

Bauer, Jaroslav

Spojovací prostředky

In: Bauer, Jaroslav. *Syntactica slavica : vybrané práce ze slovanské skladby*. Bauerová, Marta (editor). Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1972, pp. [321]-460

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120728>

Access Date: 22. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

IV.

SPOJOVACÍ PROSTŘEDKY

1. Spojky jsou neohebná slova, která spojují větné členy nebo věty a vyjadřují přitom významový vztah mezi nimi; samy větnými členy nejsou.¹ Patří — spolu s předložkami a částicemi — k tzv. slovům mluvnickým (gramatickým), protože se jich užívá k vyjadřování mluvnických vztahů a funkcí; proti slovům patřícím k jiným slovním druhům nemají věcný (lexikální) význam.

Zdánlivou výjimku z neohebnosti spojek tvoří *aby* a *kdyby*, které se mění podle osoby a čísla: *abych, abys, aby, abychom, abyste, aby; kdybych, kdybys...* Jejich druhá složka je součástí podmiňovacího způsobu (spolu s přičestím minulým, které se po nich klade), proto se musí měnit; jde tu vlastně o *a-*, *kdy-* s kondicionálem a není zcela přesné, nazýváme-li je prostě spojkami.² Přitom však je sepětí obou součástí těsné: *-by* nelze od *a-*, *kdy-* oddělit a samotné *a-*, *kdy-* nemá stejný význam jako *aby*, *kdyby*. Tím se liší od volného kladení kondicionálu po jiných spojkách: *že by, takže by, protože by, když by, jako by* apod. To vyznačujeme i v písmě psaním dohromady. (Jen *jakoby* píšeme také dohromady, když stojí u jmenného výrazu: *byl jakoby u vidění*; zde není *by* součástí kondicionálu a stává se skutečnou součástí spojky.)

2. Spojovací funkci mají vedle spojek i slova patřící k jiným slovním druhům:

a) Vztažná zájmena (*kdo, co, který, jenž...*), vyjadřující vztah věty, kterou uvádějí, k jiné větě (popř. k některému členu této věty): *Komu není rady, tomu není pomoci. Dostal jsem knihu, po které jsem dlouho toužil.* Mají však ve větě vedlejší funkci větného členu (podobně jako jiná zájmena) a jsou to slova ohebná. (Místo shodných vztažných zájmen se hovorově užívá i neshodného, absolutivního *co* a *jako*: *A lampa ještě hořela, co nad klekadlem visela.* [Erben]. Formálně je takové absolutivní relativum bližší spojce, ale úkon má stejný jako shodná vztažná zájmena.)

b) Vztažná příslovce, mající stejnou funkci jako vztažná zájmena: *Vzpomínám na den, kdy jsme se viděli naposled. Z hotelu, kde přesпали, odjeli rovnou na nádraží. Šel, kam ho nohy nesly.* Jako slova neohebná jsou bližší spojkám a často ve spojky přecházejí, např. *dokud, zatím co* (< *za tím [časem]*), *co*), *když, jak, jako* aj.

c) Tázací zájmena a příslovce, uvozující nepřímé otázky doplňovací: *Ptali se, kdo přišel. Nevím, odkud přišli a kam zase půjdou.* Jsou členy věty vedlejší (a tázací zájmena jsou nadto sklonná).

d) Tázací částice, uvozující nepřímé otázky zjišťovací: *Nevím, budu-li zítra doma. Ptal se mne, zdali jsem o tom slyšel.* Nejsou větnými členy (jako částice

¹ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², P. 1951, 1469; B. Havránek — A. Jedlička, *Stručná mluvnice česká*⁴, P. 1955, 126. — Viz též J. Bauer, *Ruskijje sojuzy v sopolavlenii s češskimi*, Sborník prací fil. fak. Brno 1957, A 5, 8–24. Viz zde 428–443.

² Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*², 1471.

vůbec). Od spojek se liší tím, že vyjadřují především tázací ráz věty (Ize jich za jistých podmínek — při citovém zabarvení — užít i v přímé otázce) a teprve v druhé řadě spojují nepřímou otázku s větou řídicí.

e) Částice *ať*, uvozující obsahovou větu žadací nebo větu účelovou: *Dej pozor, ať se neumážeš! Pospěšte si, ať vám neujede vlak. Ať je zde součástí opsaného imperativu a spojení je tedy vlastně asyndetické (jen geneticky zde jde o spojku, neboť ať vzniklo podle výkladu Trávníčkova ze spojky a a zájmeného tvaru ti).*³ O spojce *ať* se tu mluví na základě analogie s *aby* v podřadných souvětích stejného smyslu: *Dej pozor, aby ses neumazal. Pospěšte si, aby vám neujel vlak.*

f) Slova a výrazy s věcným (lexikálním) významem, nejčastěji příslovce a příslovenné výrazy. Ty vyjadřují významový vztah mezi větami právě svým věcným významem; přitom jsou jako slova významová větnými členy. Např. *Napřed se mlátí, potom se platí.*⁴ *Nepomohl nám, naopak, ještě se nám smál.* Někdy však u nich spojovací funkce převládne, jejich věcný význam se stírá a ztrácí i platnost normálních větných členů; např. *Hned prší, hned je hezky.* (Zde nemá hned již plný věcný význam, ale vyjadřuje rychlé a libovolné střídání obou dějů.) *Lidé se ho dříve báli, ale teď naň nedbal nikdo, ba leckdy se mu smáli do očí.* (Rais) (Zde nemá *ba* význam přitakací, nýbrž slouží k vyjádření stupňovacího vztahu.) V těchto případech se již běžně mluví o spojkách.

Spojky *i a ani*, opakované u každého ze spojených členů nebo vět, spojují v sobě funkci vytýkacích částic a spojek: *Přišel i Karel, i Jan. Nepřišel ani Karel, ani Jan.* Srov. jejich užití ve funkci částic: *Sešlo se mnoho známých a přišel i Jan. Chybělo několik chlapců a nepřišel ani Jan.* I jednoduché *i, ani* slučuje těsněji než *a* (vytýká vlastně druhý člen spojení): *Přišel Karel i Jan.* × *Přišel Karel a Jan. Nepřišel ani se neomluvil.* × *Nepřišel a neomluvil se.* (Srov. s vytýkacím *ani* po spojce *a*: *Nepřišel a ani se neomluvil.*) Užití *ani* je omezeno na věty záporné, protože obsahuje zápornku *ni*; samo však dnes už platnost zápornky nemá. (Jen archaické *aniž* po větě záporné má platnost spojky i zápornky: *Kmotr ho nezdržoval aniž pozval.* [Jirásek]).⁵

Vidíme tedy, že se spojky liší od slov patřících k jiným slovním druhům těmito znaky:

od zájmen tím, že jsou to slova neohebná a nemají platnost větných členů;
od příslovcí nedostatkem věcného (lexikálního) významu a tím, že nejsou větnými členy;

od částic tím, že spojují věty nebo větné členy, kdežto částice pouze uvozují větu nebo vytýkají větný člen.

Mnohé spojky vznikly ze zájmen, příslovcí nebo částic a přechod k nové platnosti nepostoupil vždy stejně daleko; proto tu existují plynulé přechody. Podle toho, jak vývoj pokročil, mluvíme pak o zájmenech, příslovcích a částicích s úkonem spojky, nebo o spojkách zájmeného, příslovenného a partikulového původu; někdy se obojí platnost prolíná.

³ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*², 677—680, 681; o původu *ať* viz též, *Skladba, Historická mluvnice česká III*, P. 1956, 64—67.

⁴ Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*², 669 a 1470. — Některé z citovaných příkladů přejímám z Trávníčkovy mluvnice, ze Šmilauerovy *Novočešské skladby a z Příručního slovníku jazyka českého.*

⁵ Po větě kladné se *aniž* vyvinulo v podřadici spojku, připojující větu přísudkově určovací. Viz Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*², 719—721.

3. Podle povahy vyjadřovaných vztahů dělí se spojky na dvě skupiny:

a) Spojky souřadící, vyjadřující významový vztah mezi souřadnými větnými členy nebo souřadnými větami. Dělí se dále na slučovací (*a, i, ani...*), odporovací (*ale, avšak, však, nýbrž, jenže...*), stupňovací (*nejen — nýbrž i, ba, ano...*), vylučovací (*nebo, anebo, či, buď — nebo, ať — nebo...*), důsledkové (*proto, tudíž, tedy...*) a důvodové (popř. vysvětlovací: *vždyť, totiž...*).⁶

b) Spojky podřadící, vyjadřující významový vztah věty vedlejší k větě řídící. Jsou to spojky obsahové (*že, aby...*), časové (*když, jakmile, až, dříve než...*), srovnávací (*jako, než...*), účinkové (*takže, až*), příčinné (*protože, poněvadž...*), účelové (*aby*), podmínkové (*jestliže, kdyby...*), přípustkové (*ačkoli, třebaže...*), odporovací (*kdežto...*), přísudkové určovací (*aniž*). Některých se užívá i k vyjadřování vztahů mezi větnými členy: srovnávacích (*je větší než ty; měsíc svítil jako rybí oko*), přípustkových (*je to pěkné, třebaže lacině*), zřídka i důvodových (*je to nesprávné, protože hrubě nečeské*).

Přípustkové a důvodové spojky stávají v jednoduché větě nejčastěji mezi částmi dvojnásobného přísudku. Spojky přípustkové vedle toho někdy připojují člen dodatkově připojený: *Půjdu s tebou, třebaže nerad. Jeho slova, třebaže dobře míněná, vzbudila mnoho nevole*. V obou případech jsou taková spojení blízká souvětí.

4. Podle toho, co se spojuje, můžeme rozeznávat trojí užití spojek:

a) Spojky spojující členy věty; mohli bychom je nazývat členské nebo nevětné. Mají trojí úkon:

1. Nejčastěji spojují souřadné členy věty (části několikanásobného členu), např. *Musíš mu ihned napsat nebo zatelefonovat. Škola byla kamenná, ale zato studená až hrůza*. (Rais) [Sem patří i zmíněná spojení s podřadícími spojkami přípustkovými a důvodovými, pokud spojené členy mají ve větě stejnou funkci: *Vypadala mlaději, jak byla svěží, třebaže plnější než tenkráté*. (Jirásek) *Je to drahé, protože nepotřebné*.]

2. Připojují členy, s nimiž se srovnává (*byl bledý jako stěna; letadlo letělo rychleji než zvuk*), nebo doplněk (*do Prahy přišel již jako chlapec*).⁷

3. Připojují rozvíjející člen k členu určovanému jako dodatek s různým významovým odstínem, např. *Přijdu, a rád* (odstín vysvětlovací). *Půjdu tam, ale až zítra* (odstín odporovací). *Ten film jsem viděl, dokonce dvakrát* (odstín stupňovací). *To mu pak dotvrdil, ač hrubě neurčitě, sám probošt*. (Jirásek) (odstín přípustkový).⁸

b) Spojky spojující věty v souvětí — spojky větné; např. *To jí bylo na čas utěchou, ale pak i tato jiskra utichla*. (Jirásek) *Když král to psaní dočítal, zavolał k sobě své dva syny*. (Erben)

c) Spojky vyjadřující vztah samostatné věty k předcházející větě nebo

⁶ Spojka *jenže* se někdy řadí k podřadícím (např. u Trávníčka, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 716). Spojka *neboť*, uváděná v našich mluvnících běžně mezi souřadícími spojkami důvodovými, je na přechodu ke spojkám podřadícím.

⁷ Touto funkcí se *jako* vymyká z ostatních spojek. Proto — a se zřením k původu — bývá označováno jako příslovce, ovšem s úkonem spojovacím. (Srov. zejména v Trávníčkově *Mluvnici spis. češtiny II*.)

⁸ Na toto dodatkově připojování větných členů upozornil Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II²*, 807—808, 811—812. Nazývá je spojení přístavkové (str. 808).

ke kontextu, navazující na předcházející část projevu — mohli bychom je nazvat spojky navazovací. Např. *Se žádnou se to nedařilo. Jarmila se však ani jednou nezmýlila.* (Pujmanová) „*Jej, to je pěkná lila kytička,*“ řekne takový laik, načez zahradník trochu uraženě řekne: „*To přece je Petrocallis pyrenaica.*“ *Neboť zahradník si potrpí na jména.* (K. Čapek)

Souřadících spojek se užívá běžně ve všech třech funkcích. Ale i mezi nimi jsou rozdíly: některé se specializovaly jen na spojování větných členů (např. slučovací *jak — tak*) nebo jsou aspoň při spojení vět řídké (např. *i*), jiných zase užíváme převážně ke spojování vět (*vždyt, tedy* aj.); spojka *však* je nejčastější po koncové pauze (po tečce) nebo aspoň při volnějším spojení vět (po středníku); atp.

Podřadící spojky mají obvykle úkon spojek větných (s uvedenými výjimkami). Ve funkci navazovací (po koncové pauze, v písmu po tečce) se jich užívá jen s jistým stylistickým záměrem.

5. Spojky jednotlivé, opakované a dvojité.

Spojky se kladou obvykle mezi spojované členy nebo věty anebo na začátek věty vedlejší.⁹ To jsou spojky jednotlivé.

Spojíme-li několik vět nebo větných členů vztahem slučovacím nebo vylučovacím, užijeme spojky obvykle až u poslední části spojení: *Pět pater šumí jak ůl, čte, zpívá a hraje.* (Hora) *To by mohl být Karel, Jenda nebo Zdeněk.* Ale můžeme spojkou připojit postupně všechny členy nebo věty: *Dítě věčně ohrožují nepřátelské živly: jiskra v sirkové krabičce a ocel nožů a vařící voda a okno v třetím patře a před domem auto.* (Pujmanová) — *Půjdu na procházku, nebo se podívám do kina, nebo si zajdu ke kamarádovi.* Tak vzniká spojení mnohospoječné, polysyndetické, které se zejména při vztahu slučovacím cítí jako prostředek stylisticky zabarvený.

Zcela jinou funkci má opakování spojky u všech spojených členů nebo vět (tedy i u první). Vzniká tak opakovaná spojka,¹⁰ která nemá povahu polysyndeta. Opakované spojky jsou dnes běžné jen ve spojení slučovacím. U spojek *i, ani, kníž. též ni*, kterých lze užít i jednotlivě, má opakování funkci vytýkáci: *I přeražený zub, i zahrnuté kalhoty, i ošlapané podešve připadaly mu na Oldovi takové mužné.* (Pujmanová) — *Neumí ani číst, ani psát, ani počítat.* — *Nemluvílo se o ničem jiném ni na náměstích, ni v ulicích, ni uvnitř domů.* (Zeyer) Některé výrazy mají funkci slučovacích spojek jen tehdy, jsou-li opakované: *hned — hned, brzy — brzy, dílem — dílem, jednak — jednak*; např. *Rozmluva se vedla hned česky, hned německy.* (Neruda) — *Milada radostí brzo se červenala, brzo bledla.* (Němcová) — *Dílo přijato jednak s nadšením, jednak s odporem.* (Jirásek) V jazyce starším žila i opakovaná vylučovací spojka *aneb — aneb* (a v jazyce starém též *nebo — nebo*); *Aneb Kamenici z jitra v moci máme, a neb zde naše moc na věky se zláme.* (Čelakovský) Byla nahrazena dvojitou spojkou *buď — nebo*.¹¹ Opakované spojky *ať — ať,*

⁹ Foneticky se ovšem spojka obvykle přiklání k druhé větě nebo k druhému členu (a bývá před ní čárka). Odporovací spojka *však* (v hovorovém jazyce též *ale*) a podmínková spojka *-li* jsou příklonné a kladou se proto až za první přízvuký člen věty. Do věty se může vkládat i *tedy, tudíž, proto*, zejména v navazovacím užití.

¹⁰ Pro tyto spojky se užívá též názvů dvojité, trojitě... Výhodnější je však název spojka opakovaná, protože není třeba určovat počet částí. Termín dvojitá spojka bychom raději vyhradili pro spojky skládající se ze dvou různých částí; viz níže.

¹¹ Srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, Slavia 24 (1955) 390n.

buďsi — *buďsi*, vyjadřující původně vylučovací vztah s odstínem libovolenosti, nabyly smyslu skoro čistě slučovacího (= „jak — tak“); např. *Každý, buďsi přibuzný, buďsi cizí, jen se na ni pouсмál.* (Světlá) — *At na koni, at na mezkou, prostý Rek sedí vždy po žensku, stranou.* (Neruda)

Vedle opakovaných spojek máme spojovací výrazy skládající se ze dvou různých částí: u prvního členu (v první větě) stojí jedna, u druhého členu (v druhé větě) druhá. K rozlišení od spojek opakovaných je můžeme nazývat spojky dvojité. Patří sem slučovací *jak — tak* (jen členské), vylučovací *buď — nebo, at — nebo*,¹² stupňovací *nejen — nýbrž i (ale i)* a odporovací *sice — ale (avšak)*.¹³ Např. *A ujistila nás Jeho milost královská jak v Norimberce tak ve Frankfurtě o pevně oddanosti.* (Třebízský) — *Buďto sem dáte dva krejčary, nebo táhněte nazpátek.* (K. Čapek) — *Můžeš ke mně přijít kdykoli, at mne potřebuješ nebo ne.* (Benešová) — *Justinka nejen pomáhala v práci, ale také trpělivě poslouchala vzdechy panny Aninky.* (Jirásek) — *Přijížděl sice do Klobouk jako na prázdniny, ale pod nejrůznějšími záminkami ukracoval svůj pobyt u strýce a tety.* (Herben)

Opakované a dvojité jsou jen spojky souřadící.¹⁴

6. Z podřadících spojek mají k dvojitým nejbližší ty, kterým ve větě řídicí odpovídá nějaký výraz. Jde zde o případy dvojího druhu.

a) Na začátku věty řídicí, následující po větě vedlejší (v apodozi), může se užit některých slov (příslovicí nebo částic); při opačném pořadí vět nejsou možná. Např. *Až (// jak) budeš hotov, tak mne zavolej.* — *Sotva jsem se ohlédl, už byl kufr pryč.* — *Jestliže mi to hned neřekneš, tak uvidíš.* — *Záviděl-li někomu, tož jen klukům ze statků.* (Bass) — *Když chcete, tedy to zkuste.*

Takových slov na začátku věty hlavní po větě vedlejší bylo ve starém jazyce mnohem více a užívalo se tu i mnohých spojek. Časem zanikala. Ze spojek se nejdéle udrželo *však* v apodozi (druhé části) souvětí přípustkového. Srov. Fr. Trávníček, *Skladba, Historická mluvnice česká III*, 44—47.

b) Ve větě řídicí je odkazovací výraz, nejčastěji zájmené nebo příslovecné povahy; lze ho užit nezávisle na tom, zdali vedlejší věta před hlavní předchází nebo po ní následuje (častější bývá při postpozici věty vedlejší). Jeho užití není nutné; nejčastěji se klade při důrazu na obsah věty vedlejší. Např. *Ani se nezmínil o tom, že tě včera potkal.* // *O tom, že tě včera potkal, se ani nezmínil.* // *Že tě včera potkal, o tom se ani nezmínil.* — *Noha mu tehdáž uhořela, když u nich hořelo.* (Erben) — *Vrať se teprve tehdy, až si to rozmyslíš.* // *Až si to rozmyslíš, tehdy se vrať.* — *Dotud všem pomáhal, dokud měl z čeho.* // *Dokud měl z čeho, dotud všem pomáhal.* (*Dokud* je od původu vztažné příslovce a *dotud* je jeho souvztažný ukazovací protějšek; proto je zde korelace častá a není tak vázána na pořadí vět jako v některých jiných typech.) — *Jak si*

¹² Obě jsou možné i ve vícenásobném spojení. Tu se obvykle klade *buď* k prvnímu ze spojených členů (popř. vět) a u ostatních se opakuje *nebo*; naproti tomu u dvojitě spojených *at — nebo* se zpravidla klade *nebo* až k poslednímu členu spojení a u ostatních se opakuje *at*.

¹³ *Nejen* je samo o sobě příslovce, ale ve stupňovacím spojení tvoří se spojkou pevný celek a nelze je vynechat. Tím se liší od *sice*, které je v odporovacím spojení pouze fakultativní, ale mimo takové spojení se ho dnes neužívá.

¹⁴ Podřadící spojka se opakuje jen v souvětí s několikanásobnou větou vedlejší (to je však jev jiného řádu), např. *Když tak dorazil a když stanul před branou, oslovil strážce brány.* (Vančura.)

usteleš, tak si lehneš. (Je možné i opačné pořadí vět: *Tak si lehneš, jak si usteleš.* I zde jde o původní korelaci vztažného a ukazovacího příslovce.) — *Ačkoli si to mnohokrát opakoval, přece si to nezapamatoval.* (|| *Přece si to nezapamatoval, ačkoli si to mnohokrát opakoval.* Běžnější je *přece* při antepozici věty vedlejší; má blízko k typu a.)

7. Taková odkazovací slova se kladou nejčastěji na konec věty řídící, těsně před spojku. Některá se spojkou v průběhu jazykového vývoje splynula a vytvořila složenou spojkou, např. *protože, takže, přestože, hned jak, dříve než.* Většinou je však vedle složených spojek živé i užití rozdělené (odkazovací výraz je ve větě řídící), a to zejména při důrazu: *Pomohu ti, protože tě mám rád.* || *Pomohu ti (jen) proto, že tě mám rád.* — *Ruce mu zkréhly, takže je ani necítil.* || *Ruce mu tak zkréhly, že je ani necítil.* — *Udělám to, přestože je mi to obtížné.* || *Udělám to přesto, že je mi to obtížné.* — *Hned jak budeš hotov, máš přijít do kanceláře.* || *Jak budeš hotov, máš hned přijít do kanceláře.* — *Zmizel, dříve než jsme se vzpamatovali.* || *Zmizel dříve, než jsme se vzpamatovali.*

Jiný typ složených spojek vznikl tak, že se spojkou splynulo příslovce patřící od původu do věty vedlejší: *jakmile* (za starší *jak brzo*), *jakkoli, ačkoli, kdykoli* (*koli* bylo původně příslovce s významem „někdy“). Zde je splynutí částí pevné, a protože druhý komponent samostatně neexistuje (*koli* vůbec a *mile* v podobném užití), zaniká povědomí složenosti.¹⁵

Tento typ složených spojek má rezonzi v souřadících spojovacích výrazech typu *a přece, ale přesto, ale zato, zato však* apod. Zesílení spojky je tu však jen fakultativní a nedošlo ke skutečnému splynutí v složenou spojkou. Geneticky sem patří *avšak < a + však* (podobně se zesilovalo i *ale: alevšak*), *nýbrž < ně + brž(e)* (záporka + komparativ adverbia *brzo*), zastaralé *anobř < ano + brž(e)*. Zde povědomí složenosti úplně zaniklo.

8. Historická analýza nám ukazuje, že i mnohé jiné spojky jsou od původu složené: *když < kdy + že, než < ne + že, až < a + že, nebo < ne + bo, ať < a + ti, jestliže < jest* (3. os. sg. prés. slovesa *býti*) + *li* (podmínková spojka, původně tázací částice) + *že* (obsahová spojka, pův. citová částice) atp. Srovnávací a etymologické bádání vede ke zjištění, že složením vznikly i jiné spojky: *ač < a + če, leč < le + če, ale < a + le* aj.

U jiných spojek, které nelze po stránce slovtvorné takto analyzovat, i u jednotlivých komponentů spojek od původu složených, lze často sledovat, jak spojovací úkon vznikal postupně, jak se ve spojkou měnilo slovo, které původně nemělo spojovací funkci. Jazyk si tak vytvářel výrazové prostředky k vyjadřování vztahů, které si jeho nositelé s rozvojem myšlení stále jasněji a přesněji uvědomovali. Hluboký vhled do tohoto procesu otvírá Trávníčková *Skladba (Historická mluvnice česká III)*. Zároveň vidíme, že hranice mezi spojkami původními a nepůvodními je labilní — jde tu jen o různé stáří spojovací funkce té nebo oné spojky.

СОЮЗЫ

Определение. Другие части речи в союзной функции. Классификация союзов на сочинительные и подчинительные. Тройное употребление союзов в зависимости от сегментов, которые они соединяют. Союзы единичные, повторные и двойные; другие примеры, в которых происходит сближение с двойными союзами. Сложные союзы; исторические ссылки.

¹⁵ O složených spojkách srov. St. Žaža, *Složené spojky ve spisovné češtině*, sb. Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958.

К ВОПРОСУ О ПРОИСХОЖДЕНИИ СОЮЗОВ*

Профессору Вацлаву Махжу к его шестидесятипятилетию

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1960, A 8, 5—18)

1. Вопрос о происхождении славянских союзов и союзных выражений, давно уже интересующий лингвистов, не представляет уже, правда, главный предмет исторического синтаксиса, но он остается все время живым. Несмотря на значительные успехи языкознания в этой области изучения развития языка, до сих пор имеется относительно мало общепринятых, вполне убедительных и отвечающих на все вопросы объяснений. Это вытекает из объективных трудностей при изучении возникновения союзных средств, но, рядом с этим, также из недостатков теоретического и методологического порядка.¹

Объективные затруднения обусловлены тем, что возникновение значительной части союзов относится к доисторическому периоду в развитии языков, вследствие чего исследование этого процесса возможно только в виде гипотезов — его нельзя наглядно показать на материале письменных памятников. Но даже при изучении союзов более позднего происхождения, которые развились в историческое время, по письменным памятникам иногда очень трудно (или даже невозможно) установить процесс их возникновения и закрепления за ними той или другой союзной функции. Некоторые союзные средства развились, по всей вероятности, в живом разговорном языке и в памятниках появляются уже готовыми; другие введены в литературный язык под влиянием чужого языка или, по крайней мере, подражают чужим словам в их функциях, так что нельзя установить их значения на основе их собственного развития в данном языке; при третьих трудно установить их функцию вследствие небольшого количества примеров в древних памятниках, вследствие невозможности однозначной интерпретации текста, и т. п.

Удельный вес указанных затруднений усиливается ввиду теоретической и методологической неясности в этой области синтаксического исследования. Важнейшие недочеты, встречающиеся в многих работах, заключаются, по нашему мнению, в следующем:

а) Изучение возникновения союзов подменяется установлением их этимологии: из каких составных частей они состоят, и с какими словами из других славянских или индоевропейских языков можно их сопоставить. Однако установление составных частей союзов никак не решает вопроса о том, как они сложились, каким путем развились их союзная функция. Сопоставление союзов или их частей является, несомненно, очень полез-

* Настоящая статья опирается гл. обр. на результаты, которые вытекают из анализа исторического развития всех типов чешского сложного предложения, представленного вами в монографии *Vývoj českého souvětí*, P. 1960.

¹ Ср. В. Havránek, *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, K historickosrov. studiu slov. jazyků, P. 1958, 77—78.

ным, но ни в коем случае не дает, само по себе, ответа на вопрос о первоначальном значении этих элементов: в течение развития отдельных языков, в функциях частиц и других слов, из которых образовались союзы, могли произойти, и в большинстве случаев действительно произошли, большие изменения; одно и то же значение могло развиться путем параллельного развития из одного исходного пункта, но оно может быть результатом совсем другого развития, и засвидетельствованное совпадение звуковой стороны и значения может быть случайным, а не унаследованным из эпохи языковой общности. Подробное изучение функций сравниваемых слов в отдельных языках поможет опровергнуть их мнимое родство. Приведем примеры:

Польское *jacy* объясняется обыкновенно как родственное со старославянским *ašte* (встречается также *jašte*) на основе фонетического соответствия *ašt-* ~ *-ac-* < **-atj-* или **-aki-*, и сходства в значении (оба слова служили обобщающей частицей; древнепольское *jacy kto* ~ старослав. *iže ašte* „кто ни“).² Однако более подробный анализ ясно показывает, что старослав. выражения типа *iže ašte* являются кальками греческих (*ὅς ἄν* и т. п.), так что обобщающая функция *ašte* оказывается вторичной и неидиоматической.³ Кроме того, нам представляется вполне возможным, что обобщающая функция польского *jacy* не является первичной — что она восходит к значению „только“, сохранившемуся в диалектах, а не наоборот, как считает Фр. Славски. Применение наречий со значением „только“ в обобщающей функции встречается довольно часто, ср. напр. чешское *jen* в оборотах типа *kam se jen podíval, co si jen přál*, древнечешск. *jedtež ctnější po mého koně vodu, kamožt jedno on poteče a k komužt jedno on přiteče, toho na ten kóň vsadiece vedtež ho sém DalL 4.37—38*. Того же рода пример, приведенный Славским (по Брюкнеру) из Библии Леополиты 1561 г.: *jakiego by jacy chciaty ubioru* — он может равным образом указывать на переход от значения „какой только“ к значению „какой ни“, как и наоборот. Но функция обобщающей частицы представляется более абстрактной, свойственной, гл. обр., литературному языку. (Так, напр., в чешском разговорном языке и в большинстве народных говоров нет специальной обобщающей частицы — значение обобщения выражается лексическими средствами, при помощи наречия *jen* или глагола *chce: ať přijde kdo chce*.) Поэтому можно предполагать, что обобщающая функция развилась также у польского *jacy* вторично, хотя она засвидетельствована еще из XV—XVI вв. Это предположение должно быть, разумеется, проверено анализом материала. Но вторичность обобщающей функции старослав. *ašte* сама по себе лишает всякого основания предположение о том, что оно этимологически связано с польским *jacy* — не остается ничего другого, кроме частичного фонетического соответствия, между тем как функции обоих слов принципиально расходятся. С другой стороны, фонетические затруднения (*-št-* × *-č-*) не оправдывают отрыва западнослав. *ače* от восточнослав. *ače* и старослав. *ašte*, между которыми имеется широкое совпадение функций.

Неправильным считается соотнесение древнечешск. *libo* и восточнославянского и церковнославянского *либо*.⁴ Как мы показали на другом месте,⁵ чешск. *libo* надо объяснить из *lubo* (*u > i* в XIV в.) — это отметил уже Ян Гебауэр, — и оно родственно с польским *lub*. Фонетическое совпадение, которое сопровождается и совпадением функций, является вторичным; оно — результат специального фонетического развития чешского языка.

Примером союза, который встречается в двух языках в том же самом значении и фонетическом облике и образован даже из тех же общеславянских элементов, но, несмотря на все это, развился вполне самостоятельно, разным путем, может послужить чешское и церковнослав. причинное *nebo*. Его составными частями являются отрицательная

² См. J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, *Slavia* 26 (1957) 168—169; см. здесь 409 сл.

³ Ср. Fr. Sławski, *Słownik etymologiczny języka polskiego I*, 1952—1956, 483; там ссылки более древнюю литературу.

⁴ См. J. Holub—Fr. Korešný, *Etymologický slovník jazyka českého*, P. 1952, 205; V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 266—267.

⁵ См. J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, *Studie ze slov. jazykovědy*, P. 1958, 86—87; см. здесь 394—396.

частица *ne* и частица-союз *bo*; но чешск. союз возник из обеих частиц прямым развитием, а церковнослав. — упрощением из *neboň*.⁶ В обоих случаях установление составных частей не решает вопроса о возникновении союза — необходимо объяснить, как происходило их слияние и переосмысление, какими были их функции и значение в исходных сочетаниях слов или предложений. И это представляется очень трудным.

б) Происхождение отдельных союзных средств объясняется изолированно, без учета их места в системе данного языка, без сравнения с другими языками, и т. п. Союзы, возникавшие и развивавшиеся в отдельных типах сложного предложения, оказывали влияние друг на друга; поэтому, изучая их возникновение, мы должны иметь в виду целые группы близкочуждых союзов. Таким образом можно уловить тонкие различия в их значениях, которые нередко связаны с их исконным, исходным значением, предшествовавшим их союзной функции. Сравнительная точка зрения необходима всюду, где изучаемый союз имеет прямые соответствия в других славянских языках. Здесь нужно решить вопрос о его возможном унаследовании от праславянского языка или параллельном развитии из общих компонентов. Кроме того, нельзя не учитывать возможного влияния других литературных языков (латинского, греческого и др.) на славянские литературные языки.

Так, условное значение чешских союзов *když* и *kdyby* объясняется обыкновенно как развившееся из временного: согласно этому, оно сопровождало временное значение всюду, где выражались действия повторяющиеся или имеющие общевременную значимость, и оно могло стать преобладающим.⁷ Однако более правдоподобной нам представляется теория Фр. Травничка, опирающаяся на его изложение возникновения придаточных предложений из самостоятельных вопросов: у предложений с *kdy*, *když*, подобно как и у предложений с *kto*, *čso*, *který*, *kde*, *kam* и др. (впоследствии относительных), развилось при их соединении с последующим предложением условное значение, в позднейшем развитии отчасти утраченное.⁸ Итак, условное значение союзов *když*, *kdy* является не вторичным, а одинаково древним как и временное, а может быть, даже первым их союзным значением. Новый надежный путь к объяснению этих союзов удалось найти только благодаря тому, что они изучались Фр. Травничком не изолированно, а в связи с общим процессом образования союзов и союзных слов из вопросительных местоимений, наречий и частиц.

Недостатком сравнительной точки зрения можно объяснить, напр., неправильное изложение Т. П. Ломтевым происхождения древнерусск. изъяснительного союза *яко*: он возводит его (вместе с *како*, *какъ*) к вопросительному наречию образа действия.⁹ Между тем, сравнение с древнечешским языком, в котором функции *jako* и *kako* в XIV в. еще вполне наглядно отличаются друг от друга, помогло бы вскрыть подобную разницу, хотя уже не столь отчетливую, также в древнерусском языке, и показало бы путь к правильному толкованию происхождения союза *яко* и его значения (оно никак не совпадало со значением *како*, *какъ* даже в древнерусском языке).

Необходимость учета возможного влияния языка оригиналов на синтаксис языка переводной литературы не оспаривается, что касается, напр., старославянского языка. Но подобную возможность нельзя упускать из виду даже при изучении синтаксиса других древних славянских литературных языков.¹⁰ Так, напр., нам кажется очень

⁶ См. там же, 84—85 и М. Bauerová, *Sisl. spojky bo, *nebo, neboň a ibo*, в том же сборнике, 95—98.

⁷ Таким образом я объяснил возникновение чешского союза *kdyby* в неопубликованной работе *Staročeské souvětí*, и это объяснение цитируется в этимологическом словаре В. Махка (стр. 197).

⁸ См. F. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1956, 76, 86—87, 105—108. Ср. также J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, § 182.

⁹ См. Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису русского языка*, М. 1956, 543.

¹⁰ Ср. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. předn. pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73—95; см. здесь 47—67.

правдоподобным, что двойной союз *nejen/že* — *ale* и закрепился в чешском литературном языке (как и подобные союзные образования в других европейских языках) не без влияния латинского *non solum — sed etiam, non tantum — sed etiam*. Поэтому трудно согласиться с тем, что его первая часть восходит к номинальному предложению *ne jedno*, содержание которого изъяснялось бессоюзным предложением или предложением с союзом *že*.¹¹ Это объяснение само по себе кажется очень правдоподобным, но оно не подтверждается состоянием в древнечешских памятниках.¹²

в) Объяснение происхождения союзов не опирается на достаточно подробное изучение материала древних памятников. Даже самые убедительные изложения иногда оказываются несостоятельными, поскольку они не опираются на наиболее древнее исторически засвидетельствованное состояние и не учитывают тонких, но притом иногда очень важных сдвигов в функциях союзов. Тщательный анализ состояния в древнейших памятниках с учетом частоты и всех условий употребления изучаемого союза — необходимая предпосылка генетического изложения. Особое внимание следует обратить на хронологические данные.

Приведем два примера. Союз *aište* (*aiše*) Б. В. Лавровым объясняется¹³ как возникший из союза *a* и сокращенной глагольной формы *hoštěmъ*. Но эту теорию нельзя считать убедительной, между прочим по той причине, что существование подобного сокращения глагола *xъtъmъ* в старославянском языке вообще не засвидетельствовано, между тем как союз *aište* (*aiše*) выступает в совершенно готовом виде, без малейшего следа такого сложения. Мнимые параллели к этому развитию встречаются лишь в памятниках значительно более позднего происхождения.

Чешский союз *než* в древнечешском языке выполняет четыре основные функции: союза сравнительного „чем“, временного „прежде чем“, противительного „а“ (после отрицания) и ограничительно-исключительного „(никто иной // ничто иное), как“, „разве только“. Его словение очевидно: это отрицательная частица *ne* и частица *že*. Но для решения вопроса о его возникновении нужно указать, как сложились эти составные части, в каких конструкциях развилось их союзное значение. Вполне убедительным можно считать объяснение Я. Гебауэром образования *než* в сравнительной функции: *lepi mohutý sedlák než vládka chudý* < „lepší je zámožný sedlák, ne (= nikoli) chudý vládka, (лучше) зажиточный крестьянин, а не бедный владыка); *-ž/e/* представляет усилительную энклитическую частицу¹⁴ (ср. подобное усиление отрицательного соединительного союза *ani // aniž, ni // niž*. Без затруднений можно объяснить и возникновение *než* противительного, пошедшее по подобному пути.¹⁵ Ограничительно-исключительная функция *než* является, по свидетельству памятников, вторичной; она развилась из значения противительного и сравнительного.¹⁶ Неясным оставалось развитие временного *než*, хотя его тесная связь с другими функциями *než*, прежде всего со сравнительной (ср. *děve než, prvě než*), не вызвала сомнений. Очень любопытное объяснение дал Фр. Травничек, исходя из употребления *než* в сложновременных предложениях типа *než ho dojela, až jí poselství oznáměno* (не успела она приехать к нему, как ей сообщили известие): *ne* (= не случилось), *že* (= союз „что“) *ho dojela, a hle* („и вот“) *bylo jí oznáměno poselství*.¹⁷ Однако подробный анализ употребления союза *než* в этом типе сложного предложения, как и в значении „прежде чем“, в древнейших памятниках чешского языка обнаруживает, что применение *než* является здесь вторичным: *než* ставилось

¹¹ F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², P. 1951, 672.

¹² См. J. Bauer, *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník fil. fak. Brno 1956, A 4, 30—31; *Vývoj*... § 56.

¹³ Б. В. Лавров, *Условные и уступительные предложения в древнерусском языке*, Москва—Ленинград, 1941, 52—64.

¹⁴ J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, P. 1929, 207—208; ср. также Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině II*, Brno 1931, 57.

¹⁵ См. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty II*, 59—60.

¹⁶ См. J. Bauer, *Vývoj*... § 270.

¹⁷ Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 96—98.

сначала только после *dříve* и *prvė* („раньше“ и „прежде“), не выражая при этом само по себе временного отношения — это просто *než* сравнительное в соединении с наречиями временного значения. Только в течение дальнейшего развития выражением временного отношения становилось одно *než*, и оно могло употребляться без *dříve* или *prvė* (с конца XIV в.).¹⁸

г) Преувеличивается синтаксическая аналогия как свидетельство о путях развития союзной функции того или другого слова. Исторически засвидетельствованное или убедительно установленное возникновение и развитие одного союзного средства может оказать большую помощь при изучении другого средства подобного употребления, но такая аналогия не может служить доказательством. Кроме того, сравнение функций должно быть доведено до всех подробностей, с учетом всех условий употребления и всех значений сравниваемых средств. Частичная или мнимая аналогия может повлечь за собой неправильные выводы.

Примером полной аналогии может послужить употребление союза *a* с личным местоимением 1-го или 2-го лица и союза междометного происхождения *ano*, *an* в придаточных предложениях изъяснительных, временных, причинных, ограничительно-условных и уступительных. Ср. *a již vízi, a ty na smrt jdeš* PasMA // *uzřě, ano jeho žena duši běře* DalC 20.15; *kam má duše pójde, a já jsem ještě nekřstěná?* PasMA // *kak tento mōž spasen býti, an jest velmi poskurněn* PaS U и т. п. Условия применения обеих конструкций, отношение соединенных предложений, употребление форм времени в предложениях с *a* и *ano*, *an*, целый строй этих предложений, оказываются вполне аналогичными. Вследствие всего этого можно предположить, что указанное употребление союза *a* (+ *já, ty, my, vy*) развилось тем самым путем, что и употребление *ano*, *an*, и что оба слова имели подобную функцию — междометную, доказанную относительно *ano*, *an* И. Зубатым.¹⁹

С другой стороны, неполная аналогия между союзами *že, ež, jež* и союзами-частицами *ano*, *an*, *nali/ě* в изъяснительных предложениях не может служить достаточным доказательством их общего междометного происхождения:²⁰ союзы *že, ež, jež* употреблялись не только после глаголов чувственного восприятия, как *ano* и *nali*, но также после многочисленных глаголов говорения, познания, мышления и др. (Можно найти и другие различия, напр. то, что в придаточных предложениях с союзом *že* нередко встречается имперфект вместо форм настоящего времени: *uzřě, že sedská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávčův rúchu práše* DalC 78b — *Citrad... uzřě, nali dievka pláče* DalC 25b.) Поэтому можно считать более правдоподобным, что союзы *že, ež, jež* развились не только из частиц междометного происхождения (со значением „во“), но также из указательного местоимения или частицы (*ježe* со значением „то“).²¹ Анализ других функций союза *že* подтверждает это предположение.

2. Рассмотрев ошибки, встречающиеся часто при изучении происхождения союзов, остановимся на нескольких общих принципах, соблюдение которых поможет, по нашему мнению, достигнуть более надежных результатов.

(1) Процесс возникновения союзов неотделимо связан с процессом образования отдельных типов сложного предложения; у сочинительных союзов, кроме того, надо изучать также их употребление в сочетаниях однородных членов предложения. Союзы (как средство выражения отношений между

¹⁸ J. Bauer, *Vývoj... § 174—175.*

¹⁹ Ср. Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 40—44; J. Bauer, *Vývoj... § 77, 90, 169, 237, 257.*

²⁰ См. Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 57, 58.

²¹ Ср. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 196; J. Bauer, *Vývoj... § 102; V. Machek, Etymolog. slovník 591—592; B. Havránek, Metod. problematika, K hist. srovn. studiu slovan. jazyků 80.*

сочетаемыми предложениями) возникли из слов, не имевших первоначально союзной функции, или служивших лишь выражением навязывания смежных предложений, которые не образовали еще одного синтаксического целого. Для правильного понимания и объяснения их преобразования в союзы большое значение имеет установление, что оба основных типа сложного предложения, сложносочиненное и сложноподчиненное, развились из более примитивного соединения предложений, связанных „связью однородного следования“.²² Плодотворность и правильность этого предположения подтверждается и анализом развития чешского сложного предложения: оказывается, что типы сложноподчиненного предложения не развились из настоящих сложносочиненных предложений (связанных соединительной, противительной, разделительной или градационной связью) — их можно объяснить только как закрепление и преобразование первоначально более свободных сочетаний простых предложений. Из этого вытекает, что также подчинительные союзы не могли возникнуть путем преобразования настоящих сочинительных союзов. Это касается равным образом и компонентов сложных подчинительных союзов. Так, напр., *a-*, выступавшее составной частью чешских подчинительных союзов *aby*, *ač*, *ať* и *až*, нельзя рассматривать как союз соединительный или сопоставительный — оно вошло в состав этих союзов еще тогда, когда выполняло лишь роль союзчастицы, присоединявшей или вводящей самостоятельное предложение (т. наз. союз начина и следования). Таким же образом объясним, что одно и то же слово развилось частью в сочинительный, частью в подчинительный союз (напр., *než* противительное и рядом с этим сравнительное, ограничительно-исключительное и временное; *až* присоединительное „да и“ // следственное и временное): в зависимости от контекста и содержания сочетаемых предложений закреплялось то или другое значение, для которого у исходного слова имелись предпосылки.

Встречаются, разумеется, исключения: подчинительные союзы, возникшие из сочинительных. Примером может служить чешское *aniž*, первоначально отрицательный соединительный союз („и не“), перешедший после положительного предложения в подчинительный союз со значением „без того, чтобы“, напр. *Odešel, aniž se rozloučil*.²³ Но это, кажется — единственный пример своего рода, причем новое значение союза *aniž* не отрывалось вполне от первоначального значения (*aniž se rozloučil* // *a nerozloučil se*).

Можно отметить и обратное развитие — переход подчинительного союза в сочинительный. Так, ограничительно-исключительный союз *leč* приобрел противительное значение, подчинительно-противительный союз *kdežto* теряет на наших глазах характер подчинительного союза, и т. п.²⁴

Кроме того можно наблюдать переход закрепившегося уже союза из одного значения в другое (напр. у сравнительного *než* развилось временное значение; см. выше § 1в), смену одного союза другим (напр. союз *jak/ž/koli* сменил *kak/ž/koli* в уступительном значении), и т. п.

(2) Попытки объяснить происхождение союзов должны исходить из тщательного анализа древнейшего засвидетельствованного состояния в литературных памятниках, причем нужно учесть все, даже мельчайшие явления. Большое значение имеет изучение вариантов в разных списках того же

²² См. Т. П. Ломтев, *Очерки по историческому синтаксису*, 488—497; В. Havránek, *Metod. problematika*, в указ. сборнике 81—83.

²³ См. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 719—721; J. Bauer, *Vývoj...* § 23b.

²⁴ Ср. J. Bauer, *Vývoj...* § 36, 269; K. Hausenblas, *Věty se spojkami kdežto a zatímco v dnešní češtině*, *Studie ze slovan. jazykovědy* 133—140.

памятника; разницы бывают отражением развития, показывают синонимические средства выражения и т. п.²⁵ Следы первоначального значения союза проявляются в ограничении сферы его употребления, что можно раскрыть на основании сравнения функций синонимических союзов с привлечением обширного материала.

Напр., изъяснительный союз *že* встречается в XIV в. лишь в предложениях, выражающих реальное сообщение (между тем как в предложениях, выражающих нечто мнимое, сомнительное, неправдивое или отрицаемое, употреблялось *by*). Это ограничение в его употреблении связано, по всей вероятности, с тем, что *že* развилось из частицы (междометного или местоименного характера) с дейктическим значением: указывать можно прежде всего на факт реальный, наглядный.²⁶

Разделительный союз *ěili, ěi* в древнечешском языке встречается лишь в предложениях вопросительных — несомненно потому, что еще не исчезло сознание его первоначальной функции (он произошел из вопросительной частицы).²⁷

Противительные союзы *avšak, alevšak* выражали лишь один оттенок противительной связи — ограничительно-уступительный, благодаря значению своей составной части *však/oj* „все-таки“.²⁸ Подобных примеров можно привести много.

(3) Нужно отличить собственное, идиоматическое развитие в исследуемом языке от явлений унаследованных или заимствованных. При этом поможет сравнительная точка зрения: установление, существует ли изучаемый союз в родственных языках и какие функции им выполняются. На основе такого анализа можно сделать заключения о том, представляет ли данный союз явление одного языка (следовательно, возникшее в течение его самостоятельного развития), или общее меньшей или большей группе языков (напр. западнославянских, или вообще славянских, или же балтийских и славянских и т. п.). В первом случае можно объяснить развитие союза на основе материала из одного языка; в другом нельзя прийти к убедительным результатам без глубокого сравнительно-исторического анализа. Это не значит, что нельзя наметить правдоподобное развитие, как оно представляется с точки зрения одного языка — наоборот, такое изложение является необходимой предпосылкой сравнительного изучения, потому что большинство унаследованных союзных средств претерпело в отдельных языках специальное развитие. Однако исходную функцию можно найти лишь в точке пересечения установленных направлений их развития, продолженных в доисторическое прошлое. Наряду с этим надо считаться с возможностью самостоятельного сложения союза из тех же самых элементов в отдельных языках (ср. примеры, приведенные в § 1а).

Только чешскому языку свойственны, напр., союзы *abrž, něbrž, anobrž, alebrž; nebo, neboť, anebo*. Но к последним существуют подобные образования в западнославянских языках, в украинском и белорусском (*alibo > albo; abo; lebo, alebo*). Очень близкие параллели существуют в славянских языках к чешскому союзу *než, nežli; niž, nižli, nežje/ni/, nego*. Союз *až* встречается в северной части славянских языков, хотя его значения и судьба не вполне совпадают. Союзы *ač, že, aby* существуют или существовали в нескольких славянских языках (прежде всего западнославянских), *ač* имело очень близкое соответствие в древнерусском языке; очень распространено было *jako* и т. п. В других случаях мы имеем дело с параллельным развитием, корни которого восходят

²⁵ См. В. Havránek, *Metod. problematika*, K hist. srovn. studiu slovan. jazyků 85—86; *Textová kritika a primitivní typy spojování vět v staré češtině*, Studie ze slovan. jazykovědy, 53—60.

²⁶ J. Bauer, *Vývoj*... § 97 сл.

²⁷ Там же, § 64.

²⁸ Там же, § 46—48.

иногда к эпохе языковой общности, но реализация которого относится к историческому развитию отдельных языков. Самым наглядным примером является смена древних союжных слов и союзов, образованных от основы **jo-*, новыми, вопросительного происхождения (от основы **ko-*). Развитие в чешском языке, изложенное Фр. Травничком,²⁹ поможет при изучении этого процесса во всех славянских языках, но притом само требует удостоверения сравнительным анализом.

Для выделения заимствований необходимо сопоставление переводных памятников с оригиналами, изучение техники перевода (ср. выше § 16). Большой помощью будет здесь сравнение конструкций, засвидетельствованных древними памятниками, с состоянием в народных говорах — таким образом можно отличить явления, развившиеся только в литературном языке (и, следовательно, более позднего происхождения), от явлений, свойственных всем формам общенародного языка. Само собою разумеется, что влияние чужого языка могло отразиться не только в литературном языке (посредством переводной литературы), а также в разговорном языке и в диалектах посредством живого языкового общения и двуязычия. В древних памятниках встречаются прежде всего примеры первого рода.³⁰

(4) Изучая функции союзов в древних языках и пытаюсь изложить их происхождение, необходимо беречься анахронического подхода. Мы встречаемся с двумя опасностями: с одной стороны с возможностью внесения нашего теперешнего понимания смысла в явления старого языка, с другой стороны с чрезмерной архаизацией, с внесением в отдельные конструкции чересчур примитивного смысла.³¹ Не надо забывать об относительной хронологии: становление союзных средств происходило постепенно, в разные периоды развития языка, и наряду с высоко развитыми, „отшлифованными“ средствами удерживались конструкции более примитивные, архаичные. Установление происхождения того или другого союза представляется в двойном виде: 1° Надо решить вопрос о том, из какой непосредственно предшествовавшей функции развилась засвидетельствованная союзная функция. 2° Только затем можно ставить вопрос о первоначальном, исходном значении союза или его составных частей. Ответы на оба вопроса относятся к двум, часто очень отдаленным друг от друга, периодам развития языка.

Приведем пример: Изучение функций союза *až* показывает, что все они развились, по-видимому, из функции союза-частицы со значением „а вдруг“ // „а наконец“. Такую функцию *až* выполняло в более свободном сочетании предложений, соединенных связью следования, с добавочным оттенком значения, вытекающим из лексического значения *až* — оно не было еще настоящим союзом (словом без собственного лексического значения), но помогало уже выражать отношение между предложениями. Сравнение славянских языков, в которых встречается *až*, приводит к заключению, что указанное состояние можно отнести к времени после распада общеславянского языка (*až* встречается только в языках северославянских), но до окончательного распада северной группы славянских языков на отдельные языки.³²

²⁹ *Historická mluvnice česká III*, 99—115; ср. также J. Bauer, *Vývoj*... § 140 сл., 160 сл., 179 сл.

³⁰ О проблеме заимствований см. в нашей статье, цит. в примечании 10. Ср. также Н. Birnbaum, *Zur Aussonderung der syntaktischen Gräzismen im Altkirchen-slawischen*, *Scando-Slavica* 4 (1958) 239—257; R. Ruzicka, *Griechische Lehn-syntax im Alt-slawischen*, *ZfSl* 3 (1958) 173—185.

³¹ Fr. Trávníček, *Histor. mluvnice česká III*, 5; B. Havránek, *Metod. problematika*, *K hist. srovn. studiu slovan. jazyků* 81.

³² Ср. J. Bauer, *Vývoj*... § 176.

Стараясь вскрыть происхождение частицы *až*, мы приходим к заключению, что она состоит из элементов *a* и *že*, которые являются общеславянскими. Их функции в славянских языках позволяют предполагать, что оба имели когда-то (в отдаленном прошлом общеславянской эпохи) значение дейктических междометий, близких „вот“; *že* сохраняло характер междометной частицы дольше, *a* переходило еще в очень давнее время в союз следования и названия предложений, сохраняя, однако, все время некоторую окраску, вытекающую из его первичного значения. И это а сочеталось с частицей *že* в частицу *až/je*, которая впоследствии превратилась в союз.

Подобную функцию выполняло *a*, как можно судить, когда оно сочеталось с другими словами в союзы *at* (*a + ti*), *aby* (*a + by*), *ač* (*a + če*), когда стояло в начале главного предложения после предшествующего придаточного, когда присоединяло дееспричастные обороты, и т. п. Между тем, можно предполагать, что в других позициях *a* сохранило полное значение частицы: в начале прямой речи, в начале вопроса и т. п. В подобной функции мы его встречаем еще в доисторическое время, и можно считать, что оно сохранилось также в упомянутых изъяснительных и других предложениях с *a ja*, *a ty*... (см. § 1 г). В том же значении *a* вошло в состав вопросительной частицы *azda* (*a + zda*), переходившей иногда в союз.

Ближе к функции настоящего союза было *a* в конструкциях, в которых оно соединялось с частицами *le*, *všako* в *ale*, *avšak/oj*. В настоящий союз оно превратилось в таких сочетаниях предложений, из которых развились соединительные и противительные сложносочиненные предложения. Однако и здесь оттенки значения, связанные с союзом *a* в древних языках, подсказывают, что дело идет о том же самом *a*, как и в других конструкциях. Не надо предполагать, что в славянском *a* слились два или три разных по происхождению слова³³ (хотя это не исключено) — между союзом соединительным, противительным, частицей и междометием *a* нет с точки зрения их происхождения никакого резкого предела, их не приходится генетически отрывать друг от друга.³⁴

Подобным образом нам представляется ситуация у подчинительных союзов *že* (*ež*, *jež*), *jako* и других, объясняемых Фр. Травничком как дейктические междометия.³⁵ Их союзной функции предшествовала, по всей вероятности, функция указательных местоименных частиц (препаративных или дейктических), причем эта функция могла восходить — по крайней мере отчасти — к более древней функции междометий со значением „вот“, образовавших самостоятельные предложения. В известных позициях междометный характер этих слов мог сохраниться дольше, напр. после глаголов чувственного восприятия; в других же его вообще не было.

3. Союзы распадаются по своему происхождению на три основных слоя: 1° союзы, развившиеся из слов, которые выполняли своего рода связывающую функцию еще в таком свободном сочетании предложений, которое предшествовало паратаксису и гипотаксису (гл. обр., союзы сочинительные); 2° союзы, развившиеся при возникновении типов сложного предложения из слов, до того не выполнявших никакой союзной функции (гл. обр., подчинительные); 3° союзы, развивавшиеся в течение исторического развития языка в связи с возникновением новых типов сложного предложения или в связи с преобразованием типов уже существующих. К союзам первого слоя принадлежат, несомненно, *i*, *a*, *bo*; к союзам второго слоя *než*, *nebo*, *že*, *jak/o/ž*, *kak/o/ž*, *li*, *čili* и др.; к союзам третьего слоя *něbrž*, *buď*, *jestliže*, *kdyby*, *dokud* и др. Провести точную границу между ними нельзя. Кроме того, указанные слои хронологически неоднородны, ввиду того что отдельные типы сложного предложения возникали в разное время: одни в очень отдаленном прошлом, другие в довольно поздний исторический период (напр. чешск. градационное сложносочиненное предложение во второй половине XIV и XV вв., ограничительно-исключительное сложно-

³³ Ср. V. Machek, *Etymolog. slovník* 15.

³⁴ Ср. объяснения функций в работе *Vývoj*...; там ссылки на литературу.

³⁵ *Histor. mluvnice česká III*, 55.

подчиненное предложение в конце XIV в.). Установить более точную хронологию возникновения отдельных союзов пока невозможно.

Тем не менее, мы можем попытаться разграничить союзы по их предположительной исходной функции в несколько групп, опираясь на реконструкцию первоначального свободного соединения предложений, которое легло в основу зародившихся типов сложного предложения. „Наблюдения показывают, что подчинение вычленяется из грамматической связи однородного следования путем парного объединения предложений, причем в функции придаточного обычно закрепляется предложение, имеющее косвенную модальность, т. е. выражающее вопрос, повеление или пожелание.“³⁶ Добавим, что в чешском языке большую роль сыграли также восклицательные предложения. „Сложносочиненные предложения оформлялись главным образом на базе грамматической связи однородного следования предложений повествовательного характера.“³⁷

(1) Небольшую, но очень важную группу образуют союзы и союзные слова, которые развились из вопросительных слов, введших первоначально самостоятельные вопросительные предложения (позже превратившиеся в придаточные предложения). Это прежде всего относительные местоимения и наречия *kto, čso, který, či, kde, kam, kudy, odkud, kolik/o/, kterak, kdy, dokud*, сменившие впоследствии древние относительные слова от основы на **jo-*. Последние два, *když* и *dokud* (|| *dokad* . . ., *pokud*) перешли в союзы и сменили союзы *jedyž, jedaž* и *doňudž* (*doňadž* . . .). Из вопросительных частиц *li* и *za, zda(+li)* возникли условные союзы; предложения с *za, zda+by* выражали также цель. К числу союзов вопросительного происхождения надо добавить разделительное *čili, či*. Сравнение с русским языком показывает, что в чешском языке роль этого рода союзов меньше — сохранился союз *jak/o/*; не развилась в такой мере, как в русском, союзная функция местоимения *co* (лишь в XVI в. оно проникает в функцию временного и сравнительного союза, но не получает более широкого распространения в литературном языке).³⁸

(2) Побудительные и пожелательные предложения превратились в изъяснительные придаточные предложения. Роль союза выполняет в них частица сослагательного наклонения *by* (или *aby*). Того же происхождения *by, aby* в предложениях цели. Развитие их значения нуждается в подробном исследовании. Союзной функции приблизилось *nechaj* (*nechat, necht*) — первоначально повелительная форма глагола *nehati*. Союз *at* (|| *at by*), до известной степени равнозначный с *by, aby*, имеет также функцию частицы повелительного наклонения, но эта функция развилась вторично, и союзное употребление старше ее. — Из повелительной формы связи возник разделительный союз *buď* (*buďto, buďže*). В общем можно сказать, что повелительные предложения сыграли в развитии чешского сложного предложения и союзов небольшую роль, и нельзя сказать, чтобы вообще какой-либо союз возник из частицы повелительного наклонения.

(3) Предложения восклицательные или, по крайней мере, с эмо-

³⁶ Т. П. Ломтев, *Очерки по истор. синтаксису*, 488.

³⁷ Там же, стр. 494.

³⁸ О ситуации в диалектах ср. J. Chloupek, *Východomoravské věty se spojkovým co*, SaS 20 (1959) 261n.

диональной окраской, содержали частицы и наречия, которые могли превратиться в союзы. Их трудно отграничить от союзов-частиц присоединяющих или начинающих предложения в примитивном сочетании предложений.

В настоящую восклицательную частицу превратилось местоименное наречие *kak/o/ž/* (в риторических вопросах), и в дальнейшем развитии перешло в изъяснительный и уступительный союз. (В обеих функциях *kak/o/ž/* сменилось, наконец, союзом *jak/o/ž/*). К восклицательной частице восходит, по всей вероятности, союз *ač* (<*a + če); его объяснение из a + čě (= вопросительная частица) неубедительно. Роль эмоциональной частицы выполняло еще в историческое время *však/o/*, медленно переходившее в противительный союз.

(4) Особую группу представляют союзы, которые объясняются как возникшие из частиц дейктического значения (первоначальных междометий). Это прежде всего *ano* и *nali|t/*, отчасти *že* (*ež, jež*), *jak/o/*, *až*; когда-то сюда относились, быть может, даже союзы *a, i*. (Междометное происхождение *však/o/* остается сомнительным.) Дейктические частицы указывали на содержание предложения, ставшего впоследствии придаточным (в значении „вот“ или тому подобном).

От дейктических слов следует отличать местоименные частицы или наречия препаративного или анафорического значения. Ср. разницу между следующими предложениями: *řekl to* (= *toto*, вот это): *někdo přichází* (он сказал вот что: кто-то приходит) — *řekl: to!* (= *hle*, вот!) *někdo přichází*. Границу между указанными значениями трудно установить, но в общем можно предполагать, что междометная функция частиц развилась там, где можно было на что-то наглядно показать (напр. в изъяснительных предложениях после глаголов чувственного восприятия); в других случаях более понятной и вероятной кажется функция указательной (препаративной) частицы. Это касается союзов, образованных от относительно-местоименной основы *jo- (*doňadž...*, *jeliko|ž/*, *ježto*, *jedyž*, *jedaž*, *jak/o/* в некоторых значениях).

(5) Небольшая группа союзов развилась из частиц или наречий ограничительного значения. Вполне отчетливо это видно у союзов *jen, jenom, jenže* (< *jedno*) и *sotva, jedva*, потому что их союзная функция возникает только в историческое время. То же самое значение имело *le*, представленное в древнечешском языке лишь единичными примерами и вошедшее в состав союзов *ale, leč* (< *le + če*, тождественное с *če* в *ač|e/*), *leda*.

Кроме названных случаев, наречия — за исключением местоименных — играли в образовании чешских союзов лишь малозначительную роль. В союз превратилось только *lib/o/* (< *l'ubo*), к функции союза приблизились *pak* (ср. также союз *pakli*), *obák || obáč, jinak, sice, přese*. Другие наречия вошли в состав сложных и составных союзов, напр. *jakž brzo, jakž rychle, ihned jakž* (< *hned jak*), *dříve než, právě než; alebrž, abrž, něbrž*.

(6) Отрицательные частицы *ne* (*né, nie*) и *ni* становились основой союзов *než, nebo, neda, něbrž* (этот союз возникает только в XV в.), *ani, aniž, ni, (niž)*. У союзов с *ne* можно предполагать первоначальную предикативную функцию этой частицы: она представляла номинальное предложение.³⁹

³⁹ См. Fr. Trávníček, *Neslovesné věty II*, 57.

(7) В союзы превратились предложения с формами глагола *byti*: условный *jestliže*, разделительный *buď* (*buďto*, *buďže*) и уступительно-условный *buďsi*. Этот процесс совершился в историческое время, так что его можно изучать на материале древнечешских памятников.⁴⁰

(8) Специальную проблему представляет упомянутое развитие союзной функции составной части кондиционала *by* (*bych*...).

4. Следы первоначального значения относительно долгое время удерживаются иногда в союзах, как более или менее яркая окраска, сопутствующая их союзной функции или определяющая их применение. В общем можно сказать, что в предложениях с союзами и союзными словами вопросительного происхождения выступает сначала всегда условное отношение к главному предложению; союзы дейктического и указательного происхождения часто выражают содержание восприятия, мысли, речи и т. п., причину, следствие, образ действия (при помощи сравнения); союзы восклицательного происхождения выражают уступительное отношение, эмоционально окрашенную причину (= „ведь“), эмоционально окрашенное сообщение (в предложениях дополнительных) и т. п. На основе указанной разницы можно, напр., с известной долей правдоподобности определить, в каких типах сложных предложений *když* сменило *jedyž*, *jedaž* (указательного происхождения), а в каких типах развилось его союзное значение непосредственно — хотя архаическое *jedyž*, *jedaž* сохранилось в древнечешском языке в единичных примерах. (Ср. также § 16.) Подобных примеров мы могли бы привести больше. Они свидетельствуют о пользе более широкого подхода к изучению происхождения союзов, сжатый обзор которого мы здесь представили.

Не надо подчеркивать, что все обобщения должны опираться на тщательный филологическо-лингвистический анализ материала из отдельных языков. Таким образом можно будет избежать многих ошибок, вытекающих из априористического подхода.⁴¹ Цель такого исследования — сравнительное изложение происхождения и развития славянских союзных средств. Она, на наш взгляд, в будущем вполне достижима.

⁴⁰ Ср. *Vývař*... § 69, 240, 252. Характер предложения имела по своему происхождению также частица *nech|aj!*, выступавшая в роли уступительно-условного союза.

⁴¹ Такой подход — вытекавший из узко ограниченного материала и из тогдашнего состояния науки — сильно уменьшает ценность пионерского труда Т. Маретича (Т. Maretič, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad Jugoslav. akademije znanosti i umjetnosti 86, 89, 91, 93 (1887—1888)).

K OTÁZCE VÝZNAMŮ A FUNKCÍ SPOJEK

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1967, A 15, 27—36)

1. Spojky se řadí mezi slova gramatická, tj. slova, „která vyjadřují větné vztahy slov nebo vět, s nimiž se spojují; sama o sobě vlastní plný význam nemají, nýbrž nabývají ho teprve ve spojení se slovy jinými (v pádech předložkových, ve spojení s uváděnou nebo připojovanou větou nebo s připojovaným větným členem apod.).“¹ Mluvíme-li tedy o významu spojek, nemáme na mysli význam lexikální, ale gramatický — vyjadřování mluvnických významů a vztahů. Event. zbytky lexikálního významu, které mají zejm. spojky složené s adverbiálními komponenty, pouze zpřesňují nebo zabarvují základní mluvnický význam spojek. Srov. např. rozdíl mezi časovou spojkou *jak a hned jak*: *Uděláme to, jak se vrátíš* // *hned jak se vrátíš*. Spojka zde vyjadřuje v obou případech časový vztah s odstínem rychlého nástupu hlavního děje po předčasném ději vedlejší; *hned* tento odstín podtrhuje. Čím větší míru lexikálního významu si takový komponent složitěho spojovacího výrazu zachovává, tím je samostatnější a tím spíše může být od vlastní spojky oddělen a začleněn do věty řídící (např. *Hned to uděláme, jak se vrátíš*). Obě konstrukce nejsou ovšem zcela souznačné.

V definici spojek se obvykle zdůrazňuje jejich dvojí funkce: 1° spojovat jednotlivé členy větné nebo věty; 2° vyjadřovat přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět.² Toto vymezení, vcelku správné, je při podrobnějším zkoumání nutno zpřesnit a doplnit. Složitější je situace u spojek větných, v souvětí, a proto se budeme zabývat především jimi.

2. Zastavme se nejdříve u první z uvedených funkcí — spojovací. Je vyjádřena již v samém názvu *spojka* (nejen v češtině, ale ve většině jazyků, které navazují na lat. termín *conjunctio*), a už to jistě ukazuje, že se tradičně považuje za funkci základní.

Slova ve větě a věty v souvětí jsou spjaty mezi sebou syntaktickými vztahy — buď vztahem koordinace, nebo vztahem subordinace; vedle toho bývají součástí větných celků slova, výrazy nebo celé věty povahy parentetické, které se do syntaktických vztahů mezi větnými členy nebo větami v souvětí nezačleňují. K vyjádření syntaktických vztahů máme různé prostředky, mezi nimi i spojky.

21. Dominantní postavení mají spojky při vztahu koordinačním, neboť vedle nich nedisponuje jazyk při spojení členském ani větném jinými rovnocennými prostředky. Ale ani zde nejsou prostředkem nezbytným: koordinační spojení může být asyndetické, bez spojovacích slov. Větné členy spojuje dostatečně jejich společná syntaktická funkce ve stavbě věty, věty v souřadném souvětí pak jejich syntaktická rovnoprávnost. Vnější signálem koordinačního vztahu bývá zpravidla sepětí intonační — oddělení souřadných syntaktických

¹ Viz B. Havránek — A. Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 78.

² Srov. tamt. 271.

jednotek nekoncovými předěly, tj. pauzou s předcházející polokadencí a se speciálním popauzovým intonačním nasazením.

Na druhé straně se používá souřadících spojek i tam, kde o spojení koordinační nejde: 1° Při opakování výrazů, např. *Dlouho a dlouho si na to nemohl vzpomenout. Nikdo, ale nikdo mu nerozuměl.*³ — 2° Při dodatkovém připojení rozvíjejícího výrazu, který je složkou jádra výpovědi, např. *Celou úlohu napsal sám, a pěkně. Pomohli jim, ale neochotně.*⁴ — 3° Při navazování nové výpovědi na předcházející výpověď nebo na celý kontext po koncovém předělu, např. *Najdeme si to sami. Nebo to najde pan Tomeš* (K. Čapek). */A:/ Neměl jsi to dělat! /B:/ Ale dokázal jsem to!*

Zejména případy 2. typu se výrazně liší od koordinace — jde zde o specifické připojení rozvíjejícího členu k větnému celku. Ve všech třech případech mají spojky velice blízko k částicím, to znamená, že nejsou výrazovým prostředkem vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, ale že jsou zaměřeny spíše k té syntaktické jednotce, u které stojí, ke které patří: modifikují její význam, ovšem na pozadí případů jiných, obvyklých, očekávaných apod., a tím zároveň vyjadřují vztah ke kontextu.⁵ Přitom jasně cítíme významovou a funkční souvislost s užitím v koordinačním spojení větných členů a vět (srovn. též vytýkácí částice *i, ani* a jejich spojkové užití) — musí tedy být i složkou „významu“ souřadících spojek něco, co není bezprostředně spjato s funkcí spojovací. Užší souvislost je tu s druhou připomenutou funkcí spojek: s vyjadřováním větného a obsahově významového poměru členů a vět. Ale i zde je rozdíl, protože nejde o vyjádření významového poměru souřadných jednotek. (O tom srov. dále v odst. 31).

22. Při vztahu subordinačním se využívá ve větě jednoduché převážně jiných prostředků k vyjádření syntaktických vztahů: slovnědruhové povahy slov a tvarů ohebných slov, ať už slouží bezprostředně k vyjádření syntaktické závislosti (při shodě a rekcii), nebo jen nepřímo při primárním vyjadřování příslovecných významů (při tzv. přimykání).⁶ Spojky zde mají postavení zcela okrajové: spojka *jako* signalizuje doplňkovou platnost shodného substantiva nebo způsobový srovnávací význam celého výrazu, spojka *než* zřetelově srovnávací význam výrazu, u kterého stojí; srov. *Znal jsem ho již jako chlapce. × Vypadá stejně jako před deseti léty. || Vypadá lépe než před deseti léty.*

V souvětí podřadném mají spojky naproti tomu úlohu základní; vedle nich se podle závažnosti řadí jen relativa (vztažná zájmena a příslovce) a interogativa (tázací zájmena, příslovce, příslovce a částice v závislých otázkách). Při analýze funkcí a významů spojek nemůžeme nepřihlédnout i k těmto spojovacím prostředkům odlišné povahy (proti spojkám plní — kromě tázacích částic — funkci členu věty vedlejší), už proto, že mnohé spojky z nich vznikly a mnohdy jsme dodnes na rozpacích, máme-li spojovací prostředek hodnotit jako spojku nebo jako relativum (např. *jak, dokud*).⁷

³ Viz J. Bauer — M. Grepl, *Skladba spisovné češtiny*, P. 1965^s, 120—124.

⁴ Tamt. 119.

⁵ Viz J. Bauer, *Spojky a částice*, Sborník prací fil. fak. Brno 1964, A 12, 133—134; viz zde 377—378.

⁶ Srov. K. Hausenblas, *Syntaktická závislost, způsoby a prostředky jejího vyjadřování*, Bulletin VŠR JL 2 (1958) 3—31.

⁷ Viz J. Bauer, *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221—226. Srov. též stať *Spojky a příslovce*, Sborník prací fil. fak. Brno 1962, A 10, 29—37. Viz zde 361—366 a 351—360.

Přihlédneme-li k vyjadřování syntaktického vztahu subordinace ve větě jednoduché, musíme si položit otázku, zdali spojky vedlejších vět plní v souvětí skutečně vždy a ve stejné míře funkci spojovací. Zejm. u vět příslovečně určovacích, které jsou větným protějškem příslovečného určení, musíme myslet na analogii s přimykáním: tak jako tvar ohebného slova nebo neohebný výraz jako celek je zde především vyjádřením jistého příslovečného významu, který je zpravidla zřetelný i mimo syntaktickou dvojici s členem nadřazeným, tak i spojka v příslovečné větě vyjadřuje především jistý příslovečný význam celé věty vedlejší. (K tomu se vrátíme dále v odst. 32 a 41.)

Ve větách vedlejších s jinými syntaktickými funkcemi — zvl. předmětných, podmětných, přívlastkových, event. i jiných — se zpravidla spojce přičítá čistě spojovací funkce a považuje se jen za výrazový prostředek syntaktického vztahu. Zejm. u spojky *že* se často zdůrazňuje, že „*má* dnes funkci čistě syntaktickou (vyjadřovat silnou závislost) s významem nulovým.“⁸ Pokusíme se dále ukázat, že ani v tomto případě není takové tvrzení správné — spojka *že* (a podobně i spojky *aby*, *jak* aj.) nevyjadřuje jen syntaktickou závislost, ale má výrazné „významy“ další, které s vyjadřováním syntaktické závislosti bezprostředně nesouvisí.

Podobně jako u spojek souřadících nemůžeme pominout skutečnost, že se i podřadících spojek užívá také tam, kde se syntaktická závislost nevyjadřuje: 1° Uvozují samostatné věty citově zabarvené a mají tu funkci citových nebo obsahových částic, např. *Že to nedokážeš! Aby už byl večer! Kdybychom to byli věděli!* — 2° Uvozují větné vsuvky, které se nezačleňují do syntaktické stavby věty řídicí: *Voda se kupodivu, abych tak řekl, umoudřila* (Langer). *Šlape si poněkud, jak se říká, na jazyk* (Holeček). *Měl nějaký malér po revoluci, nemýlím-li se* (Březovský).

Větné vsuvky se často blíží větám zřetelovým nebo podmínkovým, event. i srovnávacím;⁹ tím je souvislost s užitím odpovídajících spojek v normálním podřadném souvětí jasně dosvědčena. Užití spojek *že*, *aby*, *kdyby* (event. i dalších) v samostatných větách nemůžeme prostě odbýt tím, že je nazveme částice — musíme se ptát, proč mohou ve funkci částic vystupovat a zdali je v obojím užití něco společného. Je třeba hledat obecný invariantní význam, který je vlastní těmto slovům ve všech různých možnostech jejich užití.

Z našich úvah vyplývá, že funkce žádné spojky — ani souřadící, ani podřadící — nelze redukovat jen na funkci spojovací, tj. na pouhé vyjádření syntaktického vztahu; funkčně-významová složka spojek je vždy bohatší a komplikovanější.

3. Jako druhá základní funkce spojek se uvádí vyjadřování větného i obsahově významového poměru členů a vět. Je samozřejmé, že tato funkce je nerozlučně spjata se spojovací: vzájemný poměr lze vyjadřovat jen u členů a vět mezi sebou syntakticky spojených.

Teoreticky je ovšem možno připustit, že by spojka vyjadřovala jen významový poměr syntaktických jednotek, jejichž syntaktické sepětí je již vyjádřeno jinak. V souvětí se zdá

⁸ Citát ze statí J. Hrbáčka *O syntaktické funkci korelativního spojení řídicí a závislé věty*, SaS 25 (1964) 82. S podobným názorem se setkáváme v naší i zahraniční jazykovědě často.

⁹ Viz J. Bauer—M. Grepl, *Skladba spis. češtiny*, 230—231.

oddělení obou funkcí spojek dosti umělé; jde zde spíše o teoretickou abstrakci, o rozlišení dvou aspektů jediné funkce. Ale ve větě jednoduché takový případ máme: substantivní doplněk *s jako*. Jeho syntaktická závislost na substantivním členu věty (podmětu, předmětu, event. i jiném) je vyjadřována shodou; v starém jazyce to bylo jediné vyjádření syntaktického vztahu (*jako se* u doplňku nekladlo). Spojka *jako* pak pouze signalizuje, že zde jde o vztah doplňkový (k odlišení od jmenného přísudku a shodného substantivního přívlastku). Pro tuto svou zvláštní funkci bylo *jako* při doplňku chápáno nikoli jako spojka, ale jako příslovce;¹⁰ jde tu však o slovo mluvnické, bez vlastního věcného významu a neplnicí funkci větného členu, takže je takto hodnotit nelze.

Také spojky *jako* a *než* u srovnávacích obrátů mají svérázné postavení: signalizují příslovecnou srovnávací platnost výrazů, u kterých stojí, a podoba těchto výrazů se řídí významem nebo funkcí, které by měly jako členy věty nevyjadřující srovnání; např. *Cítil se tam jako doma // jako u maminky // jako za dětství // jako malé dítě. Odjedeme dále než vy // než včera // než do Prahy atp. Miloval ji více než sebe // než před rokem // než ve vlasti // než z pomínnosti.*¹¹ Zde tedy spojka vyjadřuje určitý příslovecný význam uváděného výrazu, a tím umožňuje jeho zapojení do syntaktické stavby věty jako příslovecného určení, ať je v jakékoli podobě (ať jde o výraz přimykající, řízený nebo shodný).

31. Souřadící spojky se mezi sebou liší právě tím, jaký významový vztah mezi souřadně spojenými členy nebo větami vyjadřují. Zmínili jsme se o tom, že koordinační vztah sám o sobě nemusí být spojovacími prostředky vyjádřen (v. odst. 21); v tom případě však není zřetelně signalizován druh koordinačního vztahu (jen částečně jej lze naznačit rozdíly v intonaci) a vyplývá pouze z obsahu syntaktického celku. Z toho lze vyvodit závěr, že vyjadřování významového vztahu mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami je u souřadících spojek funkce základní. S ní souvisí i jejich užití mimo koordinační vztah — významově, funkčně i geneticky. Souřadící spojka signalizuje obvykle jistý významový vztah následující syntaktické jednotky k jednotce předcházející;¹² užitá v rámci jedné jednotky mimo koordinační vztah signalizuje její významový vztah ke kontextu nebo k situaci. Přitom může docházet k modifikaci tohoto vztahu (liší se významově od skutečné spojky).

Toto zjištění zdánlivě nepatří pro spojky mnohoznačné, zvl. pro spojku *a*, která se někdy považuje za pouhé vyjádření koordinačního vztahu bez specifických významových odstínů. To by bylo správné jen tehdy, kdyby spojka *a* byla významově bezpříznakovým prostředkem k vyjádření všech druhů koordinačního vztahu a ostatní spojky jejími příznakovými protějšky. Ve skutečnosti je bezpříznakovým prostředkem jen při základním vztahu slučovací a jeho méně výrazných modifikacích ve směru ke vztahu odporovacímu (zejm. při konfrontaci), stupňovacímu a důsledkovému. Naproti tomu při výrazném vztahu odporovací a stupňovací se jí buď neuzivá, nebo jen jako příznakového protějšku speciálních spojek, zejm. *ale*; při vztahu vylučovací a důvodovém nebo vysvětlovacím není možná vůbec. Pokud se může střídat v jistých spojeních se spojkou *nebo*, jde tu o dvojí pojetí vztahu, nikoli o souznačnost spojek (např. *kup si tužku a pero × tužku nebo pero*). Různých souřadících spojek se využívá komplementárně, netvoří asymetrickou korelaci

¹⁰ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², P. 1951, 767.

¹¹ Funkce spojky *než* se někdy srovnává s funkcí předložky nebo pádu na základě paralelního užití ve výrazech typu *jsem větší než ty // arch. tebe // dial. od tebe*. Ale možnost jejího užití je daleko širší: není vázána na jistý pád substantiva jako předložka a může stát i u výrazů nesubstantivní povahy nebo i u celých vět.

¹² Opakované a dvojité spojky (*i — i, ani — ani, buď — nebo, nejen — ale i*) výrazněji signalizují vzájemný vztah syntaktických jednotek, u nichž stojí.

členu příznakového a bezpříznakového, i když se oblast jejich užití v jednotlivých případech stýká a zčásti i překrývá. Proto je nutno i spojku *a* v dnešní češtině považovat za výrazový prostředek vztahu slučovacího (a nikoli koordinace vůbec), třebaže v pojetí značně širokém.

32. Mnohem složitější je tato otázka u spojek podřadicích. Jen některé jsou „významově jednoznačné“, tj. uvádějí jen určitý typ vedlejší věty, která je v jistém obsahově významovém poměru k větě řídicí. Uvedeme nejtypičtější případy: *jakmile, sotvaže, dříve než* a n. j. při vztahu časovém, *takže* při vztahu účinkovém, *jako* (s kondic.) při vztahu srovnávacím, *protože, poněvadž, ježto, jelikož* při vztahu důvodovém, *jestliže, kdyby* při vztahu podmínkovém, *ačkoli, přestože, třebaže* při vztahu přípustkovém. Některé vyjadřují dva vztahy velmi blízké, např. *když* časový nebo časově zabarvený vztah podmínkový. Vesměs tu jde o spojky vět příslovečně určovacích.

Jiných spojek se užívá ve vedlejších větách s různými funkcemi, takže nelze říci, že by vyjadřovaly samy o sobě jistý významově obsahový vztah vedlejší věty k větě řídicí nebo jistou syntaktickou funkci věty vedlejší. Nejtypičtější jsou po této stránce spojky *že* a *aby*, proto si jich všimneme podrobněji. Jestliže uvedené spojky nejsou výrazovým prostředkem jistého obsahově významového vztahu, pak nelze tuto funkci považovat pro spojky podřadicí za obecně platnou a je jí nutno přezkoumat i u výše uvedených spojek „významově jednoznačných“.

33. Věta se spojkou *že* může mít funkci věty obsahové, a to podmětnej, předmětnej nebo přívlastkové, nebo též funkci příslovečnej věty účinkové, prostředkové a příčinné, ba i přípustkové: *Říkal || bylo zřejmé || přišel s výmlouvou, že mu nevěříš. Tolikrát tě oklamal, že mu nevěříš. Zdůvodnil to [tím], že mu nevěříš. Byl nešťastný, že mu nevěříš. Má tě rád přesto, že mu nevěříš.*

V některých případech je v řídicí větě nutný odkazovací výraz: vždy při větě přípustkové, zpravidla při větě prostředkové a účinkové a většinou i při větě příčinné; naproti tomu při větě obsahové se ho užívá jen ve speciálních případech.¹³ Už z toho je zřejmé, že spojka sama nevyjadřuje příslušné příslovečné významy. Ale vyplývá z toho, že má funkci čistě syntaktickou s významem nulovým, že vyjadřuje jen silnou závislost?

Kdyby tomu tak bylo, nemohla by uvozovat věty příslovečné (u těch o silnou závislost nejde), a ve větách obsahových by se jí mohlo užít všude, kde jde o silnou závislost. Ve skutečnosti je však omezena jen na obsahové věty označovací. Těžko pochopitelné by naproti tomu bylo její užití ve větách podmínkových (typu: *To, že jsi nepřišel, bude mít vážné důsledky*) — podmět je přece syntakticky nezávislý. Tento rozpor nevysvětlíme ani s pomocí rozdílů v užití odkazovacích výkazů.

Spojka *aby* uvozuje vedlejší věty, které mohou mít funkci vět obsahových (předmětných, přívlastkových i podmětných), příslovečných vět účelových a účinkových, v jistém případě i vět přívlastkových s významem účinkovým: *Poručili mu || dostal přísný rozkaz || je vhodné, aby přišel včas. Pospíchal, aby přišel včas. Šel tak, aby přišel včas. Nebylo tam člověka, aby přišel včas (= který by).* Při účinkové větě vedlejší je v řídicí větě nutný odkazovací výraz; naproti tomu při větách účelových a obsahových většinou nebývá. Spojka *aby* sama o sobě nesignalizuje ani syntaktickou funkci vedlejší věty, ani její obsahově

¹³ Srov. J. Hrbáček, cit. stať, SaS 25, 1964, 81n., zvl. 86–89.

významový poměr k větě řídící. A přece nelze říci, že by byla jen výrazovým prostředkem syntaktické závislosti, není „významově prázdná“. Všechny věty s *aby* mají něco společného, je zde jistý invariantní význam, který sdílejí se samostatnými větami přacími, v nichž má *aby* funkci částice: *Abys přišel včas!*

Tento obecný význam vět s *aby* jasně vystoupí, srovnáme-li je s větami uvozenými spojkou *že*: kromě ojedinělých případů¹⁴ nejsou souznačné, ale stojí v jistém protikladu, mají rozdílnou a vzájemně se doplňující oblast užití. Z toho plyne, že i věty se spojkou *že* mají jistý společný význam, který nelze oddělovat od spojky — je spojkou *že* vyjadřován, a proto není ani spojka *že* významově prázdná.

34. Protiklad a komplementární distribuce vět s *že* a vět s *aby* se nejzřetelněji projevuje v jejich nejčastějším (a lze říci základním) užití ve funkci vět obsahových: *že* uvozuje obsahové věty oznamovací, *aby* obsahové věty žádací. K nim se řadí jako třetí typ obsahové věty tázací, tj. závislé otázky uvozené tázacími zájmeny, příslovci a částicemi. Všechny tři typy obsahových vět se od sebe liší rozdílnou základní modální platností (ovšem jde o modalitu nepřímou, nikoli přímou: jsou to závislé věty oznamovací, rozkazovací nebo přací a tázací).¹⁵

Ve větách samostatných je základní modální platnost vyjadřována slovesným modem a intonací: ve větách oznamovacích indikativem (ve zvl. případech kondicionálem) a klesavou konkluzivní kadencí; ve větách přacích částicí s indikativem nebo kondicionálem a stoupavě klesavou konkluzivní kadencí (nebo stejně jako ve větách rozkazovacích); ve větách tázacích buď tázacím slovem s indikativem a stoupavě klesavou konkluzivní kadencí (otázky doplňovací) nebo indikativem a antikadencí (otázky zjišťovací).¹⁶ Kde není modální platnost jednoznačně signalizována slovesným modem (jako ve větách rozkazovacích imperativem) nebo užitím zvláštního slova s modální platností (částice ve větách přacích, tázací zájmena nebo příslovce v doplňovacích otázkách), má rozlišovací platnost intonace: jen intonací jsou rozlišeny věty oznamovací a zjišťovací otázky.

Ve větách vedlejších není intonační rozlišení možné, protože nemají svou vlastní koncovou intonaci: proto musí být nepřímá modální platnost, kterou věty obsahové mají, vyjádřena jinak: v obsahových větách oznamovacích ji signalizuje spojka *že*, v závislých zjišťovacích otázkách tázací částice *li*, *zdali*, *jestli*. V závislých otázkách doplňovacích je tázací platnost dostatečně vyjádřena tázacími zájmenem nebo příslovcem.

Ve vedlejší větě nelze užít ani imperativu; místo něho je zde kondicionál. Kdysi vyjadřoval žádoucnost děje sám (*by* mělo funkci spojky), ale záhy se jeho komponent *by* stal součástí spojky *aby*.¹⁷ Vedle vět s *aby* se v omezené míře užívá indikativních vět s *ať* — částice *ať* nabývá funkce spojky a signalizuje žádoucnost děje ve větě závislé stejně jako ve větě samostatné.

¹⁴ Jde o podmětné věty obsahové typu *Není možné, aby byl mrtev // že je mrtev*. V dnešním jazyce je to typ okrajový.

¹⁵ Srov. mou stať *Souvěti s větami obsahovými*, Sborník prací fil. fak. Brno 1965, A 13, 55–66. Viz zde 277–289.

¹⁶ Podrobněji viz J. Bauer—M. Grepl, *Shladba spis. češtiny*, 16–19.

¹⁷ Přací význam mívá i druhý typ kondicionálových vět, v nichž kdysi plnilo samo *by* funkci spojky — podmínkové věty s *kdyby*. Proto se jich užívá i jako samostatných vět přacích, v nichž má *kdyby* funkci přací částice, pod. jako vět s *aby*: *Kdyby už bylo hezky // Aby už bylo hezky!*

V starším jazyce měly kondicionálové věty s *by*, *aby* širší uplatnění — v rámci vět obsahových se jich užívalo i jako závislých vět oznamovacích s omezenou jistotou děje (při ději zdánlivém, domnělém, popřeném apod.), ale časem se jich přestalo téměř úplně užívat. Proto je dnes spojka *aby* v obsahových větách téměř jednoznačným signálem závislých vět žádacích, tj. rozkazovacích nebo přacích.

V obsahových větách oznamovacích a tázacích je základním modem indikativ; kondicionálu se užívá místo indikativu v podstatě za stejných podmínek jako v samostatných větách oznamovacích a tázacích, zvl. při podmíněnosti děje. Přitom zůstává v obsahových oznamovacích větách spojka *že* a v obsahových tázacích větách příslušné tázací slovo jako ve větách indikativních.

Formou oznamovací věty lze vyjádřit ve větě samostatné a stejně i ve větě obsahové také děj nutný nebo žádoucí — s pomocí modálního slovesa nebo predikativa: *je nutno odejít / musíme odejít // říkal, že je nutno odejít / že musíme odejít*. Základní modální platnost věty se tím nemění.

V rámci obsahových vět dochází ke změně modální platnosti v jiném případě: věty uvozené interogativy nabývají platnosti obsahových vět oznamovacích, jsou-li uvozeny ve větě řídicí jako oznámení, výrok apod.: *Vyprávěl nám, kde byl a co tam viděl*.

Obsahové věty s *že*, s *aby* a s interogativy tvoří tři komplementární typy s rozdílnými oblastmi užití, podobně jako samostatné věty s různou modální platností. Nejde zde o protiklad členu bezpříznakového a příznakového vytvářející asymetrickou korelaci.

V mluveném jazyce, zejm. v lidových nářečích, jsou k tomu náběhy: spojka *že* se stává signálem věty obsahové vůbec a užívá se jí i v závislých otázkách a v závislých větách žádacích (vedle tázacího slova nebo spojky *aby*), např. *Naši vzkazují, že jestli přijдете. Říkali, že abyste tam přišel*. Někdy nabývá *že* významu „přít“ a vkládá se pak i do jiných vedlejších vět. Ve spisovném jazyce však k tomuto vývoji nedošlo.

Spojka *že* má v obsahových oznamovacích větách příznakový protějšek ve spojení *jak*, která vyjadřuje závislé oznámení se zřetelem k průběhu děje.¹⁸

35. Vyjadřování závislé modalidy je charakteristické jen pro věty obsahové — ostatní vedlejší věty skutečnou základní modální platnost přímou ani nepřímou nemají. Zkoumáme-li však užití vět s *že* a vět s *aby* v platnosti vět přísllovečných, vidíme, že i zde se odráží aspoň sekundárně jejich modální platnost: vedlejší věty s *že* mají vždy platnost nějakého tvrzení, konstatování, věty s *aby* platnost děje žádoucího nebo nežádoucího. Proto mohou věty s *že* vyjadřovat děj, který je výsledkem jiného děje (věty účinkové), který pomáhá jiný děj uskutečnit (věty prostředkové) nebo který jiný děj vyvolává (věty příčinné); může jít i o reálný děj, uskutečnění jiného děje nepříznivý (věty přípustkové). A věty s *aby* vyjadřují děj, kterého se má nějakým jiným dějem dosáhnout (věty účelové) nebo který má z nějakého děje vyplynout jako jeho důsledek (věty účinkové).

Podobně modální zabarvení proniká i v samostatných větách s *že* a *aby* ve funkci částic: *Že upadneš!* (= jistě upadneš; myslím, že upadneš). *Že je to on!* (= to je jistě on). *Abý už bylo ráno!*

Můžeme tedy pro všechny věty se spojkami *že* a *aby* stanovit jako obecný invariantní význam modální zaměřenost: pro věty se spojkou *že* význam konstatování, oznámení, pro věty se spojkou *aby* význam žádoucnosti

¹⁸ O dnešním stavu obsahových vět v češtině viz J. Bauer—M. Grepl, *Składba spis. češtiny*, 173—180.

nebo nežádoucnosti. Primárně vystupuje tato zaměřenost ve větách obsahových jako závislá modální platnost oznamovací nebo žádací, sekundárně se uplatňuje ve funkci vět příslovečně určovacích a stává se předpokladem k užití těchto vět v některých příslovečných významech. Naopak zase brání v jejich užití ve významech jiných: věty s *že* nemohou být účelové, protože jim chybí význam žádoucnosti, a věty s *aby* nemohou být příčinné, protože žádoucí příčina se mění v účel. Spojky *že* a *aby* jsou v dnešním jazyce výrazovým prostředkem modálního zaměření vět, které uvádějí — je to význam těchto spojek.

Přitom je třeba zdůraznit, že se tento jejich význam uplatňuje primárně ve větě samé, v její modální platnosti, a teprve sekundárně navenek, v zapojení věty do souvětného celku; je to funkce blízká funkci částic. Proto mohou tyto spojky uvozovat i věty samostatné a plnit tak úlohu skutečných částic, aniž změnilly svůj základní význam.

4. Zkoumáme-li izomorfismus vedlejších vět se spojkou *že* a větných členů, zjišťujeme, že jim ve větě jednoduché odpovídá nejspíše dějové substantivum, např. *Vyprávěl o neštěstí v Deštnici || že se v Deštnici stalo neštěstí. Byl zklamán svou nedůvěrou || tím, že mu nevěříš. Má tě rád přes svou uzavřenost || přesto, že jsi uzavřený.* Nejbližším protějškem vět s *aby* ve větě jednoduché je zase infinitiv (třebaže oblast jeho užití je dnes v češtině užší): *Poručili mu odejít || aby odešel. Neříká tam jít || abychom tam šli. Spěchal nás varovat || aby nás varoval.* Jde tu však převážně o užití infinitivu ve funkcích substantivních, takže oba typy vedlejších vět jsou si po této stránce dosti blízké.

Staré rozdělení vedlejších vět podle jejich základní syntaktické povahy na substantivní, adjektivní a adverbialní má své hluboké oprávnění. Spojkové věty z toho mají dvojí funkci — substantivní nebo adverbialní; závislé otázky mají povahu vět substantivních. Složitá je otázka syntaktické platnosti vět vztahných — mohou zastupovat syntaktické substantivum, adjektivum i adverbium. (K tomu se vrátíme na jiném místě.)

Dalo by se říci, že hypotaktický spojovací prostředek — a v první řadě podřadicí spojka — je formémem, který vyjadřuje syntaktickou povahu vedlejší věty. Tuto funkci mají všechny hypotaktické spojky. Vidíme, že je to zase funkce, která se týká především povahy věty vedlejší samé, bez přímého zřetele k její funkci ve stavbě věty řídící. Vedlejší věta dostává jistou slovnědruhovou povahu — podobně jako významové slovo —, a ta ji uzpůsobuje k plnění jistých syntaktických funkcí v souvětném celku. Stejně jako můžeme a musíme zkoumat slova abstrahovaně od jejich funkcí ve větě, můžeme zkoumat i formu a obecný význam různých druhů vedlejších vět samých o sobě, bez jejich roztrhování do několika typů podle větněčlenské platnosti.

41. Věty příslovečně určovací mají protějšek v příslovcích: jsou uzpůsobeny k plnění jediné funkce — příslovečného určení, a vyjadřují zpravidla jediný příslovečný význam. Jen v sekundárním užití mohou plnit i funkci jinou (např. přívlastkovou) a mohou mít i přenesený význam. Spojky vět příslovečných vyjadřují současně jak adverbialní syntaktickou povahu věty, tak i její určitý příslovečný význam — časový, způsobový, příčinný, podmínkový atd. Tento význam je zpravidla jednoznačně zřejmý už z příslovečné věty samé, i když neznáme větu řídící.

42. Věty substantivní mohou podobně jako syntaktická substantiva plnit různé funkce. Substantiva jsou k tomu vybavena pádovými tvary a mohou se spojovat s předložkami. U vedlejších vět substantivních mají povahu morfémů odkazovací výrazy zájmenné povahy, které jsou součástí věty řídicí a svým tvarem vyjadřují syntaktické zapojení vedlejší věty do stavby věty řídicí.¹⁹

Tak jako substantivum může v některých pádech (nejčastěji předložkových) plnit též funkci příslovečného určení, může i substantivní věta — zpravidla s příslušným odkazovacím výrazem — plnit funkci věty příslovečné. A tak jako se substantivum někdy adverbializuje, mění se i původní substantivní věta ve větu adverbialní; vnějším výrazem tohoto procesu je vznik jednoznačné složené spojky s příslovečným významem splnutím odkazovacího výrazu s jednoduchou spojkou (*protože, takže, přestože* apod.) nebo aspoň ustálení korelace (*proto — že, tak | tolik | takový — že, přesto — že* apod.).

Adverbializace substantiv a stejně i adverbializace substantivních vět je historický proces, který je stále živý; proto není hranice mezi substantivními větami s funkcí vět příslovečných a větami už skutečně příslovečnými určitá a přechod je tu plynulý. Při popisu dnešního stavu uvádíme věty původně substantivní s ustáleným příslovečným významem (a s ustálenou podobou spojovacího výrazu) právem mezi větami příslovečnými.

43. Izomorfismus vedlejších vět a syntaktických slovních druhů se vyvíjí během jazykového vývoje; není spjat přímo se vznikem souvětí, protože to vznikalo v podstatě těsnějším sepětím více méně samostatných juxtaaponovaných vět.²⁰ Nemůže být tedy úplný a neměnný; v nové době se však prohlubuje a stává se stále více rozhodujícím dělitkem typů vedlejších vět. V menší míře se uplatňuje větněčlenská platnost; nejvýraznější je proces adverbializace spojkových a vztažných vět plnících funkci příslovečného určení, spojený s jejich formálním odlišením od vět stejného původu, ale v jiných větněčlenských funkcích.

5. Z našeho rozboru vyplývá závažný rozdíl ve funkcích a významech mezi spojkami souřadícími a podřadícími: souřadící spojky vyjadřují v první řadě obsahově významový vztah mezi koordinovanými syntaktickými jednotkami, podřadící spojky ztvárňují vedlejší větu buď jako syntaktické substantivum (a zároveň vyjadřují její modální zaměřenost), nebo jako syn-

¹⁹ Pronikavou a vcelku velice výstižnou analýzu funkcí odkazovacích výrazů podal v cit. stati J. Hrbáček; naše pojetí ještě posiluje jeho správný názor, že je nelze považovat za větné členy. V některých bodech se však naše pojetí liší. Tak na str. 83 označuje Hrbáček spojovací prostředky jako „prostředky závislosti větné“ (proti „prostředkům závislosti členské“, tj. odkazovacím výrazům); vhodnější by bylo mluvit o prostředcích vytvářejících formu vedlejší věty, jak to ostatně vyplývá i z jeho vlastního výkladu. O nesprávném pojetí *že* (a do jisté míry i *aby, jak*) jako spojek s významem nulovým jsme se již zmínili. Na str. 88 se zbytečně odlišuje přísudková věta od vět syntakticky závislých — přísudek je jako větný člen syntakticky závislý na podmětu. Spíše by zde bylo třeba mluvit o větách podmětných. Za nepotřebné považuji rozlišování vět účinkových a způsobových — jde o jeden větný typ jen málo vnitřně diferencovaný. To vše jsou však jen drobné korektury k velmi cenné stati, která může sloužit jako východisko dalšího zkoumání.

²⁰ Viz J. Bauer, *K voprosu o voznikovenii i razvitii tipov složnogo predloženiija*, VSIJa 6 (1962) 89—111; viz zde 221—242.

taktické adverbium (a zároveň vyjadřují její příslovečný význam). Syntaktickou funkci vedlejší věty ve stavbě věty řídicí vyjadřují podřadící spojky sekundárně a nepřímo, zčásti za pomoci dodatkových ukazatelů vztahu (podoby morfémů) — odkazovacích výrazů; ty jsou bezprostředním výrazem syntaktické funkce vedlejších vět.

К ВОПРОСУ О ЗНАЧЕНИЯХ И ФУНКЦИЯХ СОЮЗОВ

1. В определениях союзов, как грамматических слов без лексического значения, подчеркиваются прежде всего две их функции: союзы связывают предложения или их члены; они выражают синтаксическое и семантическое взаимоотношение предложений или их членов.

2. Анализ способов выражения синтаксических связей координации и субординации и употребления сочинительных и подчинительных союзов показывает, что функции и значения всех союзов (даже таких, как чешск. *a* среди сочинительных и *že* среди подчинительных) являются более сложными и что они не ограничиваются одним выражением синтаксической связи без других функций и значений.

3. Что касается сочинительных союзов, их основная функция заключается в выражении семантического отношения предложений или членов предложения, связанных синтаксическими отношениями координации. Подчинительные союзы выражают семантическое отношение к главному предложению лишь вторично. Это можно показать при помощи анализа функций многозначных союзов (*že*, *aby* и др.): они вводят придаточные предложения с разными синтаксическими функциями (дополнительные, подлежащие, определительные, обстоятельственные) и с разным семантическим отношением к главному предложению (изъяснительным, причинным, следственным и т. п.), но у них все же можно определить общую, инвариантную функцию — они придают придаточному предложению определенную модальную направленность, окраску утверждения (союз *že*) или желательного действия (*aby*), что и делает возможным его разное употребление в строе сложного предложения, исключая некоторые функции. Комплементарным типом к союзным придаточным предложениям являются косвенные вопросы, выражающие при помощи вопросительных слов (местоимений, наречий и частиц) модальную окраску неизвестности или вопроса.

4. Примарная функция подчинительных союзов — это выражение синтаксической природы придаточного предложения. Можно установить изоморфизм основных типов придаточных предложений и частей речи: союзные придаточные предложения носят характер или обстоятельственный, или существительный. Союзы обстоятельственных предложений выражают одновременно определенное обстоятельственное значение (напр. временное, целевое, причинное и т. п.), союзы существительных предложений — модальную направленность или окраску действия. Разные синтаксические функции существительных придаточных предложений выражаются отчасти при помощи соотносительных слов, которые выполняют роль морфем (дело идет, гл. обр. о разных формах местоимения *to*). Путем адвербиализации некоторые существительные придаточные предложения, выполняющие функцию обстоятельства, превращаются в обстоятельственные предложения.

5. Из приведенного анализа вытекает существенная разница в основной функции между сочинительными и подчинительными союзами: сочинительные союзы выражают прежде всего семантические отношения предложений или членов предложения в рамках синтаксического отношения координации; подчинительные союзы придают придаточному предложению определенный синтаксический характер (существительный или обстоятельственный).

V historickém vývoji češtiny — stejně jako jiných slovanských jazyků — docházelo často k tomu, že různá příslovce nabývala spojovací funkce a měnila se ve spojky. Někde se tento proces dokončil, jinde ještě probíhá nebo zůstal nedokončen. V těchto případech jsme pak často na rozpacích, jak takové spojovací slovo zařadit — je to spojka nebo příslovce? Naše mluvnice a slovníky se tu rozcházejí nebo se rozhodnutí vyhnou tím, že prostě mluví o „spojovacích výrazech“ bez bližší specifikace. Chybí zde jasné kritérium, které by umožnilo stanovit slovnědruhovou funkci spojovacího výrazu. Jde však o otázku teoreticky důležitou a mající důsledky i pro vyučovací praxi (zejména pro větný rozbor); proto se u ní zastavíme a pokusíme se ji řešit.

1. Východiskem musí být slovnědruhová charakteristika spojek a příslovcí.

Výstižnou definici spojek podává Havránkova—Jedličkova *Česká mluvnice* (P. 1960, 271): „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“ Adverbia se tam definují takto (str. 262): „Příslovce jsou slova neohebná, která vyjadřují různé bližší okolnosti dějů a předmětů... Příslovce se spojuje ve větě jako závislý člen se slovesy, s přídavnými jmény nebo jinými příslovci a je pak ve větě příslovečným určením (...), nebo s podstatnými jmény a je pak přívlástkem neshodným (...). — Dále bývá základem jednočlenných vět...“

Z definic vyplývá, že mezi oběma slovními druhy je především rozdíl v jejich syntaktické platnosti: adverbium je větným členem, spojka nikoli. K tomu se druží rozdíl sémantický: příslovce jsou slova lexikální, s vlastním věcným významem, spojky jsou slova mluvnická, bez vlastního věcného významu. Ujasnění těchto rozdílů nám pomůže rozlišit slovnědruhovou platnost spojovacích prostředků ve většině případů. Mnohdy je však řešení obtížnější.

Potíže působí zvláště zájmenná příslovce, která sama plný lexikální význam nemají a pouze odkazují na různé okolnosti místní, časové, příčinné a jiné. Proto nebývá zřetelná ani jejich členská platnost ve větě, a mohou být chápána i jako pouhé vyjádření vztahu mezi větami (nebo větnými členy). Zvláště u původních zájmenných příslovcí vztazných je přechod ke spojkové platnosti velmi častý, neboť relativa jsou už ve své původní funkci slova spojovací. Půjde tedy o zjištění, v čem záleží rozdíl mezi relativní a spojkovou platností při spojování vět.

Druhou spornou oblastí je klasifikace slov, která se obvykle zařazují k příslovcím, ale ve skutečnosti mají jen funkci vytýkající nebo omezovací, takže to jsou spíše částice; od této funkce je pak snadný přechod k užití spojkovému.

A konečně se musíme zastavit u otázky, jak hodnotit spojovací výrazy, které plní vedle funkce spojek v jiných kontextech i funkci příslovcí. Jde zde o homonyma nebo o dvě funkce téhož slova — základní a druhotnou?

K řešení všech těchto otázek je nutná analýza nejdůležitějších sporných případů; na ní lze nejlépe osvětlit obecná kritéria, která nám pomohou odlišit

spojky od příslovčí. Musíme si ovšem být vědomi toho, že tu jsou — jako všude v jazyce — i případy přechodné.

2. Nejobtížnější je jasné rozlišení spojek a příslovčí v **souřadných spojeních vět a větných členů**. Príslovčí se tu často užívá k vyjádření různých odstínů základních souřadných vztahů, a to buď ve spojení se souřadícími spojkami (zvl. *a* a *ale*), nebo samotných. Někde je příslovečná platnost zcela zřejmá, např. *Nejdřív o tom jen šuškali, pak se o příhodě mluvilo bez okolků* Majerová. Časová příslovce *nejdřív* a *pak* zde svým věcným významem naznačují časový sled dějů; obě mají ve svých větách funkci příslovečného určení času, třebaže *pak* vyjadřuje čas jen odkazem na předcházející děj (podobně jako souznačné zájmenné příslovce *potom*). Vztah vět je slučovací a jsou spojeny asyndeticky.

Jiná je situace s opakovanými spojovacími výrazy *hned* — *hned, brzo* — *brzo, tu* — *tu* apod., např. *Bláznivý apríl, hned slunce, hned cedí!* Otčenášek; *Milada radostí brzo se červenala, brzo bledla* Němcová; *Tu zpororuje, že mi schází knoflík na zimníku, tu že mám odtržené poutko* Šimáček. Zde nemají příslovce *hned* a *brzo* svůj běžný časový význam (jako ve spojení *přijdu hned a vrátili se brzo*) a příslovce *tu* nemá ani svůj obvyklý význam ukázání na jisté místo, ani méně častý význam odkazu na jistou dobu (srov. *zůstaneme tu* „zde“); ve spojených větách nejsou příslovečným určením času. Stala se skutečným výrazovým prostředkem vztahu mezi větami: vyjadřují rychlé a libovolné střídání dějů. Jde tu o jeden speciální odstín slučovacího vztahu, blízký vylučovacímu.¹ Proto bychom mohli označit tyto spojovací výrazy jako dvojité spojky: mají spojovací funkci, nejsou větnými členy a od stejně znějících příslovčí se liší významově. Souvislost s adverbialním užitím těchto slov se však stále pociťuje a najdeme i případy přechodné.

3. Zvláštní skupinku spojovacích výrazů tvoří původní zájmenná příslovce odkazovací. Spojovací funkce se u nich vyvinula z anaforické: vyjadřovala navázání na to, co již bylo řečeno nebo známo z kontextu a co se dále nějak rozvíjí nebo doplňuje.² Jsou to především ustrnulé předložkové pády zájmena *ten*: *proto*, *zato*, *přesto*, *nadto*, *k tomu*, např. *Nechtěla ho prosit, proto se odmítela* Němcová; *Peruna tu ovšem nebylo; zato tu byl starý švec* Stašek; *Korunní svědkyně je méněcenná; nadto je jí skoro padesát let...* K. Čapek. Slovo *proto* vyjadřuje v citovaném souvětí vztah důsledkový, *zato* odporovací (podobně *přesto*), *nadto* stupňovací (stejně i *k tomu*). Ve všech případech se zde odkazuje na celý obsah předchozí věty, ale zároveň se spojené věty uvádějí do jistého významového vztahu. Slovo *proto* bychom mohli chápat jako příslovečné určení příčiny ve větě *odmítela se*; jako slovo zájmenné povahy ovšem samo o sobě nevyjadřuje konkrétní příčinu, ale pouze na ni odkazuje. Těžší by už bylo stanovit větně členskou funkci slova *zato*: původní význam příčinný (event. účelový) se již nepociťuje a proniká jen význam odporovací se speciálním zabarvením kompenzace toho, co se říká v první větě. Podobně je tomu i v dalších případech. To svědčí pro spojkové chápání uvedených výrazů. A mluví pro ně i převládající poloha na začátku druhé ze spojených

¹ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 29; V. Šmilauer, *Novočeská skladba*, P. 1947, 374.

² Srov. I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sb. Vys. školy ped. v Olomouci, Jaz. a lit. 2 (1955) 159.

vět, tedy poloha typická pro spojku.³ Na druhé straně by mohlo proti spojkové platnosti svědčit to, že se těchto výrazů častěji než samotných užívá spolu se slučovací spojkou *a* nebo s odporovací spojkou *ale, však*; u *přesto, nadto a k tomu* je to skoro vždy. V takových spojeních je jistě vyjádřením základního vztahu spojka (*a, ale, však*) a připojený příslovečný výraz tento vztah jen modifikuje. K hromadění spojek v dnešní češtině nedochází⁴ a také v minulosti, kdy vznikaly složené souřadící spojky typu *avšak, alevšak*, měl druhý komponent povahu příslovce.⁵

Výsledek našich úvah můžeme tedy shrnout tak, že uvedená slova nelze jednoznačně určit jako spojky, třebaže k nim mají zejména *proto, zato a přesto* velice blízko.

Snad ještě blíže mají ke spojkové platnosti slova *tedy, tudíž a přece*, např. *Jsme všichni, můžeme se tedy vydat na cestu* Němcová; *Kapitál je minimální, tudíž zisk je pohádkový* Aškenazy; *Cítil nejasně, a přece silně, že jim dvěma se nelze rozejít* Tilschová. První dvě vyjadřují vztah důsledkový a nemají jasný příslovečný význam (museli bychom je chápat jako příslovečné určení důvodu; původní význam — u *tedy* < *tehdy* časový, u *tudíž* < *tudy* místní a přeneseně způsobový — je již dávno zcela setřen). Slovo *přece* je skoro souznačné s *přesto*: vyjadřuje přípustkový odstín odporovacího vztahu a téměř bychom je určovali jako větný člen (určení přípustky; po původním významu „dále kupředu“ — *přece* vzniklo z *před se* — není dnes ani stopy). Přitom však nestává *přece* v odporovacím spojení takřka vůbec samo, nýbrž jen se spojkou *a, ale* nebo *však*, a také slov *tedy* a *tudíž* lze užit spolu se spojkou *a*: *Chodit se tu nemá, a já teda nechodím* K. Čapek. Slova *tedy* a *přece* se užívá též v hlavní větě podřadného souvětí: *Jestli tomuhle říkáš oddechnout, to tedy promiň* Pujmanová. *Ačkoli tvář jeho byla klidná, přece tajný hluboký žal zatajit nemohla* Jirásek. V dnešní češtině se v takových případech skutečných spojek neuzívá.⁶ Vidíme tedy, že ani zde nelze jednoznačně mluvit o spojkách, třebaže jako příslovce by tato slova vyjadřovala jen velmi obecně odkaz na příčinu, důvod (*tedy, tudíž*) nebo na přípustku, tj. překonanou nepříznivou okolnost (*přece*). V této interpretaci nás utvrzuje i příslove *tak*, kterého se užívá ve stejných významech jako *tedy* a *tudíž*; platnost obecného odkazu na jistou okolnost zde proniká jasněji.

Ve všech uvedených případech jde tedy o příslovce, která nabývají více nebo méně povahy spojek; spojkové užití však u nich není odtrženo od nespojkového. Skutečně spojkovou funkci plní tam, kde jsou sama výrazovým prostředkem vztahu; zde bychom je mohli pro praktickou potřebu s jistou

³ Poloha na začátku věty je v češtině typická pro všechny spojky původní i sekundárně vzniklé. Typické je např. to, že kondicionálové *by* ve funkci spojky je v češtině od samého počátku důsledně na začátku věty vedlejší, přestože *by* jako pouhá součást kondicionálu je jinak stálá příklonka. Odchytky jsou řídké: v oblasti podřadících prostředků je to spojka *-li*, která vznikla z příklonné partikule tázací a zachovala si nepřizvučnost, v oblasti prostředků souřadících *však, ale* teprve v nové době (v stč. bylo většinou na začátku věty; příklonná poloha souvisí s navazovací funkcí *však*). V novém jazyce převládá také příklonné užití slova *totiž* ve funkci vysvětlovací spojky. Poloha příslovce ve větě není takto ustálena.

⁴ Výjimkou není ani hovorové *a i > aji*: spojkou je zde *a*, kdežto *i* má zde platnost vytýkací částice „také“, „dokonce“.

⁵ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 70—71.

⁶ Tamt. 350.

výhradou považovat za spojky. Jinde jsou jen součástí spojkového výrazu nebo mají funkci adverbialní, třebaže velmi zobecněnou.

4. V souřadném spojení vět a větných členů se setkáme i s dalšími případy přechodu příslovčí ve spojky. Zastavíme se u nejdůležitějších.

Príslovce *jinak* a *sice* je synonymní se spojkou *nebo* v souvětí tohoto typu: *Ani slova víc, jinak se na tebe budu hněvat* I. Klicpera; *A teď ani muk, sic ti krkem zakroutilm* Stašek || *Přestaň, kluku, nebo dostaneš facku* Majerová. Významová souvislost s adverbialním užitím způsobovým (*udělal to jinak*) je u *jinak* zřejmá, ale funkce je zcela odlišná: v citovaném souvětí není *jinak* příslovečným určením způsobu slovesa *hněvat se*. Kdybychom v něm chtěli vidět příslovečné určení, museli bychom velmi obecně říci, že odkazuje na okolnosti, za nichž nastal uvedený děj. Daleko jednodušší je interpretace, že zde není větným členem, nabývá spojkové platnosti a vyjadřuje vztah mezi větami (stejně jako spojka *nebo*). Totéž platí o *sice*; u něho původní příslovečné užití zaniklo, takže dnes žije (jako knižní prostředek) jen ve funkci spojky nebo jako součást dvojitého spojovacího výrazu *sice — ale* apod. Blízko ke spojkové platnosti má i výraz *a sice* s významem vysvětlovacím „a to“.

Za příslovce nelze z dnešního hlediska považovat *vždyt* a *totiž*. Slovo *vždyt* je citová částice, mající i funkci důvodové spojky, např. *Cítili jsme se bezpečni, vždyt nás měl převádět československý pohraničník* Pluhař. Slovo *totiž* lze považovat za spojku připojující vysvětlovací větu nebo zpřesňující větný člen, např. *Mistře, já bych nechtěl svému dobrodinci lhát; já jsem totiž tu babu zabil* K. Čapek. O příslovečné platnosti zde nelze mluvit.

Skutečnou spojkou je dnes *jenže*, *jenomže*, vyjadřující omezovací odstín odporovacího vztahu: *Já bych vám to přinesla, jenže jsem to roztrhala, jak mě to rozčílilo* Pujmanová.⁷ Naproti tomu *jen*, *jenom*, užívané při odporovacím vztahu přecházejícím ve výjimkový (např. *Nemocný nemluvil, jen zuby zatínal* Mrštík), souvisí tak úzce s omezovacím *jen* (ve větách typu *Přišel jen Karel; Jen se ohlédl*), že je od něho nelze odtrhnout. Je otázka, má-li tu *jen* funkci příslovce nebo spíše částice. Tradiční pojetí příslovčí si nutně žádá přezkoumání; zvláště je třeba prozkoumat styčnou oblast mezi příslovčí a částicemi.⁸ Osvětlení této otázky umožní i rozhraničení spojek a částic, které zde nemůžeme řešit. Sem patří i otázka spojkové funkce slov *těž*, *také* a *až* v slučovacím souvětí (např. *Dlouho svízelně putovala, až konečně se opět v rodné vsi octla* Jirásek); rozhodně je nemůžeme považovat za příslovce. Také původní měrové příslovce *dokonce* „úplně“ se změnilo ve vytýkací částici („ba i“) a nabylo též funkce stupňovací spojky, např. *A vida, ten člověk ještě pořád stojí a dívá se za ním, dokonce samou pozorností vysunul hlavu z límce* K. Čapek.

5. V oblasti hypotaktických spojovacích prostředků je rozlišení spojek a příslovčí stejně naléhavé; lze tu však dojít většinou k jednoznačnějším závěrům než u prostředků parataktických.

Za příslovce a nikoli za spojky se často považují slova *jen*, *sotva* a arch. *jedva*, *ledva* v časových větách tohoto typu: *Jen vyšli z branky, od plotu se*

⁷ O jejím vzniku viz tamt. 57.

⁸ Srov. M. Komárek, *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě, již (už)*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 147n., zvl. 152 (tam odkazy na další literaturu).

oddělil kluk Pujmanová; *Sotva se odpoledne vrátil Karlík ze školy, zahvízdal u okna Benešová.* Z dnešního hlediska jde však o časové spojky zcela synonymní se *sotvaže, jedvaže* (ty se považují za spojky obecně, ačkoli tu jen jde o zesílení *sotva* a *jedva* příklonkou *že*) a významově velice blízké k *hned jak, jen co, jakmile*;⁹ příslovečnou platnost zde nemají. Jiná je situace *jen* v souvětí vyjadřujícím rychlý sled dvou nezávislých dějů, které je svou strukturou blízké souřadnosti, např. *Pan Jakub sotva stačil odložit zimník a vymotat se ze šály, a už byl v pokoji* K. J. Beneš; *Jen jsme odešli a už nás volali.* Zde má *sotva* a *jen* skutečně příslovečnou platnost; věty jsou spojeny souřadně (spojkou *a*) a dvojice příslovcí *sotva — už, jen — už* svým lexikálním významem pomáhá vyjádřit rychlý sled obou dějů. Jsou ovšem i případy přechodné.

Také přípustkové *třeba, třebas* je dnes podřadící spojka, např. *Třeba mu hlava třesla, oddýchl si Vrba; Líp se žije, třeba lidé nařikají na mizerii Vrba.* Svědectvím hypotaktické platnosti je zde i možnost obojího pořadí vět, antepozice i postpozice věty přípustkové.

Platnosti účinkových spojek nabyly také adverbializované výrazy *div |že|, taktak že, málem že.*

6. Nejdůležitější je otázka rozlišení spojkové a příslovečné platnosti u původních zájmenných příslovcí, většinou vzažných, zčásti i jiných. I zde je hlavním kritériem syntaktická platnost zkoumaných slov: příslovce je větným členem, spojka nikoli.

Tak můžeme např. určit funkci spojovacího slova *jak* v obsahových větách oznamovacích. Jde o věty tří druhů:

a) věty vyjadřující obsah smyslových vjemů, a to jednak předmětové, např. *Pepík viděl, jak otec mrkl na učitele a oba pak přistoupili blíž k výkladní skříni* Bernášková; *Dobře slyšel, jak Toník hvízdá k návratu* Bernášková; *Cítila, jak se jí ve spáncích napínají žíly* Majerová; jednak doplňkové, např. *Mikula ji viděl ze strany, jak stála opřena zády i hlavou* Majerová; *Slyšeli ho, jak se vydal na cestu a dýchá rychle a hlučně napětím* Řezáč;

b) předmětové věty obecně naznačující obsah sdělení: *Vyprávěl nám, jak se měl na dovolené;*

c) věty vyjadřující předmět údivu, překvapení apod. (od původu citově zabarvené věty zvolací, vzniklé z citových otázek), např. *Podívejte se, jak rozsekali tu láhev s koňakem* Řezáč; *A bylo věru s podivem, jak vznešené myšlenky ho toho dne napadaly a jak krásná slova mu přicházela na rty sama* Olbracht.

V posledních dvou druzích obsahových vět jde o příslovce *jak*, plnící ve vedlejší větě funkci příslovečného určení způsobu; v typu c) je to příslovce zvolací, od původu tážací, v typu b) tážací (jde o přehodnocenou závislou otázku). (V staré češtině zde bylo v obou typech *kak|o|.*) Potvrzením větné členské funkce *jak* nám může být paralelní užití jiných zájmenných příslovcí a zájmen v těchto typech vět: *Vyprávěl, kde byl, s kým se tam setkal a kdy se vrátil; Podívejte se, kde leží ta láhev || jaká je ta láhev; Bylo s podivem, jaké vznešené myšlenky ho toho dne napadaly;* atd. Zájmenného příslovce nebo zájmena bychom tu užili i v odpovídajících větách samostatných.

K jejich historii v. J. Bauer, *Vývoj...* 225—226.

Naproti tomu v prvním druhu vět jde o spojku *jak* (ve větách předmětových je skoro souznačná se spojkou *že*) — není větným členem ve větě obsahové a vyjadřuje pouze její vztah k větě řídicí. Existují však případy přechodné, např. *Byl poučen, jak veřejné věci úzce souvisí se soukromými a že tu nejde jen o Izrael, nýbrž také o něho* Olbracht. Proto mají obsahové věty se spojkou *jak* speciální zabarvení: vyjadřují obsah smyslových vjemů živěji, se zřetelem k jeho kvalitě, k průběhu děje.

Příslovcem je *jak* v obsahových větách tázacích (závislých otázkách), stejně jako v odpovídajících otázkách samostatných, např. *A zeptali se Zlaté hlavy, jak je to možné* Aškenazy; *Nu, vypravuj, jak je u vás doma* Bernášková. Naproti tomu spojkovou platnost má *jako* s kondicionálem ve větách vyjadřujících obsah pocitu nebo zdání: *Tu cítila, jako by se živé oči za ní vyčítavě obracely* Majerová; *V té kratičké chvíli, než je [oči] opět otevřel, se mu zdálo, jako by i jejich sevřením pronikl světelný záblesk* Rezáč.

Za spojku a nikoli příslovce musíme považovat *jako* u substantivního doplňku: *Hana jako dítě také si hrávala za plotem* Majerová; *Antoš pracoval v Českomoravské jako automechanik* Rezáč. *Jako* zde nemá funkci větného členu, nýbrž jen vyjadřuje syntaktickou funkci substantiva, u kterého stojí, jeho vztah k řídicímu členu — má tedy platnost spojky, a to spojky podřadicí. Její zvláštností je to, že se jí užívá ke spojení větných členů, nikoli vět (podobně jako srovnávací spojky *než*).

7. Složitější je otázka, chceme-li rozlišit *jako*, *jak* spojkové od vztažného ve větách příslovečných. Obojí vyjadřuje vztah mezi větami; přitom je často obtížné určit, má-li *jak/oa* platnost členu věty vedlejší nebo nikoli. Musíme si proto ujasnit i rozdíl mezi spojovací funkcí spojky a relativa. (Podrobněji se k této otázce vrátíme na jiném místě.)

Podřadicí spojka vyjadřuje vztah vedlejší věty k její větě řídicí a naznačuje její funkci (o jaký druh určení jde). Naproti tomu relativum vyjadřuje, jak správně vystihl Fr. Trávníček,¹⁰ totožnost, shodu toho, koho nebo čeho se týče vztažná věta, s tím, kdo nebo co je vyjádřen ve větě řídicí nebo se z ní rozumí. Při tom neudává, jak je třeba chápat obsah vztažné věty vzhledem k větě hlavní — vztažné zájmeno nebo příslovce se volí podle toho, jakou členskou funkci má ve větě vedlejší a na jaký člen věty řídicí odkazuje (event. který člen věty řídicí vztažná věta sama zastupuje). Tak např. v souvětí *Vzpomínal na den, kdy ji poprvé spatřil* je užití relativa *kdy* motivováno tím, že plní ve vedlejší větě funkci určení času a že se vztahuje k substantivu s významem časovým; nejde však o větu časovou, ale přívlastkovou.

I. Poldauf¹¹ charakterizuje dále vztažné věty takto: „Vztažná věta je taková věta vedlejší, která stojí ve větě na místě větného členu *determinujícího*, a to jinak než adverbálně, nebo, a to bez omezení, na místě členu pravidelně vyjadřovaného substantivem, aniž přitom uvádí jen myšlenkový obsah něčeho.“ Toto vymezení platí pro tzv. vztažné věty substantivní a adjektivní, tj. podmětové, předmětové a přívlastkové; pozměnil bych je tak, že vztažná věta tohoto druhu přináší vždy nutnou determinaci substantiva (které nemusí být

¹⁰ Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*², P. 1951, 721 a 1160. Trávníček ukazuje rozdílnost vztažné a spojkové funkce právě na větách s *jako* vztažným a srovnávacím — a přece nazývá *jako*, *jak* ve srovnávacích větách příslovcem (str. 717).

¹¹ Srov. cit. stať I. Poldaufa (pozn. 1), str. 160–161.

vyjádřeno, jde-li o obecně pojatého člověka nebo věc — pak má vztažná věta podobnou povahu jako substantivizované adjektivum: *kdo se bojí = bázlivec*, tj. bázlivý člověk).¹²

Tímto vymezením se ze vztažných vět vylučují vedlejší věty příslovečné, mající funkci adverbální determinace; Poldauf proto uznává za správné, že se „vztažné částice *jako* a *než*, angl. *as* a *then*“ přiřazují ke spojčkám — věty jimi uvozené „uvádějí totiž i to, že vedlejší věta obsahuje východisko nějakého srovnání“ (op. cit., str. 161). V historickém vývoji se u příslovečných vět skutečně smazává hranice mezi větami spojkovými a vztažnými a relativa přecházejí ve spojky; přece však je tato otázka dosud složitější. Tak povahu vztažných vět si zachovaly věty místní, uvozené jen vztažnými příslovci (žádné místní spojky nevznikly). Je tomu tak proto, že v souvětí s větou místní jde ve větě hlavní i vedlejší vždy o určení místa, o totožnost místního určení obou vět (abychom mluvili slovy Trávníčkovými): *Přicházím odtamtud, kde sídlí věčný mír* Vrchlický; *Kudy přišel, tudy odešel* Erben. To platí i o větách s nevyjádřeným místním určením ve větě hlavní: *Šel, kudy jej nohy nesly* Jirásek.

8. Rozebrat je nutno především srovnávací věty a srovnávací obraty s *jako*, *jak*.

Vyjadřuje-li se srovnání ve smyslu stejné vlastnosti nebo stejné míry (příp. úměrnosti) dvou samostatných dějů nebo jevů, zachovává si vedlejší věta povahu věty vztažné a korelativní dvojice vyjadřují totožnost vlastnosti, způsobu, míry apod. Názorně to vidíme na větách s *jaký* — *takový*, např. *Jaký pán, takový krám* Příslaví; *S jakou přišli, s takovou odešli* A. Mrštík; podobně u měrově srovnávacích vět s *kolik* — *tolik*, *čím* — *tím* apod.

Stejnou povahu mají i souvětí s *jak* — *tak* typu *Jak si usteleš, tak si lehneš* Příslaví. Slova *jak* i *tak* jsou zde příslovce, plníci v obou větách funkci příslovečného určení způsobu; jejich korelace pak vyjadřuje stejnost, shodu způsobu obou dějů. Nemůžeme říci, že by vedlejší věta vyjadřovala bezprostředně způsob děje hlavní věty.

Trochu jiné poměry jsou v reálných srovnávacích větách s *jako*, např. *Chlapce to utiňuje, jako to za malička chlácholilo ji* Pujmanová; *Růža domluvila a děti se k ní sbíhaly ze všech stran, jako se slévají kapky* Bernášková. Zde jde též o totožnost způsobů obou reálných dějů, ale druhý děj se jasně podřizuje prvému (pravidlem je zde i postpozice věty s *jako*) a vedlejší věta nabývá povahu jeho způsobového určení. Od předcházejícího typu se tyto věty liší i formálně tím, že je zde pravidelně *jako*, nikoli *jak*.

Zcela jasná je pak způsobová platnost celé srovnávací věty ireálné, přinášející charakteristiku hlavního děje uvedením podobného děje myšleného, např. *Chodí jako by hledal včerejší den* Pujmanová; *Mluvil do telefonu chladně a klidně, jako by diktoval protokol* Bernášková; *Oba hoši zmizeli od okna, jako když je sfoukne* Pujmanová. Zde nemá *jako* funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší a není tedy příslovcem, nýbrž má spolu s kondicionálovým *by* nebo s *když* funkci srovnávací spojky. Ani odkazovací *tak*, které někdy bývá v hlavní větě, není skutečným větným členem: odkazuje pouze na vedlejší větu a naznačuje její funkci vzhledem k syntaktické stavbě věty hlavní (že je kva-

¹² Viz *Vývoj*... 16.

litativním způsobovým určením). Stejně je nutno posuzovat *jako* i v nevětných srovnávacích obrazech: *Strop se klenul jako hvězdné nebe* Aškenazy; *Hrál si s ní jako s loutkou* Olbracht. Nemá větně členskou platnost, není to příslovce, ale spojka připojující srovnávací obrat, který má jako celek funkci příslovečného určení způsobu.

Od skutečných srovnávacích vět je nutno odlišovat věty vyjadřující, že nějaký děj odpovídá něčí vůli, zvyku, předpisu, že se shoduje s podanou zprávou apod., např. *Je to mrzuté, ale raději žiji tak, jak se mi líbí, třebaš o několik dní méně* Majerová; *A pak začal mluvit, tak jak to měl Viktor rád* Bernášková; *Kovářka přiběhla jako na koni a s ní houf nezvaných kmoter, jak už to býval Němcová*. Užívá se zde důsledně *jak*, nikoli *jako*, a můžeme je zde považovat za příslovce, které plní funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší.

Vcelku a poněkud zjednodušeně bychom mohli říci, že máme jednak vztažné věty srovnávací s příslovcem *jak*, jednak spojkové věty se spojkou *jako* (nejčastěji s kondicionálem nebo *jako když*, *jako kdyby* ve větách nereálných) a srovnávací obraty nevětné se spojkou *jako*. U spojky *jako* je ovšem možná apokopa koncového *-o*, takže se formální rozdíl poněkud stírá.

9. O spojkové platnosti *jak* v jiných typech příslovečných vět nejsou pochybnosti; i Fr. Trávniček, který jinak v největší míře označuje spojky příslovečného původu za příslovce, uznává časové *jak* výslovně za spojku.¹³

Naproti tomu se za příslovce často považuje *dokud* a *pokud* v časových větách.¹⁴ Jde o věty určující trvání hlavního děje, a to jednak uvedením souběžného děje, jednak děje, který hlavní děj ukončí (zde je v časové větě vždy zápornka *ne*), např. *Dokud bylo koní víc, bylo všude rozsypano zrní* K. Capek; *Máš právo myslit si o mně, co chceš, dokud se nepřesvědčíš o něčem jiném* Rezáč; *Nebude pokoj, pokud se dělníci na celém světě nespojí* Pujmanová. Geneticky jistě šlo o vztažná příslovce, která měla ve vedlejší větě funkci určení času. Z dnešního hlediska však nemůžeme považovat *dokud* a *pokud* za příslovečné určení ve větě vedlejší, ale za spojku; *dokud ne* je skoro souznačné se spojkami *až* a *než*: *Počkám, dokud nebudeš hotov || až budeš hotov || než budeš hotov*. O přehodnocení *dokud* ve spojkou svědčí i pronikavé omezení korelativního příslovce *dotud* ve větě hlavní; pokud se ještě vyskytne, má funkci odkazu na větu časovou a naznačuje její druh. (určení trvání, časové míry, podobně jako *tehdy* odkazující na větu s *když* naznačuje, že jde o prosté časové zařazení).

10. Probrali jsme nejdůležitější spojovací výrazy, u nichž není jasné, jde-li o spojku nebo příslovce. Při řešení této otázky nám na prvním místě pomáhá zjištění, má-li spojovací výraz funkci členu vedlejší věty (pak je to příslovce) nebo nikoli (pak je to spojka). S tím úzce souvisí stránka významová: slouží-li slovo pouze k vyjádření významového vztahu mezi větami a větnými členy, nebo má-li zároveň vlastní věcný význam. V oblasti souřadících spojek je důležité, plní-li spojovací prostředek spojovací funkci sám nebo užívá-li se ho obvykle po skutečné souřadící spojce, vyjadřující základní vztah (spojky se v češtině nekumulují). Nespojkovou povahu prozradí někdy i to, že se téhož

¹³ *Mluvnice spis. češtiny II*², 698.

¹⁴ Tak na rozdíl od *Příručního slovníku nový Slovník spisovného jazyka českého I*, P. 1960, 353.

слова ve stejném významu užívá i mimo souřadná spojení vět a větných členů (např. v hlavní větě po větě vedlejší). Analýza nedává všude zcela jednoznačné výsledky, protože proces přechodu ve spojky trvá. Zvláště je třeba posuzovat i slova, která plní vedle spojovací funkce též funkci vytykáací. Pro běžnou praxi lze považovat za spojku spojovací výraz, který sám není větným členem, nemá samostatný lexikální význam a může sám o sobě vyjadřovat vztah mezi větami nebo větnými členy. Jemnější analýza ukazuje, že ani v těchto případech není většinou slovnědruhov^á změna dovršena.

V oblasti spojek podřadicích vystačíme většinou se základním kritériem — s přezkoumáním větně členské platnosti spojovacího slova. Složitější je situace v příslovečných větách původem vztažných, kde si musíme ujasnit rozdíl mezi spojovací funkcí spojky (vyjadřuje vztah vedlejší věty k hlavní a signalizuje zároveň její funkci) a relativa (vyjadřuje totožnost nebo shodu mezi členem věty vztažné, který zastupuje, a odpovídajícím členem věty hlavní). Tak lze dojít většinou k jednoznačným závěrům. U vět s *jako*, *jak* se ukázalo, že funkční rozdíl je doprovázen zpravidla i rozdílem v podobě spojovacího prostředku: *jako* je vždy spojka, *jak* většinou příslovce. Zároveň zjišťujeme, že některé souvětne typy jsou vnitřně diferencovány (zejm. srovnávací věty s *jako* // *jak*, obsahové věty zsoznamovací s *jak* aj.).

Analýza zároveň ukazuje, že je nutno přezkoumat tradiční chápání příslovci jako slovního druhu a řešit zejména otázku slov, která nemají skutečnou funkci příslovečnou, nýbrž jen vytykáací nebo omezovací, a stanovit hranici mezi příslovci a částicemi. Stejně pak bude nutno vymezit rozdíl mezi částicemi a spojkami.

СОЮЗЫ И НАРЕЧИЯ

Некоторые наречия выполняют функцию союзных средств, а иногда превращаются в союзы. В таких случаях трудно установить их природу как частей речи. В статье устанавливаются критерии, по каким можно решить этот вопрос, и дается анализ функций наиболее частых союзных средств наречного происхождения в чешском языке.

Основным критерием является функция соответственных слов как частей предложения (гл. обр., обстоятельства места, времени, образа действия, причины и др.), союзы же, как слова без лексического значения, не служат членами предложения. Трудности имеются у наречий местоименного происхождения и у наречий близких по функции и значению усилительно-выделительным и ограничительным частицам.

В области сочинительных союзных средств надо учитывать также следующие факторы: местоположение союзных средств в предложении (союзы стоят обыкновенно в начале предложения), возможность или необходимость их сочетания с сочинительными союзами *a*, *ale*, *avšak* (это отражает их адвербиальный характер, поскольку сочетание двух или нескольких союзов в одно союзное выражение в чешском языке не встречается), их функции и значения в несоюзном употреблении. Анализ показывает, что союзные средства, восходящие к наречиям, в большинстве случаев сохраняют в разной степени адвербиальный характер; с практической точки зрения союзами можно считать те слова, которые, не выполняя роли членов предложения, могут сами по себе выражать отношение частей сложноподчиненного предложения или однородных членов предложения.

В области подчинительных союзных средств анализ дает более однозначные результаты. Так, например, слово *jak* в части изъяснительных предложений сохраняет характер наречия, являясь членом придаточного предложения, между тем как в других их разновидностях оно носит характер союза. В придаточных предложениях обстоятельственных приходится выяснять различие между соединительной функцией союзов

и союзных слов: союз выражает отношение придаточного предложения к главному, а относительное наречие выражает тождество и совпадение члена придаточного предложения, в функции которого оно выступает, и соответствующего члена главного предложения, с которым оно соотносится. Таким образом удается установить, что слово *jako* в сравнительных придаточных предложениях и в сравнительных оборотах является союзом, в то время как слово *jak* в других разновидностях сравнительных предложений сохраняет характер относительного наречия; слова *dokud* и *pokud* в придаточных предложениях времени надо признать союзами и т. п.

Spojky a relativa (tj. vztažná zájmena a vztažná příslovce) jsou nejdůležitější a nejčastější spojovací prostředky: Spojovací funkce je navzájem sblížuje, kdežto rozdílná slovně-druhovú platnost je výrazně rozlišuje a odráží se i ve způsobu, jak vyjadřují vztah mezi spojenými větami. Přesto docházelo v historickém vývoji ke sblížování spojek a relativ a mnohdy i k přechodu relativ ve spojky. Tak vznikla styčná oblast, v níž je někdy obtížné spojky od relativ odlišit. Rozlišení je však možné, ujasníme-li si podstatu rozdílů mezi oběma druhy spojovacích prostředků a uplatníme-li takto zjištěná kritéria při analýze sporných případů.

1. Spojky tvoří zvláštní slovní druh. Jsou to „slova neohebná, která spojují jednotlivé větné členy nebo věty a vyjadřují přitom větný i významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými“ (Havránek—Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 271). Po stránce sémantické je nutno podtrhnout, že nemají vlastní věcný význam, nýbrž že to jsou slova mluvnická. Jejich spojovací úkon je velmi široký: spojují větné členy, věty v souvětí i samostatné věty v jazykovém projevu; užívá se jich při koordinačním i subordinačním vztahu větných členů a vět.¹

Relativa patří po stránce slovnědruhovú k zájmenům a příslovcím (jde ovšem o příslovce zájmenná). Vedle vztažné funkce je jim po stránce syntaktické společné to, že mají funkci větných členů, po stránce sémantické to, že pouze naznačují („zastupují“) určitou nebo neurčitou osobu, věc, vlastnost nebo okolnost, a to ze stanoviska mluvčího.² Vztažná zájmena jsou přitom slova ohebná, vztažná příslovce neohebná (v tom mají blíže ke spojkám). Spojovací úkon relativ je proti spojkám mnohem užší: užívá se jich k připojení vedlejší věty v souvětí podřadném a jen ve velmi omezeném rozsahu — v tzv. nepravých větách vztažných — k vyjádření vztahů koordinačních.³ Ale nejde zde jen o rozdíl kvantitativní, nýbrž i kvalitativní, v samé podstatě spojovací funkce.

2. Spojka je pouhým vyjádřením vztahu mezi větnými členy nebo větami. Souřadící spojky vyjadřují významový poměr mezi spojenými členy nebo větami, podřadící vyjadřují vztah vedlejší věty k větě řídicí a naznačují, o jaký druh determinace jde. O volbě té nebo oné spojky tedy rozhoduje pouze syntaktický a významový vztah mezi spojenými větnými členy nebo větami.

¹ Viz J. Bauer, *Spojky*, ČJ 8 (1958) 220–226; viz zde 323–328.

² Srov. B. Havránek—A. Jedlička, *Česká mluvnice* 170; Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*², P. 1951, 1112. Stanovisko mluvčího se uplatňuje hlavně ve volbě osobních a přivlastňovacích zájmen a méně výrazně též ukazovacích (bližší a vzdálenější deixe).

³ Teprve po přechodu ve skutečné spojky se začalo původních relativ *jako*, *jak* užívat i ve funkci spojek členských: srovnávací *jako* (viz níže) a slučovací *jak — tak i*. — Tzv. nepravá vztažná věta je s předcházející větou nejčastěji ve vztahu slučovacím nebo důsledkovým, někdy i odporovacím (srov. v příslušných kapitolách mého *Vývoje českého souvětí*, P. 1960, a ve statí *Souřadné souvětí*, Kapitoly ze srovn. mluvnice české a ruské II, P. 1961, 299n.

O relativech se říká, že vyjadřují vztah vedlejší věty k některému členu věty řídící.⁴ To je třeba trochu zpřesnit. Relativum samo vyjadřuje pouze „totožnost, shodu toho, koho nebo čeho se týče vztažná věta, s tím, kdo nebo co je vyjádřen ve větě hlavní nebo se z ní rozumí“ (Fr. Trávníček, op. cit. 721). Přitom neudává, jak je třeba chápat obsah vztažné věty vzhledem k větě hlavní, jakou funkci plní v její stavbě — to vyplývá pouze ze syntaktické povahy členu věty řídící, na který relativum odkazuje. Určité vztažné zájmeno nebo příslovce volíme podle toho, jakou členskou funkci má ve větě vedlejší a na jaké slovo ve větě hlavní odkazuje (rozhodující je věcný význam tohoto slova, nikoli jeho členská funkce). Ukážeme to na příkladech.

Vzpomínal na den, kdy ji poprvé spatřil, a na místo, kde se setkali. Užití vztažných příslovcí *kdy* a *kde* je motivováno především tím, že *kdy* plní ve své větě funkci příslovečného určení času a *kde* příslovečného určení místa; je jich možno užit proto, že odkazují na podstatná jména s významem časovým a místním. Obě věty mají funkci vět přívláskových — nejde zde o větu časovou a místní: tato funkce vyplývá z toho, že se vztahují k podstatným jménům. Za časovou a místní větu bychom je mohli považovat jen tehdy, kdyby substantiva měla sama v řídící větě funkci příslovečného určení místa, např. *Potkal ji znovu právě za rok ode dne, kdy ji poprvé spatřil, a na místě, kde se tehdy setkali*, nebo kdyby bylo souvzažným výrazem příslovce (event. příslovečný výraz), např. *Potkal ji znovu tam, kde se před rokem setkali poprvé*. Sekundárnost syntaktické funkce vztažné věty jasně vynikne ve srovnání s větou spojkovou: věta *když ji poprvé spatřil* může mít v souvětí jen funkci věty časové, přičemž je sama příslovečným určením času věty řídící, nikoli jen bližším určením časového určení v ní už vyjádřeného: *Když ji poprvé potkal, neodvážil se ji oslovit.*⁵

V souvětí *Kdo chudý je, ten dvakrát dává* (Halas) rozhoduje o užití zájmena *kdo* v nominativu jednak jeho funkce ve větě vedlejší — je v ní podmětem —, jednak to, že odkazuje na obecně míněného člověka. V souvětí *Čeho jsme vydobyli svou prací, to je nám dvojnásob drahé*, je užití genitivu zájmena *co* určeno tím, že má ve vedlejší větě funkci předmětu u slovesa *vydobyti* a že odkazuje na obecně míněnou věc. Podměťová funkce obou uvedených vztažných vět pak vyplývá z toho, že jméno, ke kterému se vztahují a které by mělo v hlavní větě funkci podmětu, je zastoupeno jen souvzažným zájmenem. Tytéž věty by mohly být i větami předmětovými, např. *Kdo byl chudý, toho si nikdo nevšímal*.

3. Řekli jsme, že relativum vyjadřuje totožnost členu věty vedlejší, jehož funkci plní, s členem věty řídící, na který odkazuje. Z toho ovšem vyplývá, že to, co se říká ve větě vedlejší o členu vyjádřeném relativem, platí o příslušném členu věty řídící — vztažná věta tedy přináší jeho bližší charakteristiku. Zcela jasné je to u vět přívláskových, např. *Úřady jim na to daly listiny, jimiž se mohou vykázati* Olbracht. Zájmeno *jimiž* zastupuje ve větě vedlejší podstatné jméno *listiny* — věta vztažná o nich něco bližšího

⁴ Srov. Havránek — Jedlička, *Česká mluvnice* 173.

⁵ Na tom nic nemění ani eventuelní užití příslovce *tehdy* ve větě hlavní: není v ní samo větným členem, ale pouze odkazuje na větu vedlejší a naznačuje její funkci.

říká. Ale totéž platí i o větách podmětových a předmětových: ty přinášejí charakteristiku obecně pojatého (kteréhokoli) člověka nebo věci, a protože není ve větě hlavní vyjádřen podstatným jménem, nabývají samy platnosti substantivní, podobně jako substantivizovaná adjektiva: *Kdo se bojí, nesmí do lesa* = *bázlivý (člověk) nesmí do lesa* = *bázlivec nesmí do lesa*.

4. I. Poldauf charakterizuje vztažné věty takto: „Vztažná věta je taková věta vedlejší, která stojí ve větě na místě větného členu determinujícího, a to jinak než adverbálně, nebo, a to bez omezení, na místě členu pravidelně vyjadřovaného substantivem, aniž přitom uvádí jen myšlenkový obsah něčeho.“⁶ Snad by se dala definice pozměnit tak, že stojí na místě větného členu determinujícího substantivum, neboť vztažné věty mají v podstatě povahu adjektivní, i když někdy substantivum (podobně jako substantivizované adjektivum) zastupují. Závažnější je však vyloučení determinace adverbální, dotýkající se především všech typů vztažných vět příslovečných: místních, časových a srovnávacích. Poldauf sám upozorňuje, že „zcela blízké spojkám jsou pak ze vztažných částic *jako* a *než*?, anglické *as* a *than*... Přirazují se proto celkem právem k spojkám a příslušné věty se nazývají srovnávací.“ (Op. cit. 161.)

Vztažné věty příslovečné, plnící funkci příslovečného určení své věty řídící, se v historickém vývoji češtiny a ostatních slovanských jazyků skutečně odtrhly od vztažných vět substantivních a adjektivních a silně se sblížily s větami spojkovými; některá relativa se změnila ve spojky.⁸ Přechodným typem zůstaly věty místní: uvozují se pouze vztažnými příslovci (žádné místní spojky nevznikly). Ve spojených větách jde vždy o totožnost místa děje; přitom si relativum zachovává platnost příslovečného určení ve větě vedlejší a odkazovací příslovce zase ve větě hlavní. Jasně to vidíme v případech, kde máme ve spojených větách různá místní určení, např. pohybové a klidové, třebaže jde o totéž místo: *Přicházím odtamtud, kde sídlí věčný mír Vrchlický; Vrátil se tam, kde se narodil*. Jsou-li obě určení stejného druhu, nebývá v hlavní větě vyjádřeno, ale to na věci nic nemění (např. *Šel, kudy jej nohy nesly Jirásek*).

Ve větách časových naproti tomu došlo ke splynutí vět původně vztažných se spojkovými. Vztažnou povahu si zachovaly jen věty s *kdy*, zejména když determinují substantivum s časovým významem (tedy když jde vlastně o věty přívlastkové): *Vrátil se ve chvíli, kdy ho nikdo nečekal*, anebo když jde o zdůraznění časové okolnosti. *Vrátil se právě tehdy, kdy ho nikdo nečekal*. Od vět spojkových se odlišily i formálně, když se ustálil rozdíl mezi vztažným *kdy* a spojkovým *když*. Příslovce *kdy* lze považovat za příslovečné určení času ve větě vedlejší; přitom jde o totožnost času v obou větách.⁹ (V ruštině, kde je v obou případech *kogda*, je přechod mezi oběma druhy vět plynulejší, ale

⁶ I. Poldauf, *Vztažné věty v angličtině a v češtině*, Sb. Vysoké školy ped. v Olomouci, Jaz. a lit. 2 (1955) 160–161. V závěru citované definice jde o odlišení vět vztažných od vět obsahových.

⁷ Slovo *než* nelze považovat za vztažnou částici — je to od svého vzniku spojka.

⁸ Srov. příslušné kapitoly v mé práci *Vývoj*...

⁹ Ve větách typu *Přijď, kdy chceš*, v nichž se užívá příslovce *kdy* bez korelátu, nejde z dnešního hlediska o živé spojení souvětí: výraz *kdy chceš* zastupuje zevšeobecnující zájmené příslovce *kdykoli*.

rozlišení je také dobře možné.) Platnost spojky má *kdykoli*: *Rolničky zazvonily, kdykoli sebou koně pohnuli Němcová*.

Za vztažná příslovce se neprávem považují *dokud* a *pokud* ve větách určujících trvání hlavního děje buď uvedením děje souběžného, nebo děje, který hlavní děj ukončí (časová věta je pak vždy záporná),¹⁰ např. *Dokud bylo koní víc, bylo všude rozsypáno zrní* K. Čapek; *Máš právo myslet si o mně, co chceš, dokud se nepřesvědčíš o něčem jiném* Rezáč; *Nebude pokoj, pokud se dělníci na celém světě nespojí* Pujmanová. Geneticky šlo jistě o vztažná příslovce, která byla ve větě vedlejší příslovečným určením času a odkazovala na totožné časové určení ve větě řídicí. Z dnešního hlediska bychom však sotva mohli považovat *dokud* a *pokud* za příslovečné určení času ve větě vedlejší; spíše je to spojka, která už sama naznačuje, o jaký druh časového určení ve vedlejší větě jde. Proto se v dnešním jazyce silně omezilo užívání korelativního *dotud*, a *pokud* se s ním setkáme, má funkci odkazu na větu časovou (podobně jako *tehdy* u časových vět s *když*). V druhém z uvedených významů je *dokud* ne skoro souznačné se spojkami *až* a *než*: *Počkáme, až budete hotovi // než budete hotovi // dokud nebudete hotovi*. Za spojku můžeme považovat *dokud* i *tehdy*, když je v řídicí větě příslovečné určení času vyjádřené substantivem: *Do podzimního podzimu, dokud nezačaly plískanice, chodil bos*. Časová věta zde zpřesňuje příslovečné určení času vyjádřené ve větě hlavní, podobně jako věta s *když* v obdobném užití: *Na podzim, když začaly plískanice, nastaly starosti s obutím*. (Relativa *kdy* bychom zde neužili.) K odkazu na substantivum v jiné platnosti se dnes *dokud* většinou neužívá; také ve významu místního vztažného příslovce už není živé.¹¹

Spojkové platnosti nabylo i původní vztažné zájmeno *co*, užívané v časových větách nejprve jako neshodné relativum. *Nebyl jsem v rodném kraji od té doby, co jsme se odstěhovali do Brna*.¹² V souvětích typu *Nevedlo se jí dobře, co česká parta odsud zmizela* (Bass); *Cigárko do úst nevezmu, co budu živ* (Baar) by bylo násilné hledat v *co* příslovečné určení času ve vedlejší větě; je to spojka a celá věta jí uvozená plní funkci příslovečného určení času (na otázky *odekdy* a *jak dlouho*) ve větě řídicí.

O spojkové platnosti *jak* (*hned jak, jakmile*) v časových větách nejsou v našich mluvnicích pochyby.

¹⁰ Srov. např. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovně češtiny II*, 698; *Slovník spisovného jazyka českého I*, P. 1960, 353.

¹¹ V příkladu *podívám se, dokud to sahá*, citovaném v *Slovníku spis. jaz. čes.* (a stejně označeném jako ojedinelý), nejde o vztažnou větu místní, ale o obsahovou větu s *dokud* původně tázacím.

¹² Věta vedlejší má formálně platnost přívlastkové věty k podstatnému jménu *doba*; to má však jen obecný význam, a tak se celý výraz *od té doby*, který má ve větě řídicí funkci příslovečného určení času, chápe jako odkaz na větu vedlejší. Proto zde mohlo neshodné *co* snadno přejít ve spojku. Ve skutečných větách přívlastkových s neshodnými relativy (např. *Komupak asi patří ty krásné hvězdy, co se tak lesknou Němcová; Měla na sobě jen ten mohérový kabát, co v něm běhala po posilkách Pujmanová*) nemohlo naproti tomu přes formální sblížení se spojkou ke vzniku spojkové platnosti dojít: relativum je sice neohebné a zdánlivě nemá funkci členu věty vedlejší, ale ve skutečnosti člen věty vedlejší zastupuje (podobně jako odkazovací *to*) a má stejnou odkazovací a ztotožňovací funkci jako relativum shodné. Neshodnost zde nevádí, neboť přívlastková věta stojí obvykle hned za určovaným podstatným jménem; kde by bylo neshodné relativum samo nezřetelné ve své funkci členu věty vedlejší, užije se vedle něho v příslušném pádě anaforického zájmena 3. osoby.

5. Složitější je situace u vět srovnávacích s *jako*, *jak*. Ty se během historického vývoje rozštěpily na dva druhy: jedny si zachovaly povahu vět vztažných a ustálilo se v nich *jak*, druhé přešly ve věty spojkové a užívá se v nich *jako*.

Príslovce *jak* se užívá především ve větách vyjadřujících, že děj věty řídicí odpovídá nějaké normě, že se shoduje se skutečností apod., např. *Jednal vždy tak, jak mu velela čest a svědomí*; *A pak začal mluvit, tak jak to měl Viktor rád* Bernášková; *Vylíčil vše pravdivě, jak se to skutečně stalo*. Vedlejší věta vyjadřuje příslovečné určení způsobu věty řídicí, zastoupené v ní většinou odkazovacím příslovcem *tak*; to se někdy přesouvá do věty vedlejší a vytváří s *jak* složený spojovací výraz, ale ke splnutí obou složek tu nedochází (na rozdíl od spojek *takže*, *protože* apod.). Příčina je asi v tom, že si *jak* zachovává funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší, a v obou větách pak jde vlastně o totožnost způsobu.

Podobně je tomu v souvětí typu *Jak si usteleš, tak si lehneš*; *Jak se do lesa volá, tak se z lesa ozývá*. Tato souvětí, v nichž vystupuje stejnost nebo podobnost způsobů obou dějů ještě výrazněji, mají zcela paralelní stavbu se souvětími s *jaký* — *takový*, vyjadřujícími totožnost vlastnosti (*Jaký pán, takový krám*; *S jakou přišli, s takovou odešli* A. Mrštík), a s *kolik* — *tolik*, *čím* — *tím*, vyjadřujícími totožnost míry nebo úměrnost dějů (např. *Původně kolik bylo žup, tolik bylo hradů* Palacký; *Čím dále na kolovrátek hleděla, tím více se jí líbil* Němcová). Máme tedy jistě právo vidět v *jak* — *tak* korelaci způsobových adverbii, podobně jako *kolik* — *tolik* je korelace měrových adverbii, *jaký* — *takový* způsobových zájmen apod.

Naproti tomu v souvětích, v nichž se skutečně srovnávají dva děje, užívá se spojky *jako*: *Děti se k ní sbíhaly ze všech stran, jako se slévají kapky* Bernášková; *Láska sama není věrná, jako vítr není stálý a oblaka nejsou pevná* Bass. Již sama podoba *jako* nám brání vidět zde způsobové příslovce, které by mělo funkci příslovečného určení způsobu ve větě vedlejší. Jde zde sice též o totožnost způsobu dvou reálných dějů, ale druhý děj se jasně podřizuje prvému (pravidlem je i postpozice věty s *jako*) a vedlejší věta jako celek nabývá povahy jeho způsobového určení. Zcela jasná je pak způsobová platnost celé vedlejší věty ireálné, přinášející charakteristiku hlavního děje uvedením podobného děje myšleného, např. *Chodí, jako by hledal včerejší den* Pujmanová; *A jako když je vítr odnese, hned byli zase bůhví kde* Šrámek. Zde nelze *jako* vůbec pokládat za člen věty vedlejší — celé *jako by*, *jako když*, *jako kdyby* má funkci srovnávací spojky. Pokud je v hlavní větě příslovce *tak*, odkazuje pouze na vedlejší větu a naznačuje její syntaktickou funkci vzhledem k syntaktické stavbě věty hlavní.

Stejně je nutno posuzovat *jako* v nevětných srovnávacích obrazech, např. *Strop se klenul jako hvězdné nebe* Aškenazy; *Hrál si s ní jako s loutkou* Olbracht. Nemá zde větně členskou platnost, není to příslovce, nýbrž spojka připojující srovnávací obrat, který má jako celek funkci příslovečného určení způsobu.¹³

¹³ Spojkou a nikoli příslovcem je ovšem i *jako* u doplňku: *Již jako dítě ztratila matku; Pracuje tam jako soustružník*. Vyjadřuje zde syntaktickou funkci substantiva, u kterého stojí, jeho vztah k řídicímu členu — má tedy platnost spojky, a to členskou platnost spojky podřadicí, stejně jako spojky *jako* a *než* v nevětných srovnávacích obrazech.

6. Rozbor nejdůležitějších typů příslovečných vět původem vztažných snad ukázal, že i v této oblasti, v níž nerovnoměrný přechod relativ ve spojky zanechal mnoho případů sporných; lze dojít z hlediska dnešního jazyka k pevnějším závěrům, všímáme-li si větně členské funkce spojovacích výrazů a způsobů, jak vyjadřují vztah mezi větami.

Všimněme si z tohoto hlediska i spojovací funkce relativ v tzv. nepravých větách vztažných, např. *Kupec sám přišel, což nikdy nebyvalo* Sova; *Nebylo lze dorozumění docílit, protože nastal nový boj* Jirásek. Zájmeno *což* je v druhé větě podmětem; vztahuje se na celý obsah první věty (nikoli na některý její člen) a vyjadřuje totožnost mezi událostí v ní vylíčenou a tím, co se v druhé větě hodnotí. Je to tedy skutečné relativum. Rozdíl proti normálním vztažným větám je v tom, že se druhá věta nepodřizuje první, že neurčuje některý její člen; vztah vět je koordinační a mohl by být vyjádřen paratacticky asyndetickým spojením vět s odkazovacím *to* v druhé větě. Relativem je stejně i ruské *что* v obdobných větách, např. *Jamščiku vzdumalos' jechat' rekoju, čto dolžno bylo sokratiť naš puť tremja verstami* Puškin. Ztotožňovat je s obsahovou spojkou *что* „že“, jak se to někdy dělá, je chybné.

V druhém souvětí by bylo možno považovat *проčез* za vyjádření důsledkového vztahu, a tedy za důsledkovou spojku. Ve skutečnosti však vyjadřuje důsledkový vztah sekundárně tím, že odkazuje na předchozí děj jako na příčinu děje druhé věty; samo zastává funkci příslovečného určení příčiny (podobně jako *proto* v paratactickém spojení vět).¹⁴

ОТНОСИТЕЛЬНЫЕ СЛОВА И СОЮЗЫ

Союзы и относительные слова выполняют функцию союзных средств. В историческом развитии языка относительные наречия нередко превращались в союзы; в таких случаях бывает трудно установить их настоящую функцию.

Главное различие между союзами и относительными местоимениями и наречиями состоит в том, что союзы, как слова служебные, грамматические, не являются членами предложения, между тем как союзные слова выполняют роль членов предложения, подобно тому как и другие местоимения и наречия. Однако различие касается также их союзной функции: союз выражает отношение между однородными членами предложения или частями сложносочиненного предложения, или же отношение придаточного предложения к главному; относительное слово выражает тождество и совпадение члена придаточного предложения, в функции которого оно выступает, и соответствующего члена главного предложения, с которым оно соотносится, вследствие чего содержание придаточного предложения воспринимается как характеристика определяемого члена главного предложения.

На основе этих критериев в статье дается анализ придаточных предложений местных, временных и сравнительных, и устанавливаются, которые из употребляемых союзных средств относительного происхождения можно считать, с точки зрения их функции в современном языке, союзами (временные *když, dokud, pokud, jak, jakmile, co*, сравнительное *jako*), а которые сохраняют еще характер относительных наречий (местные *kde, kdy, kam* и др., временное *kdy*, сравнительные *jak, kolik*). Характер относительных слов, а не союзов, сохраняют и *což, pročез* и др. в присоединительных придаточных предложениях; русское *что* в соответствующем типе предложений также нельзя считать союзом.

¹⁴ Srov. J. Bauer, *Spojky a příslovce*, Sborník prací fil. fak. Brno 1962, A 10, 29—36; viz zde 351—359.

PODÍL CITOSLOVCI NA VZNIKU ČESKÝCH SPOJEK

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1963, A 11, 21–28)

1. Původ spojek zajímá jazykovědu již dávno. Významným příspěvkem k řešení této otázky se staly dvě stati českého jazykovědce Josefa Zubatého: *O jistém způsobu užívání zájmena an a on a o jeho původě* (LF 26, 1909) a *Nali, nali-t* (ibid. 27, 1910).¹

Zubatý na základě široce založeného srovnávacího rozboru dokázal, že stč. slova *ano* a *nali*, která nabývala spojkového významu, byla původně deiktická citoslovce s významem „hle, sieh, ecce“ a měla platnost věty. Podrobné osvětlení přechodu citoslovenné platnosti ve spojkovou a rozbor všech funkcí obou slov v staré češtině podal pak Fr. Trávníček v monografii *Neslovesné věty v češtině I. Věty interjekční* (Brno 1930, 43–55 a 58–135). Slova *ano* a *nali* tvořila původně – v projevech bezprostředně spjatých s aktuální situací – citoslovennou větu, kterou mluvčí ukazoval na nějakou překvapující skutečnost. Když pak byly takové projevy reprodukovány za jiné situace, oslaboval se deiktický význam těchto slov ve význam náladový (takže se stávala jen výrazem náladového zabarvení věty). V jistém kontextu – mezi větami smyslem spjatými – začala se pak chápat za vyjádření významového vztahu vět, tedy za spojky. Často zde pronikal vztah odporovací, rozpor mezi obsahem spojených vět (např. *když pak ona světlost minu, lud sě o jho rově svinu, nali nenie co zahřěsti* LegApŠ 38; *řkú „pokoř, pokoj“*, *ano nenie pokoje* StítVrt 244), nebo šlo o připojení obsahové věty oznamovací závislé na slovesech vyjadřujících smyslový vjem (např. *uzřě, ano vojska řečská... po něm pospiechají* TrojD 90b; *slyšel, ano dítě pláče* Ezop 116a; *uda sě jemu obrátiti i uzřě, nalit na skále plást medu přitnul bieše* OtcB 28b; *jjelen/ uslyše, nalit psi skučie* Baw 52b). Vedle toho pronikala v jiných kontextech i jiná spojková platnost.

Citoslovenná platnost slov *nali* a *ano* je v stč. ještě přímo dosvědčena. V dokladech, v nichž již převládá – aspoň podle našeho citění – význam spojkový, svědčí o citoslovenném původu zejména velmi důsledné užívání tzv. aktuálního prezentu, i když jde o děj minulý (srov. zvláště doklad z LegApŠ). Svědectvím původní větne platnosti slov *ano* a *nali* vidí Fr. Trávníček v tom, že se po nich v stč. někdy nekladly příklonky, třebaže šlo o slova přízvučná – to ukazuje, že po nich byla původně pauza. Srov. *uzřě, nalit lid sě běže* EvOl 2Rg 13.34.

Slovo *nali* vzniklo podle Zubatého z citoslovce *na* a z partikule *li*; nebylo příliš rozšířeno a záhy zaniklo. Větší význam v jazykovém vývoji češtiny, a proto i pro pochopení vzniku některých spojek, mělo *ano*. Vzniklo již v předhistorické době z *a ono* (ojediněle se zachovalo i samotné *ono*). Slovo *ono* je ustrnulý tvar neutra ukazovacího zájmena *on*. „Základem užívání slov *ano*, *ono*, o kterém zde mluvíme, je nám zájmeno ukazovací, zejména proto, že deiktické užívání zájmena ukazovacího středního rodu lze sledovati všemi jazyky slovanskými i jinými jazyky indoevropskými“ (J. Zubatý, *Studia a články II*, 74).

2. Toto zjištění J. Zubatého se stalo klíčem k výkladu, jak vznikly další spojky zájmenného původu. Fr. Trávníček dospěl už v *Neslovesných větách* (I, 195–196) k závěru, že „i spojka *že* je aspoň zčásti, po slovesech vidění, od původu deiktické *e-že* (*je-že*)“, v němž je *e-* (*je-*) totožné s neutrem původně ukazovacího a později osobního zájmena *je* (srov. rus. *eto*). Ve *Skladbě* (*Historická mluvnice česká III*, P. 1956, 56–57) tento výklad doplňuje: samotné *že* vzniklo z partikule *že*, která měla původně platnost deiktického citoslovce, *ež/ej*, *jež/ej* vzniklo složením zájmenného základu *e-*, *je-* s citoslovennou platností a citoslovce *že*.

Ve *Skladbě* vykládá Fr. Trávníček jako původní deiktická citoslovce také podřadicí spojky odvozené od zájmenných kmenů: *jako* (str. 58, 77, 85, 89, i jako relativum absolutum), *jedy*, *jeda* (87–88), *ješto* (93, i jako relativum absolutum 103–104); ze souřadicích spojek k nim počítá *však* (85–86). Vedle toho vyzvojuje z původních deiktických citoslovců i další spojky, které nejsou zájmenného původu: souřadicí *a* (41–42, 44), *i*, *ale* (46, 119), podřadicí *až* (94n.).

¹ Obě jsou přetištěny ve *Studiih a článcích* J. Zubatého: stať o *nali* v I. díle 2. sv., 44–57, stať o *an*, *ano* v II. díle, 53–106.

Jaké argumenty svědčí pro citoslovečný původ uvedených spojek? Ojediněle je dochována citoslovečná platnost některých z nich (*ež, že, i, ale, a*). U *jeda, jedy* lze poukázat na doloženou citoslovečnou platnost jeho demonstrativního protějšku *tehdy, tehda*;² to svědčí o tom, že i zájmenná příslovce procházela podobným vývojem jako neutrum zájmen.

U jiných spojek se Fr. Trávníček opírá o syntaktickou synonymiku: *že (ež), ješto, jako, a se* užívá zčásti paralelně s *ano* a *nali* ve větách obsahových, *a, i, ale, však* v apodozí podřadných souvětí paralelně s *tu, aj, tot*. K tomu přistupuje mnohoznačnost většiny těchto spojek: výchozí význam musel být nespokojivý, a různé spojkové užití vzniklo až v dalším vývoji v různých kontextech.

U některých spojek se připomíná, že se po nich nekladou příklonky, takže lze předpokládat, že měly větnou platnost a že po nich byla pauza. Ale neplatí to např. pro *však*.

3. Proti výkladu o citoslovečném původu *nali* a *ano* nebyly vzneseny závažné připomínky; podle našeho názoru jej lze považovat nejen za přesvědčivý, nýbrž i za skutečně prokázaný. V ostatních případech se mínění rozcházejí. K stoupencům citoslovečného původu spojek patří např. J. Kurz, který vidí citoslovečnou platnost u slov *a, i* připojujících participiální vazby a u staroslověnského *jako* na začátku přímé řeči, resp. i jinde.³ Naproti tomu B. Havránek vybízí k opatrnosti a sám se staví proti výkladu o citoslovečném původu *ež/ej, že*: alternace *eže // iže* v staré polštině, v staré ruštině i v pozdější staroslověštině a střídání *eže // ježe* svědčí o souvislosti s relativem *jaže, jaže, ježe*, které je starobylé. Paralelnost s *nali* nebo *ano* sama nemůže být důkazem pro citoslovečnou platnost *že, ež*.⁴ Proti teorii o citoslovečném původu mnoha spojek byly vzneseny i jiné námitky.

Přesvědčivé řešení této otázky vyžaduje opatrné analýzy materiálu, zpřesnění kritérií, podle kterých na původ spojek usuzujeme, a hledání nových argumentů pro i proti. Pokusíme se vytknout některé zásady a aplikovat je při výkladu českých spojek.⁵

1. Výklad se musí opírat o analýzu co nejlépejšího starého materiálu a musí brát v úvahu všechny doložené funkce spojky; jde-li o slovo dosvědčené ve více jazycích, musí přihlédnout i ke stavu v starých památkách těchto jazyků.
2. Je nutno brát v úvahu vznik příslušného souvětí a nespokojit se ojedinělými doklady nebo analýzou samotné spojky.
3. Vznik jednotlivých spojek nelze bezpečně vyložit bez zřetele k vývoji celého souvětí, zejména k významově blízkým spojovacím prostředkům.
4. Syntaktická synonymita a paralelní užití prostředků je důležitou a cennou pomocí ke zjištění vzniku spojek, ale průkazná je jen tam, kde jde o paralelnost úplnou, ne pouze přibližnou.
5. Je nutno přihlížet k relativní chronologii a k celkovému stavu jazyka v době, do které klademe vznik té nebo oné spojky.

² Viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, 212–214.

³ Ve stati *Problematika zkoumání syntaxe stsl. jazyka a nástin rozboru významu částic i, a apod. v konstrukcích participiálních vazeb s určitými slovesy*, sb. K historickosrovnávacímu studiu slov. jazyků, P. 1958, 89–107.

⁴ *Metodická problematika historickosrovnávacího studia syntaxe slovanských jazyků*, týž sb. 80.

⁵ Obecné poznámky ke zkoumání vzniku spojek podávám ve stati *K voprosu o proischoždenii sojuzov*, Sborník prací fil. fak. Brno 1960, A 8, 5–18; viz zde 329–340. Opírám se o analýzu vývoje celého českého souvětí, podanou v knize *Vývoj českého souvětí*, P. 1960.

4. Ze spojek zájmenného původu nelze citoslovečný původ jednoznačně prokázat u žádné, třebaže není vyloučen a zčásti je pravděpodobný.

Spojky *že, ež, jež* by mohly být citoslovečného původu; u *že, ež* je citoslovečné užití v staré češtině přímo dosvědčeno, třebaže jen ojediněle, např. *ež otec tvój i já želejčiče hledáchom tebe* Lc 2.48 EvVid 1a // *že* EvPraž × *toť* EvZim, *aj* EvOf (ecce pater tuus et ego dolentes quaerebamus te). Užívá se jich zčásti paralelně s *ano* a *nali*, a to v obsahových větách oznamovacích po slovesech smyslových vjemů. Přechod ve spojku by se však byl musel uskutečnit již v značně odlehle době předhistorické: jde o spojky ve slovanských jazycích širě zastoupené, zejm. v jazycích západoslovanských, takže aspoň východisko vývoje je pro část slovanských jazyků společné; není stopy po pauze po *že* v nekladění příklonek; dosti hojně proniklo v obsahových větách imperfektum místo prezentu (tak je tomu i v dokladu, který Fr. Trávníček konfrontuje s dokladem s *nali*: *uzřě, že sedlská dievka na potocě stáše, bosa i bez rukávkov rúcho práše* DalC 24b); podle Zubatého je právě užití prezentu důležitým svědectvím původní citové povahy vět s *ano* a *nali* (*uzřě, nali dievka pláče* — „hle! dívka pláče!“).

Vedle toho je tu však řada podstatných rozdílů. Ve funkci spojky obsahové stává *že, ež, jež* po širokém okruhu sloves a jmen dějových, nejen po slovesch vyjadřujících smyslové vjemy;⁶ po většině z nich nelze na původní interjekci dobře myslet. Také ve funkci účinkové a důvodové spojky bychom *že, ež, jež* těžko vykládali z interjekce; v účinkové funkci nemají v *ano, nali* paralelu vůbec, v důvodové dosti slabou (*ano, an* uvádělo důvodovou větu citově zabarvenou, jako nč. *vždyt*, rus. *ведь*).⁷ V hlavní větě stávalo při *že, ež, jež* často odkazovací *to*, v účinkových větách *tak*, v důvodových později *proto*; u vět s *ano* a *nali* není užití odkazovacího výrazu vůbec doloženo. Může tu jít o dodatečné rozšíření odkazovacích slov (zvláště proto se šíří ve větší míře až v době historické); v každém případě by to bylo aspoň svědectví velmi vzdáleného přechodu ve spojku a nutně to vyvolává otázku souvislosti s relativy.

Srovnáme-li věty s *že, ež, jež* s jinak uvozenými větami obsahovými, účinkovými a důvodovými, vidíme, že mají jeden společný rys: býval v nich původně pravidelně indikativ a vyjadřovaly reálné sdělení, reálný účinek nebo reálnou příčinu. Teprve časem pronikaly i na místo prostředků jiných a stály pak i ve větách s nereálným obsahem. To jistě není náhoda a souvisí to nějak se vznikem vedlejších vět s *že, ež, jež*. Soudím, že je to důsledek původního deiktického významu těchto spojek: ukázat lze jen na něco reálného. Ale to nemusí znamenat, že tu šlo přímo o deiktická citoslovce s významem „hle“. Daleko pravděpodobnější je, že to byla odkazovací slova patřící původně k větě hlavní: věty typu *jái a pověz jim, žeť nejsem prázden* OtcB 72a znamenaly asi „pověz jim toto: nejsem prázden“ (srov. vznik německé spojky *daß* < *das*).⁸ Odkazovací *to* proniklo do hlavní věty po dovršení přechodu *že, ež, jež* ve spojku. Za původní podobu můžeme pak považovat *ježe, eže; že* mohlo vzniknout apokopou náslovného *je-* (*e-*). Příímý vznik z partikule *že* (< **gue*) se mi nezdá pravděpodobný. Dobře pak pochopíme i obdobné užití *ješto* a *jenž*, stejně jako pol. *iże*. Preparativní užití zájmena *jen* je v stč. ještě bezpečně doloženo vedle častějšího užití relativního. Nic ovšem nebrání v předpokladu, že staré *ježe,*

⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 132n.

⁷ Tamt. 109; o důvodovém *že* viz 287n.

⁸ Viz G. Müller—Th. Frings, *Die Entstehung der deutschen daß-Sätze*, Berlin 1959.

eže mělo vedle platnosti odkazovacího zájmena (event. partikule) jindy i platnost deiktického citoslovce, a je dobře možné, že i z něho vznikala v jistých případech spojka.

Zcela obdobný případ je se spojkou *ješto*. Zde jde podle našeho mínění ještě evidentněji o původní odkazovací částici, která nabývala jednak funkce relativu absoluta, jednak různých funkcí spojkových, ovšem v míře mnohem menší.⁹

U spojky *jako* lze interjekční původ doložit ještě méně. V staré češtině je tato spojka v obsahových větách řídká, podobně jako v polštině; hojněji je doloženo *jako by* (tj. *jako* s kondicionálem). Velice hojně bylo *jako* v staroslověňštině a v církevní slovanštině. Zdá se, že to byla původně částice zájmenného původu, někdy — ale ani zdaleka ne vždy — přecházející též v deiktické citoslovce. Ke spojkové platnosti, a podobně i k platnosti vztažné, přecházela spíše odkazovací částice *jako* než interjekce. Zdánlivě by mohly pro původní citoslovečnou platnost svědčit obsahové věty s *jak* po slovesech smyslových vjemů (např. *dívali se, jak vlny po splavu prudce dolů stékají Němcová*), rozšířené i v jiných slovanských jazycích (srov. též ruské věty s *kak*). Ale ukazuje se, že se sem *jak* v češtině i v polštině rozšířilo sekundárně a velice pozdě.¹⁰ Ani pro *jako* na začátku přímé řeči, hojně v staroslověňštině (většinou paralelně s řec. *ὅτι*), kdežto v staré češtině nedoložené, není nutno předpokládat citoslovečnou platnost — spíše šlo původně o odkazovací *jako* „tacto“ než o deiktické citoslovce. To platí i o *že* ve stejném užití.¹¹ Ani v ostatních funkcích neshledáváme u *jako* zřetelných stop citoslovečného původu a spíše vystačíme s odkazovací částicí (často stojící v korelaci s *tak(o)*) nebo s relativem.¹²

Pro časové spojky *jedyžto* a *jedaž*, zachované jen ve třech dokladech z archaického rukopisu AlxH, je charakteristické, že vždy uvádějí časové věty vyjadřující určitý, známý děj, např. *komu se tu 'dálo býti, co jest tu uslyšal hrózy, jedyžto juž hnuchu vozi!* AlxH 30 × *když se hnuchu odtud vozi* AlxV 1199; *neb jim bě věděti dáno, že jakž jutřě bude ráno, jedaž se slunce prosvietí, tu se spolu vojem snieti i dojiti bylo boje* AlxH 156 × *kda se slunce prosvietí* AlxV 1287. Ze tří dokladů je jistě těžko dělat závěry — ale snad to svědčí pro původní ukazovací, deiktický význam těchto spojek. Ale to neznamená, že to musela být citoslovce; spojková platnost vznikla spíše z platnosti odkazovací, blízké platnosti relativní. Paralelnost s *ano*, které nabývalo též časového významu, je jen částečná: věty s *ano* vyjadřovaly zpravidla doprovodnou časovou okolnost, nikoli skutečné určení času, a bylo pro ně charakteristické užití aktuálního přítentu, např. *zítra, ano se zabřězkuje, rytieřstvo zdvihlo se* Pulk 112b; *přišel jsem do hospody, ano se již setmievá* CestKabK 24a.¹³ Nemáme tedy skutečného důvodu k předpokladu o citoslovečném původu spojek *jedyžto*, *jedaž*; poukaz na sporadicky doloženou citoslovečnou platnost slov *tehdy*, *tedy* není sám o sobě nijak průkazný.

⁹ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 209–211.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 128–129; pro polštinu O. B. Tkačenko, *Z istoriji z'jasuvaľnych spolučnykiv u poľs'kij liter. movi*, *Slov'jans'ke movoznavstvo I*, Kyjiv 1958, 202–209.

¹¹ Viz *Vývoj...* 187.

¹² O vzniku časového užití *jako* viz *Vývoj...* 255, srovnávacího 264–265, účinkového 277, příčinného 296, podmínkového 316 (zvl. pozn. 16), přípustkového 331; o funkci relativu absoluta 211.

¹³ Viz *Vývoj...* 224–225.

5. Zbývá jediná souřadící spojka zájmenného původu — *však* < *všako*. To je případ podstatně odlišný. V staré češtině mělo *však* skutečnou spojkovou funkci jen zřídka; nejčastěji to byla citová částice s významem blízkým ně. *vždyt*, rus. *vedь: neuč mne, však mám léta* DalL 50.41; *styď se, však člověk a muž!* TkadLS 29b.¹⁴ Jindy pronikal význam „přece“, přecházející již v odporovací spojkový význam „avšak“: *dievky je dvakrát otpudichu, až však je takto přelstichu* DalL 11.6; *braním dvakrát otpudichu, až však je takto přelstichu* DalL 11.6; *braním ruka jakžto zbita, však berúce vždy nesyta* AlxV 1854. Dále je hojně v apodozi souvětí přípustkového, např. *až je zlé vůle proti otci nemálo pojml, však jest proti němu u boj nevyjel* DalL 53.13. Naproti tomu *avšak* mělo již v staré češtině pravidelně funkci spojky odporovací; doloženo je i *ale však* ve stejném významu. Zcela obdobná situace jako v staré češtině byla i v staré polštině; bude tedy výklad *však* pro oba jazyky společný.

Funkce silně citově zabarvené částice a užití na místě lat. *nonne* v řečnických otázkách, změněných v staré češtině ve věty zvolací (zde se *však* střídá s několika původními i sekundárními citoslovci *ano, a toť, ande, hleďte*), zdá se nasvědčovat tomu, že *však* mělo kdysi funkci deiktického citoslovce. Ale jsou zde i závažné argumenty proti: *Však* se kladlo nejen na začátek věty, ale vkládalo se též do ní a dokonce mohlo stát i na jejím konci, takže si těžko lze představit jeho původní větnou platnost. Příklonky se po něm volně kladly, a teprve když nabylo cele povahy souřadící spojky, přestaly se po něm klást, stejně jako po ostatních souřadících spojkách od pradávna nepřívzvučných. Novočeské *vždyt*, které nastoupilo na místo *však* v citově zabarvených větách důvodových, pěkně dokládá, že se k tomuto užití mohlo dojít od užití příslovečného: znamenalo původně „vždy“, a podobně mohlo *všako* znamenat „v každém (případě)“, něm. „jedenfalls“. Některé stč. doklady z Baw se tomu zdají navědčovat — proniká v nich původní význam, např. *nenechám toho tak, bych sebe nepomstil však* Baw 199b. A také v apodozi přípustkového souvětí, zejména po větách se spojkou *kak/ž/, kakož koli* můžeme vyjít od významu „všelikým způsobem“ > „přece“, např. *kakž pak jest v tu dobu (ovoce) lacno, všakž jest pro tu novinu vzácno* LegJid 160.¹⁵ Můžeme tedy vystačit s výkladem o vzniku spojkového užití *však* z příslovečného významu podobného jako něm. „jedenfalls“, jak jej podal V. Machek (*Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, Praha 1957, 577). Přímou paralelou je tu vývoj obdobného příslovce *všeliko*, v češtině nedokončený; v polštině se však stalo *wszelako* odporovací spojkou.¹⁶ Částečný vývoj přes citoslovečnou platnost deiktickou je také možný, třebaže jej nelze prokázat.

6. Přistupme nyní k otázce citoslovečného původu ostatních spojek, nesouvisících se zájmeny.

Spojka *a* je dnes v češtině obecně rozšířená spojka slučovací, zčásti má též význam odporovací. Podobný stav je v jazycích zsl., zejména v luž. srbštině (v polštině dnes převládá užití odporovací); naproti tomu v ruštině je *a* pře-

¹⁴ Podobný význam mělo *však* i v překladu latinských řečnických otázek, v nichž se kladlo za *nonne*: řečnická otázka tu byla nahrazena podle smyslu větou zvolací. Např. *příteli, nečiním tobě bezprávie; však sem tě najal sobě na den z peněz* EvZim Mt 20.13 (amice, non facio tibi iniuriam; nonne ex denario convenisti mecum?).

¹⁵ Srovn. I. Němec, LF 83 (1960) 96.

¹⁶ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 55–56.

vážně spojkou odporovací. V stč. mělo trojí základní užití: slučovací, odporovací a ve větách smyslem podřadných, v nichž stálo pravidelně ve spojení se zájmenem 1. a 2. osoby (*a já, a my, a ty, a vy*). Tento typ časem zanikl.

Podíváme-li se blíže na věty s *a já, a ty, a my, a vy*, zjišťujeme úplnou paralelnost s větami s *ano*, přičemž zde byla jistá dělba funkcí: věty s *ano* měly pravidelně podmět ve 3. osobě, kdežto ve větách s *a* to bylo jen výjimečné. Srov. ve větách obsahových: *a již vízi, a ty na smrt jdeš* PasMA (Výb 528); ve větách časových: *ež, a my ještě nepřítelě, dal nám syna svého* ŠtítSvát 17b1; ve větách podmínkových a přípustkových: *proč prosíte otopčinutie, a vy ste nic neučinili?* ModlLeg 20a; *pohnal mě holomkem, a já paní jmám* Rožmb 31. Paralelnost významová i formální (zejména v užití aktuálního přítentu) je tak dokonalá, že už z ní samé lze vyvozovat s velkou dávkou pravděpodobnosti, že zde *a* mělo původně stejnou funkci jako *ano*: že to bylo deiktické citoslovce s významem blízkým nč. *hle* (rus. *tot*, něm. *sieh*). Totéž *a* bylo i komponentem v slově *ano*, takže tu podle všeho jde o spojení dvou interjekcí: prostě deiktického *a* a k něčemu vzdálenějšímu ukazujícího *ono* (odtud užití *ano* jen při podmětu v třetí osobě). Na partikuli *a*, nikoli spojku, tu myslel již J. Zubatý. Přitom je užití slova *a* ve funkci citoslovce nebo citové partikule doloženo již v stč. a žije dodnes, srov. *Hovora... je se mluviti: A běda mně jest nebohu* DalC 66b × *ach běda* DalL 34.51; *i věc jemu: A kěž ste mne zavolali!* OtcB 64a.¹⁷ Také při užití v apodozi podřadného souvětí nejde zřejmě o spojkovou platnost, nýbrž o platnost částice, která by mohla být citoslovečného původu; srov. *tehdy když chtieše tu žádost dokonati, a tu mu se ďábel da poznati* OtcB 6a.¹⁸

Přiznáme-li tomuto *a* citoslovečný původ, vzniká otázka, nemáme-li je geneticky odtrhnout od *a* v platnosti souřadící spojky. (Tak učinil např. V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského* 15.)¹⁹ Není to však nutné. Rozbor funkcí souřadícího *a* v starých slovanských jazycích ukazuje, že se ho užívalo původně jen jako spojky mezi větami (nikoli mezi větnými členy), a to k připojení věty vyjadřující něco nového, často protikladného k obsahu předcházející věty nebo jsoucího s ní v nečekaném rozporu (vztah blízký přípustkovému). To je dosud základní oblast užití ruského *a* (vedle novějšího užití po záporu) a zcela zřejmě to bylo v struš.²⁰ Obecné rozšíření do souvětí slučovacího a ke spojování větných členů je sekundární; *a* zde pronikalo na místo *i*. Stopy tohoto procesu lze v stč. ještě bezpečně rozeznat.²¹ Není těžké z toho vyvodit, že i toto *a* je od původu citová partikule, která sice již v době psl. nabývala spojovací funkce, ale dlouho si přitom držela významové zabarvení vyplývající z jejího vzniku. Je jistě charakteristické, že i slova *ano* a *nali* vyjadřovala: — pokud nabývala odporovacího významu — právě něco nečekaného, co je v rozporu s předcházejícím dějem.²² Považují proto citoslovečný původ slovanské spojky *a* za velmi pravděpodobný. Musíme

¹⁷ Další doklady viz ve *Vývoji...* 55–56.

¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 346.

¹⁹ Pro Zubatého byla právě pochybnost o tom, máme-li právo odtrhnout spojku *a* od partikule *a*, důvodem, proč nepřijal citoslovečný původ *a* v *ano* (v. *Studie a články II*, 100).

²⁰ Viz P. V. Popov, *Sočinitelnyje konstrukcii s sojuzom a v drevnerusskom jazyke* (avtoreferat kandidátskoj disertacii), Leningrad 1953, 7.

²¹ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 34–39, 59–61.

²² Viz J. Bauer, *Vývoj...* 50–52.

si však uvědomit, že přechod ve spojku spadá tu už do praslovanštiny a že se v době historické udržují sledy původního významu jen ve zbytcích, nejčastěji v jistém významovém zabarvení spojky doprovázejícím její základní význam.

U spojky *i* je vznik spojkové platnosti zřejmě ještě starší než u *a*. Přitom máme doloženo též citoslovce *i*: *i plakáše a řka mezi jinů řeči: I, i, kak jest potuchlo zlato!* ŠtítKlem 71a. Častěji je citovou částicí: *i co ty ležíš, Izáku?* MastMus 305. V apodozi podřadného souvětí vyjadřuje dodatečný odstín důsledkový: *a když on umřě, i sjidechu sě bratřie k němu* OtcB 68b; popřip. proniká i moment překvapení. A máme doloženo též odporovací užití *i* k vyjádření rozporu dějů (s přípustkovým odstínem): *Vršovici to viděchu, i přimluvíti sě nesměchu* DalL 40.8. V tom všem by bylo možno vidět stopy nespojkové funkce *i* — funkce částice, pocházející snad z ještě dávnější funkce citoslovočné.²³ Dokázat to ovšem nelze.

Argument s nekladením příklonek po *a*, *i* vyznívá naprázdno: souřadící spojky jsou dnes nepřívzvučné, předklonné, proto se po nich příklonky nekladou. Naopak — v době, kdy ještě nepřešly ve skutečné spojky a měly povahu citových částic, měly zřejmě svůj přízvuk, mohly se proto zesilovat příklonnými částicemi nebo se po nich kladla příklonná slova. Tak by bylo možno vyložit vznik *at* < *a + ti*, *až* < *a + že*, staroslověnské *a li*, *ibo* aj.

Pro citoslovočný původ spojky *ale* by bylo možno uvést jen to, že je *ale* ojedinele doloženo ve funkci citoslovce: *již říekají mně: ale, ale* ŽaltPod 39.16 × *hoře, hoře* ŽaltKlem, *jej, jej* ŽaltWittb. Vedle toho má *ale* i platnost příslovce „aspoň“: *ozří sě ale jedínú* LegKat 755. A užívá se ho ovšem i v apodozi podřadného souvětí. Toto nespojkové užití svědčí jistě o tom, že spojková funkce je sekundární, třebaže velice stará (je v zsl. jazycích obecně rozšířena), *ale* nemusí to znamenat, že vznikla z funkce citoslovočné, třebaže to možné je. První komponent v *ale*, totiž *a-*, jsme jako původní citoslovce určili; druhý *-le*, měl zřejmě význam omezovacího příslovce „jen“ (jako dosud v slovinštině). Ke spojení obou komponentů mohlo však dojít teprve v době, kdy *a* už nebylo citoslovcem, nýbrž jen partikulí a zčásti snad už spojkou. Podobně se spojovalo *a* s *však* ve spojku *avšak* (a také celé *ale* v *alevšak*).

Spojka *až* vznikla z citové partikule docela zřejmě. Nejjasněji to vidíme v časových souvětích vyjadřujících rychlý sled dějů s nečekaným nástupem druhého děje, např. *měšče sě jedno dotiežeš, až s potřebu vyviežeš* AlxV 986; *ne tak brzo vesl dosěhú, až biechu bliz při břěhu* AlxV 576; *netaze vstáti ona, až hned rúčí oblak vznide* LegKat 2872. Cítíme tu význam „a již“, „a tu“, který lze vyložit z významu „a hle“. Nejspíše vzniklo *až* v době, kdy *a* nebylo ještě plnou spojkou, nýbrž citově zabarvenou partikulí, k níž bylo možno přidat příklonku *že*. Tento význam *až* se dodnes plně zachoval v ukr. a je doložen i ze stpol. Také v druhém časovém významu, blízkém „dokud ne“, proniká v stč. původní význam „a tu“. Další časový význam (blízký „když“) je podle mého zjištění sekundární.²⁴ Od významu „dokud ne“ je přechod k užití účinkovému a slučovacímu; souvisí s ním i užití ve funkci příslovce nebo částice. Můžeme tedy takřka s jistotou tvrdit, že spojka *až* vznikla z citové

²³ Viz *Vývoj*... 348.

²⁴ Viz *Vývoj*... 235–236.

částice *až*; není však jisté, zdali byla skutečným citoslovcem s větnou platností. Je to jistě možné; nasvědčovalo by tomu i to, že v některých slov. jazycích nabývalo *až* i funkce obsahové spojky.²⁵

7. Máme-li shrnout výsledky našeho zkoumání, dojdeme k závěru, že u žádné ze zkoumaných spojek nemůžeme bezpečně prokázat přímý vznik ze skutečných citoslovců. Ale u některých je nepochybné, že vznikly z citových částic, a ty samy pocházejí aspoň zčásti z citoslovců. To platí zejména pro spojky nesouvisící se zájmennými základy, *a* a *až*. Naproti tomu u spojek zájmenného původu je většinou pravděpodobný vznik spojkové platnosti z platnosti odkazovacích částic, zčásti majících i platnost relativní, nikoli z citoslovců; v některých případech (zejm. u *ež*, *jež*, *že*) je však možný vznik z deiktických citoslovců aspoň v některých případech.

Zkoumání těchto otázek není ovšem ani zdaleka uzavřeno, spíše je v začátcích. Podnět Jos. Zubatého, zejména v jeho dalekosáhlém rozvedení u Fr. Trávníčka, je neobyčejně plodný, a otázka citoslovečného původu spojek si zaslouží podrobného srovnávacího prozkoumání na půdě jazyků slovanských i v širších souvislostech indoevropských.

РОЛЬ МЕЖДОМЕТИЙ В ВОЗНИКНОВЕНИИ ЧЕШСКИХ СОЮЗОВ

При объяснении происхождения союзов лингвисты считались также с первоначальными междометиями. Известные статьи И. Зубатого о возникновении слов *ano*, *an* и *nali* из первоначальных междометий послужили исходным пунктом для объяснения возникновения многих других союзов из дейктических междометий. Однако эти изложения встретились также с важными возражениями. В настоящей статье устанавливаются, во-первых, общие критерии, при помощи которых можно установить происхождение союзов, и, во-вторых, подвергаются пересмотру существующие объяснения. Анализ приводит к заключению, что у союзов местоименного характера (*že*, *ež*, *jež*, *jako*, *ješto*, *jeđy*, *jeda*, *však*) нельзя доказать, что они восходят к дейктическим междометиям, хотя это в отдельных случаях и при специальных обстоятельствах не исключено (гл. обр., при *že*, *ež*, *jež*). В подавляющем большинстве случаев эти союзы восходят к анафорическим частицам, которые стояли отчасти в связи с их относительным употреблением. Из других союзов, которые не связаны с местоименными основами, к частицам междометного характера (имевшим, по всей вероятности, в еще более отдаленное время функцию настоящих дейктических междометий) восходят союзы *a* и *až*. Возможно, что того же происхождения также союз *i*, но его союзная функция возникла еще в праславянскую эпоху, так что доказать его междометное происхождение нельзя. Сложение союзов *a-le*, *a-ž*, *a-však* восходит к эпохе, когда слово *a* имело характер не настоящего междометия, а только частицы или даже союза.

²⁵ Srov. J. Mikulášková, *Staročeské až*, LF 8 (1960) 253–258, a 9, 1961, 37–43.

Při klasifikaci neohebných slov podle slovních druhů se setkáváme s mnoha přechodnými případy. To platí zejména o spojkách, které vznikaly postupně v různých obdobích jazykového vývoje ze slov patřících k jiným slovním druhům: ze vztažných zájmen a příslovcí, z jiných příslovcí, z částic, někdy dokonce z různých tvarů ohebných slov, z několika-slovních výrazů nebo z celých vět. Původní funkce těchto slov se přitom často zachovala, a tak je někde těžko určit, jde-li o užití jiného slova ve spojovací funkci nebo naopak o užití spojky ve funkci nespojivé, anebo jde-li už jen o dvě stejně znějící slova s různými funkcemi a s různou slovnídruhovou příslušností, tedy o homonyma. Pokusili jsme se již najít hranici mezi spojkami a příslovcí a mezi spojkami a relativy;¹ dnes se zastavíme u rozlišení spojek a částic.

1. Spojky a částice se funkčně velmi těsně stýkají i v dnešním jazyce a v historickém vývoji mezi nimi zjišťujeme četné přechody. Velká část spojek vznikla právě z částic, a naopak zase mnohé spojky začaly plnit i úlohu částic. Proto je rozlišení obou slovních druhů velice důležité jak pro historickou, tak i pro synchronní syntaktickou analýzu.

Spojky i částice patří k slovním neohebným. Obojím je dále společné to, že nemají funkci normálních větných členů, nevstupují do syntaktického vztahu determinace nebo koordinace s jinými slovy ve větě. Spojky nemají vlastní věcný význam; i v tom se shodují s většinou částic, zejména pak s těmi, které mají blízko ke spojovací funkci. Rozhodujícím kritériem pro rozlišení spojek a částic může tedy být jen jejich syntaktická funkce ve stavbě věty nebo celé promluvy.

2. Slovnídruhovú definice spojek je vcelku jednoznačná a obecně přijímaná: „Spojky jsou slova neohebná, která spojují jednotlivé členy větné nebo věty a vyjadřují přitom větný i obsahově významový poměr členů a vět. Samy nejsou členy větnými.“²

Ve vymezení částic jako slovního druhu není dosud jednoty. V posledních letech se o tom psalo zvl. na Slovensku, ale i u nás se cítí zpracování této otázky jako velice naléhavé.³ Zde se nemůžeme a nechceme pokusit o její řešení v celém rozsahu; dotkneme se jí jen potud, pokud je to nutné k odlišení částic od spojek. Proto se zastavíme jen u těch druhů částic, které mají blízko ke spojkám.

¹ Srov. J. Bauer, *Spojky*, ČJ 8 (1958) 220–226; *Spojky a příslovce*, Sborník fil. fak. Brno 1962, A 10, 29–37; *Relativa a spojky*, SlavPrag 4 (1962) 221–226. Viz zde 323–328, 351–360, 361–366.

² B. Havránek–Al. Jedlička, *Česká mluvnice*, P. 1960, 271.

³ Nejsystematičtější zpracování částic podal J. Mistrík, *K otázce částic v slovenštině*, Jazykovedné štúdie 4 (1960) 201–228; v jeho stati jsou odkazy na starší články, z nichž upozorňujeme zejm. na pojednání L. Ďuroviče *K otázce neohebných čiastok reči v slovenštině* (Jazykovedný sborník 4 [1950] 113–140). Podnětným příspěvkem k řešení otázky částic v češtině je stať M. Komárka *K sémantické a syntaktické charakteristice slov ještě a již (už)*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, 147–152. Pevné místo mají částice jako slovní druh v ruských syntaxích; srov. zejm. *Grammatika ruskogo jazyka I*, (vyd. AN SSSR), M. 1953, 639n. (autorkou kapitoly o částicích je J. M. Galkinová-Fedoruková).

Jde tu především o částice dvou druhů: 1. o částice uvozující věty a vyjadřující buď jejich modální nebo citovou povahu (popříp. obojí zároveň); 2. o částice vytýkající větné členy (slova nebo spojení slov, někdy i vedlejší věty plnící funkci větných členů).⁴

V obou případech jde o slova bez samostatného lexikálního významu. Proti spojčím, které vyjadřují vždy vztah mezi dvěma syntaktickými jednotkami, vztahují se částice k jedné syntaktické jednotce; nemají tedy úkon spojovací.⁵ Ukážeme to na příkladech: *Kéž už je hezky!* — *kéž* je částice vyjadřující přací povahu věty. × *Přál si, aby už bylo hezky* — *aby* je spojka vyjadřující obsahový vztah vedlejší věty k hlavní vědě v souvětí.

Přišli chlapci i děvčata — *i* je spojka vyjadřující slučovací vztah mezi souřadnými větnými členy. × *Přišli i chlapci* — *i* je zde částice vytýkající podmět.

Zdeněk nepřijde, leda bys ho sám přivedl — *leda* je spojka vyjadřující výjimečný vztah vedlejší věty k větě hlavní. × *Přijde leda Zdeněk* — *leda* je částice vytýkající jistým způsobem větný člen — podmět.

Přechody vznikají tam, kde spojovací slovo vyjadřuje nejen vztah mezi větami, ale zároveň i modální nebo citový ráz připojované věty, nebo tam, kde se něco vytýká zřetelně na pozadí jevů téhož druhu, v jazykovém projevu předtím vyjádřených. Všimneme si nejdůležitějších případů.⁶ V dalším výkladu pak probereme i ostatní druhy slov, které se zahrnují mezi částice a stýkají se se spojčím.

Spojky a částice vyjadřující modální povahu věty

3. Jde zde o částice uvozující zjišťovací otázky a přací věty.

Tázacích částic se v dnešní češtině užívá v samostatných otázkách jen při citovém zabarvení (zvl. v otázkách rozvačovacích a řečnických). Spojují tedy v sobě funkci modální a citovou, např.: *Bude-li jen tomu věřit? Mám-li já rád! Zdalipak přijde? Cožpak mi nevěříš? Či by to byla přece jen pravda?*

V závislých otázkách se užívá částic *li*, *zdali*, hovor. *jestli*, a to bez citového zabarvení. Jejich užití je nutné: závislá otázka nemá samostatnou intonaci, takže její prvotní tázací platnost signalizuje jen částice. (Podobnou funkci má i tázací zájmeno nebo příslovce v závislé otázce doplňovací.) Částice ovšem zároveň vyjadřuje i obsahový vztah mezi větami, tedy má úkon spojovací a blíží se spojčím; *li* se někdy skutečně považuje za obsahovou spojku. Analogie s tázacími slovy v doplňovacích otázkách, která se též stávají výrazem vztahu

⁴ Srov. vymezení částic v *Mluvnici spisovné češtiny* od Fr. Trávníčka (II², 1472–1474) a v *České mluvnici* od Havránka–Jedličky (272).

⁵ V definicích částic se většinou vyzvedá jejich modální funkce. Srov. definici Mistríkova (opírající se o definice V. V. Vinogradova a J. M. Galkinové-Fedorukové): „Částice sú neohybné slová, ktoré vyjadrujú vztah hovoriaceho k výberu jednotlivých výrazov alebo k celej výpovedi“ (op. cit. 209). K tomu je nutno dodat, že některé částice (tzv. částice obsahové, např. tázací *li*, *zdali*, přací *kéž*) jsou přímo prostředky sloužící ke ztvárnění typů vět podle modalit, kdežto jiné jen dodávají jistý modální, citový nebo hodnotící odstín větě již ztvárněné. Postoj mluvčího se ovšem projevuje i ve vytýkání (jde zde o jisté hodnocení jevů vzhledem k existujícím nebo možným jevům jiným) a v jisté míře i při navazování na kontext nebo situaci (to bývá při užití částic většinou spjato s jistým citovým zabarvením), ale není zde složkou primární.

⁶ Poměru spojčím a částic ve slovenštině si všimá J. Mistrík v cit. stati, 203–206.

mezi spojenými větami, ačkoli spojkami nejsou, podporuje však hodnocení slov *li*, *zdali*, *jestli* i v závislých otázkách jako částic, které současně plní i spojovací funkci.⁷

4. Pracích částic *kěž* a *bodejť* se užívá jen ve větách samostatných; v závislých větách pracích je místo nich spojka *aby*.⁸ Sporné je jen hodnocení slova *ať* v obsahových větách žadacích a v obdobných větách účelových, např. *Řekni mu, ať si pospíší! Pospěš si, ať přijdeš včas.* V samostatných větách se *ať* zpravidla považuje za součást opsaného imperativu, nikoli za obsahovou částici uvozující celou větu, např. *Ať si pospíší! Ať už jdeš!* Má však k platnosti větné částice velice blízko, zejm. ve větách pracích, kde je souznačné s *kěž*: *Ať (= kéž) už přestane pršet! Ať už je hezky!* V souvětí se vět s *ať* užívá hlavně po rozkazovací větě řídící; *ať* zde má primárně stejnou funkci jako ve větách samostatných a můžeme je hodnotit jako součást opsaného imperativu, popříp. jako obsahovou částici, takže spojení je vlastně asyndetické (a formálně paratactické). Ale zároveň nabývá zde *ať* i funkce spojky synonymní s *aby*; proto se šíří i do souvětí s jinými větami řídícími, např. *Řekl mu, ať tam nechodí. Pospíšíme si, ať tam jsme včas.* Zde je spojovací funkce *ať* ještě zřejmější. Podobně jako *li*, *zdali* v obsahových větách tázacích plní tedy *ať* současně obě funkce: funkci částice ve větě vedlejší a funkci spojky v souvětí. Geneticky je to ovšem spojka, která se teprve sekundárně stala komponentem opsaného imperativu.⁹ Funkci spojky má *ať* ve větách podmínkově přípustkových (např. *Půjdu tam, ať říkají cokoli*); kromě toho je součástí dvojité spojky vyřčovací *ať — nebo* (např. *ať dnes nebo zítra*).

Spojky a citové částice

5. Citové částice jsou prostředkem k vyjádření citového postoje mluvčího k obsahu projevu. Na rozdíl od citoslovcí nemají samostatnou platnost (a neoddlují se pauzou), ale včleňují se do věty, např. *To mám hlad! Ono prší! Však to půjde!* Z citových částic vznikly některé naše spojky.¹⁰

Citově zabarvenou větou reaguje mluvčí zpravidla na nějakou okolnost v mimojazykové situaci nebo na něco, co bylo v kontextu řečeno; proto mají mnohé citové částice zároveň funkci navazovací a ustálil se u nich jistý významový odstín. Tak např. částice *však* uvozuje citově zabarvenou větu, která je v rozporu s nějakou skutečností; *vždyť* uvozuje citově zabarvenou motivaci něčeho apod. Tyto citové částice mají ke spojkám nejbližše.

⁷ V tomto smyslu by bylo nutno rozšířit definici částic v *České mluvnici* Havránkově—Jedličkové, kde se za částice považují jen slova uvozující samostatné věty (str. 272). Částic se užívá v souvětí spojení vět i jinde; v. další výklady.

⁸ Spojky *aby* se užívá i v samostatných větách ve funkci citové částice (v. dále), ale to je případ opačný.

⁹ Viz Fr. Trávníček, *Historická mluvnice česká III — Skladba*, P. 1962, 66n.; J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 170—173.

¹⁰ Někdy zde šlo o původní citoslovce, která poklesla v částice, jindy o částice jiného původu, zejm. z ukazovacích zájmen a příslovcí. Srov. J. Bauer, *Podíl citoslovcí na vzniku českých spojek*, Sborník fil. fak. Brno 1963, A 11, 21—28. Obecně ke vzniku spojek v. J. Bauer, *K voprosu o proischozhenii sojuzov*, Sborník fil. fak. Brno 1960, A 8, 5—18. Viz zde 367—374, 329—340.

U částice *však* došlo během historického vývoje ke skutečnému rozdělení: vznikla z ní odporovací spojka, která se dnes od částice odlišuje nejen tím, že je citově neutrální (a je spíše knižně zabarvena), ale i tím, že je příklonná. Je to už nové slovo, které je s částicí *však* jen homonymní.

Jinak je tomu v souřadném souvětí důvodovém a vysvětlovacím, v němž plní částice *však*, podobně jako *vždyt*, sekundárně funkci spojky: zachovává si tu stejný význam jako ve větě samostatné a rozdíl je jen v tom, že se zde ve větě takto uvozené reaguje bezprostředně na obsah předcházející věty, kdežto v samostatné větě jde o reakci na širší kontext nebo na promluvovou situaci. Srov. např. *Neplač, však bude zase dobře. Nikam nepůjdu, vždyt je pozdě. || Však já to dokážu! Vždyt jsem to věděl.* Spojení vět v souvětí tu bývá většinou volnější (s pauzou blízkou koncové), takže věty jsou blízké větám samostatným.

Věty se *vždyt* jsou v důvodovém nebo vysvětlovacím vztahu k předcházející větě častěji než věty se *však*; proto se *vždyt* cítí jako výrazový prostředek tohoto vztahu a považuje se často za spojku. I když mu spojkovou platnost přiznáme, nemůžeme ji odtrhovat od platnosti citové částice; nejde tedy o homonymitu částice *vždyt* se spojkou *vždyt*, nýbrž o dvě funkce téhož slova, přičemž primární je funkce částice.

6. Ve funkci citových částic se užívá na začátku samostatných vět slov, která v souvětí fungují jako podřadicí spojky: *aby, že, že by, kdyby, když*, např. *Abys ty při tom nebyl! Aby si tak ublížil! Že už jdeš! Že upadneš! Že by to nebyl on? Kdyby už zapršelo! Když tomu nerozumím. Jen když se mu nic nestalo.*

V starších mluvnicích se tu nesprávně mluvilo o vedlejších větách bez vět řídících apod. Nejde zde o elipsu věty řídící a uvedená slova nemají spojovací funkci. Přitom není nutno obojí užití od sebe zcela odtrhovat — jde tu o slova s dvojí funkcí, s funkcí podřadicí spojky (která je základní) a s funkcí částice. Souvislost obou funkcí je někdy zřejmá, jindy jen vzdálená.

7. Souřadících spojek se užívá dosti často i na začátku samostatných vět nebo souvětí (po koncové pauze). Vyjadřují zde vztah k předcházejícímu kontextu a mají funkci navazovací. Významové vztahy přitom vystupují méně zřetelně než v souvětí, ale základní význam slučovací, odporovací, stupňovací nebo vylučovací zůstává zachován. I zde jde o spojovací funkci, třebaže v rámci útvarů nadvětých, větších promluvových celků, takže tu máme právo mluvit o spojkách. Jsou ovšem i případy, kdy nad navazovací funkci převládá funkce uvozovací — pak jde již o úkon částice (zpravidla citové), např. *I to se podívejme! Ale to přece není možné! A zůstanu doma!* Mohou tedy mít i souřadící spojky dvojí funkci — spojek a částic; ani zde není obojí užití od sebe tak vzdáleno, abychom měli právo mluvit o homonymech.¹¹

Spojky a vytýkácí částice

8. Vytýkácí částice vyzvedají slovo, u kterého stojí, různým způsobem; vždy se však vytýká na pozadí jevů stejného druhu, ať v kontextu vyjádřených

¹¹ Geneticky je funkce partikule asi většinou primární a spojková funkce se z ní postupně rozvila.

nebo jen myšlených, předpokládaných.¹² Tím se vytykáací partikule sbližují se spojkami souřadícími užitymi v navazovací funkci. Rozdíl je v tom, že spojka vyjadřuje vždy vztah dvou sousedních jednotek, které jsou ve vztahu koordinace (třebas jsou rozděleny koncovou pauzou), kdežto vytykáací částice uvádí vyjádřený člen ve významový vztah i s výrazy vzdálenějšími, často syntakticky odlišnými (nejde zde o koordinační spojení) nebo vůbec nevyjádřenými, např. *Na naše otázky ani neodpověděl. — Bylo tam plno. Přišli i zcela neznámí lidé. — Byl dnes pečlivě ustrojen. Vzal si dokonce nový klobouk.*

Částice, které vyzvedají vytykaný výraz, stýkají se se spojkami slučovacími nebo stupňovacími; částice omezovací se stýkají se spojkami odporovacími a výjimečnými, ojedinele i jinými.

9. Slova *i*, *ani* mají především funkci částic: vytykají platnost výrazu na pozadí předmětů nebo jevů stejného druhu jako zvláště význačného (*i* ve větách kladných, *ani* ve větách záporných): *Našel i hříbky* (tj. vedle jiných méně vzácných hub). *Nenašel ani kuřátka*. Spojkové funkce slučovací nabývají tato slova tehdy, když spojují souřadné větné členy, popříp. věty: *Našel kuřátka i hříbky. Nenašel hříbky ani kuřátka*. Zůstává jim však vytykáací význam; tím se liší od podobných spojení se spojkou *a* (a také od spojky *i* v jiných slovanských jazycích, kde nemá vytykáací význam). Zvláště zřetelný je vytykáací význam tehdy, když se opakují u všech spojených členů nebo vět: *Našel i kuřátka i hříbky. Nenašel ani hříbky ani kuřátka*. Mohou se klást i po souřadících spojkách, *a*, *ale*, *nýbrž*, např. *Vezmi si plášť, ale i deštník. Nečetl to a ani o tom neslyšel*. Spojení *a i* (> *aji*) je hovorové: *Našel lišky a i hříbky*.¹³ Jde tu tedy o dvojí funkci slov *i*, *ani*, z nichž primární je funkce vytykáací partikule; jen s takovým omezením můžeme mluvit o *i*, *ani* v češtině jako o spojkách.

Spojkové platnosti stupňovací nabyla vytykáací partikule adverbialního původu *dokonce*;¹⁴ může sama vyjadřovat vztah mezi koordinovanými členy nebo větami, např. *Nebyl s tím spokojen, dokonce si stěžoval. Byl velice spokojen, dokonce nadšen*. Vytyká s odstínem překvapivosti, nečekanosti; to je základem jejího stupňovacího významu. Častěji než samotné se jí užívá po spojkách *a*, *ale*, *ba*, *nýbrž*, *nebo*; už z toho je zřejmé, že spojovací funkce je zde sekundární. Podobně je tomu u jiných vytykáacích výrazů (*zvláště*, *zejména*, *právě*, *také* aj.), které se dostávají do spojkové funkce jen sekundárně a sporadicky.

10. Zvláštní postavení mají výrazy, kterých se užívá k připojení zpřesňujících a dodatkově připojených rozvíjejících členů: *Měla ráda děti, zvláště Jeníka. Dostal zase byt, dokonce ještě krásnější*. Zde jde o vytykání, ale zároveň o jisté příznakové spojování rozvíjejícího členu s členem rozví-

¹² Mnohé vytykáací částice se neprávem řadí k příslovcím. Liší se od nich významem i funkcí. Srov. k tomu poznámky Komárkovy v cit. stati o *ještě*, *již* (*už*) a Mistríkovy (op. cit. 207–208 a 215).

¹³ Jak upozorňuje J. Mistrík (op. cit. 203–205), svědčí to o tom, že nejde o skutečné spojky, protože spojování dvou souřadících spojek k vyjádření jednoho vztahu není v slovenštině (a stejně ani v češtině) obvyklé. Jde tu o složený spojovací výraz utvořený ze spojky *a* z partikule.

¹⁴ Srov. J. Blažek, *Příslovce dokonce v dnešní češtině a jeho historický vývoj*, NŘ 46 (1963) 57–65.

jeným. Při dodatkovém připojení se tu užívá i slov majících obvykle funkci skutečných spojek, *a, ale*: *Vrátil se, a rád.* // *Vrátil se, ale nerad. Kup si nějakou knížku, ale pěknou.* Cítíme však, že mají jinou funkci než ve spojeních koordinačních: modifikují vztah rozvíjejícího členu k členu řídicímu, vnášejí do něho jistý odstín. Jde tu spíše o funkci částice než spojky.¹⁵ Podobně je tomu ve spojení opakovaných členů věty, kde jde o zesílení výrazu a nikoli koordinační spojení dvou syntaktických jednotek, např. *Nikdy, ale nikdy na to nezapomenu. Šel sám a sám.* I zde jsme na samé hranici mezi funkcí spojky a částice.

11. Omezovací částice *jen, jenom, pouze, toliko, leda* vyzvedají, že z očkávaného okruhu předmětů nebo jevů se realizuje pouze ten, který se vytýká: *Přišel jen* (// *pouze* // *toliko* // *leda*) *Karel.* Stejný význam má *než* po záporu: *Nepřišel než Karel.* Spojkové platnosti odporovací nabývá *jen, jenom* (řídčeji též *pouze, toliko*) v souřadném souvětí, v němž se ve druhé větě vyjímá z obecné platnosti první věty nějaký případ: *Všichni odjeli, jen (pouze, toliko) Karel přišel. Přišli všichni, jen Karel nikoli.*¹⁶ Slovo *leda* má zase platnost výjimečné spojky (stejně jako *leč*): *Nepřijdu, leda by mě prosili.* Souvislost s platností částice dosvědčuje časté spojování těchto slov s podřadicími spojkami: *Přijdu, jen když (leda když) mě o to požádají. Mluví o tom, jen aby řeč nestála. Nechodí tam, leda aby si postěžoval.* Podobně se užívá spojky *než* po záporné větě s *jinak, jiný* apod.: *Neuvěřím mu jinak, než když mi to ukáže. Nepřál si nic jiného, než aby už byl zase doma.* Výrazy *leda když, leda kdyby, leda aby* nabývají však povahy složených spojek (s celistvým významem výjimečným), podobně jako *i když, i kdyby* má dnes platnost spojek podmínkově přípustkových nebo přípustkových.

12. Platnost částic mají vytýkací výrazy kladené před odkazovací slova v hlavní větě: vytýká se tak celá vedlejší věta. Např. *Půjdu tam jen proto, abych vám pomohl* // *že vám chci pomoci. Chodí tam jen tehdy, když musí. Mluvte jen o tom, na co se vás ptáme. Chodili tam i* (// *dokonce i*) *tehdy, když přišlo. Zajímal se i* (// *dokonce*) *o to, co se ho vůbec netýkalo.*

13. Z omezovací částice *jen* (podobně jako ze slov *sotva, arch. jedva, ledva*, která jsou již na rozhraní částic a příslovcí měrových) vznikla časová spojka: *Jen* (// *Sotva*) *jsme přišli domů, začalo pršet.* Jde tu o skutečnou spojku, nikoli již o částici nebo příslovce. Pouze při souřadném spojení vět spojkou *a* zůstává platnost částice zachována: *Jen* (// *Sotva*) *se otočil a už byl kufr pryč. Jen* (// *Sotva*) *vyšel a už ho volali zpět.* Časový vztah vět — jejich bezprostřední sled — je zde vyjádřen dvojicí částic *jen* — *už*, které tak nabývají sekundárně spojovací funkce.

¹⁵ Naproti tomu není důvodu, proč by za spojku nemělo být považováno *jako, jak* připojující srovnávací výrazy (typu *roste jak z vody*) a doplněk (*vrátil se jako slavný muž*) — v obou případech vyjadřuje spojka vztah rozvíjejícího členu věty k členu rozvíjenému, podobně jako v souvětí vztah věty vedlejší k větě řídicí.

¹⁶ Skutečnou odporovací spojkou s omezovacím odstínem se stalo *jenže, jenomže*.

14. K částicím se počítají také neohebná slova bez vlastního věcného významu, kterými se odkazuje na nějaký jev mimojazykové skutečnosti anebo na něco, co bylo nebo bude řečeno v kontextu, např. *To jsou letadla. To mluví vždycky tak zmateně? Tož || tedy nic se nestalo. Tak já už musím jít.* Jde tu vesměs o slova utvořená ze zájmenných základů — o ustrnulý tvar neutra sg. ukazovacího zájmena nebo o pokleslá zájmenná příslovce, která přestala mít platnost větných členů, protože neodkazují na jistou okolnost (časovou, místní, způsobovou apod.), ale jen zcela obecně na kontext nebo situaci. Z takových deiktických partikulí, z nichž některé měly asi původně platnost samostatných citoslovcí, vznikly mnohé spojky;¹⁷ podmínkou bylo, aby šlo o odkazování na větu bezprostředně sousedící a aby se podobná spojení v jazykových projevech často opakovala. Částice se pak stala výrazovým prostředkem vztahu, spojkou.

V ostatních případech se odkazovací platnost ve spojkovou změnit nemohla. Odkazovací částice žijí v jazyce stále; některé zanikly, jiné nově vznikly. Nejhojnější jsou v jazyce mluveném, kde napomáhají ke zřetelnějšímu skloubení jazykového projevu.

15. Zvláštní postavení mají odkazovací částice, kterých se užívá v podřadných souvětích vedle spojek. Jde tu především o částice, které stávají v hlavní větě podřadného souvětí po anteponované větě vedlejší, např. *Když jsem ho oslovil, tu sebou polekaně škulbl. Jestliže se jim to podaří, tedy || pak nás předstihnou. Když o to tak stojíte, tak || tož vám to povím. Ačkoli jsme spěchali, přece jsme přišli pozdě.* Tato slova pomáhají vyjádřit vztah mezi větami v souvětí, pevněji věty spojují a někdy vnášejí do spojení dodatečný odstín (např. *tu* odstín nečekanosti, *tedy*, *tož* důsledku, *přece* podtrhuje rozpornost dějů apod.). Ale jsou jen fakultativní, nejsou k vyjádření vztahu nutná; nejsou se spojkami ani tak pevně spjata, aby s nimi vytvořila dvojitý spojovací výraz.¹⁸

Odlíšnou povahu mají výrazy, které odkazují na větu vedlejší bez ohledu na její polohu;¹⁹ jde vesměs o výrazy zájmenné povahy, které sice nepovažujeme za větné členy (funkce větného členu má sama věta vedlejší), ale které nemají povahu částic (obvykle jsou to výrazy příslovečné povahy), např. *Přišel právě tehdy, když ho nikdo nečekal. Když ho nikdo nečekal, tehdy přišel. — Jak přišel, tak odešel. Odešel tak, jak přišel. Musíš zde zůstat dotud, dokud to neuděláš. Dokud to neuděláš, dotud tu musíš zůstat. Tak se zadýchal, že nemohl ani promluvit.* Takové korelace jsou charakteristické zvláště pro souvětí se spojkami vzniklými z relativ (a ovšem i pro souvětí s větami vztažnými).

Odlíšná situace je v souvětí souřadném, kde se setkáváme s částicemi v první větě a se spojkou v druhé větě: *sice — ale, nejen — ale, nejen — nýbrž*. Částice *sice* a *njen* tu mají funkci preparativní a můžeme je považovat za součást

¹⁷ Srov. citovanou stať *Podíl citoslovcí na vzniku českých spojek*.

¹⁸ V starším jazyce se tu užívalo i slov, která měla jinak funkci souřadících spojek: *a, i, ale, avšak, však*. Dosud se souřadících spojek užívá v apodozi přípustkového souvětí v ruštině.

¹⁹ Z uvedených slov se užívá i při postpozici vedlejší věty jen *přece*, ale zřídka (např. *Já tam přece půjdu, třebaže nemusím*).

dvojitého spojovacího výrazu, třebaže jsou fakultativní (podobně jako je fakultativní užití dvojitě spojky vylučovací *buď — nebo* vedle jednoduché spojky *nebo*).

Spojky a zesilovací částice

16. V starém jazyce se užívalo hojně zesilovacích částic, které se kladly jako příklonky za první slovo ve větě, zejm. za slova spojovací. Byly to částice *-ť (-ti)*, *že*, řidčeji též *to* a *li*. Časem tyto částice buď pevně splynuly se spojovacími slovy a staly se jejich slovotvornou součástí (srov. spojky *kdy-ž*, *nebo-ť*, *nebo-li*, *než-li*, *jež-to* apod.), anebo zanikly; v dnešním jazyce jako samostatná slova neexistují.

Také částice zájmenného původu *koli*, která měla kdysi i význam příslovce, ztratila svou samostatnost a stala se buď příponou zájmen a zájmenných příslovců, kterým dodává zevšeobecňující význam (srov. *kdokoli*, *kamkoli* atd.,) nebo příponou spojek (*ačkoli*, *kdykoli*). Z dnešního hlediska zde tedy nelze mluvit o částici.

Také zesilovací částice *pak* se stala příponou zájmen a příslovců (*kdopak*, *copak*, *kampak*, *kdepak* atp.) nebo částic (*zdalipak*, *cožpak*). Vedle toho však mělo *pak* i funkci navazovací, která souvisela i s jeho významem příslovečným „potom“, nebo odkazovací „tedy“. V tomto užití se zachovala dosud. V navazovacím užití pronikal někdy slabý význam odporovací, např. *Všichni odešli. On pak se vrátil do města.* (V tomto významu se stala komponentem spojky *pakli*, *pakliže*.) Ale užívalo se jí sporadicky i ke spojování větných členů a za obrození se považovala za odporovací spojku. Spojková platnost se však u ní neustálila a z dnešního hlediska nejde o spojku, ale jen o navazovací partikuli, které může být ovšem ve funkci spojky užito.

17. Z rozboru, při kterém jsme ovšem nevyčerpali všechny případy přechodů a styčných bodů mezi spojkami a částicemi, plyne tento závěr: O spojce lze mluvit jen tam, kde jde o prostředek vyjadřující vztah mezi spojenými větami nebo větnými členy. (Proti jiným slovům se spojovací funkcí se spojky vyznačují tím, že nemají samostatný věcný význam a neplní funkci větných členů a že jsou to slova neohebná.) Naproti tomu částice vyjadřují povahu věty (její obsahový nebo citový ráz), nebo vytýkají větné členy, anebo odkazují na něco z mimojazykové situace nebo z kontextu. Vytýkání se děje na pozadí jevů podobného druhu, ale nejde tu o vztah dvou sousedních a jazykově vyjádřených jednotek (spjatých vztahem koordinace nebo subordinace). Odkazování je často spjato s jistým významovým odstínem, může modifikovat jinak vyjádřený vztah mezi větami, ale vyjádření vztahu zde není primární funkcí.

Při synchronní analýze najdeme ve spisovné češtině vedle slov, která můžeme jednoznačně určit buď jako spojky nebo jako částice, jednak homonyma, tj. stejně znějící slova, která však tvoří samostatné lexikální jednotky (např. *však* odporovací a *však* citové, *jen* jako časová spojka a *jen* jako omezovací částice), jednak slova s dvojitou funkcí, přičemž je primární buď funkce částice a sekundární funkce spojky (*vždyt*, *jen*, *dokonce*, *i*, *ani*), nebo naopak primární funkce spojky a sekundární funkce částice (*a*, *ale*; *aby*, *že*, *když*, *kdyby*). Od toho je nutno odlišit případy, kdy totéž slovo plní v souvětí zároveň funkci

částice ve větě vedlejší i funkci spojky vyjadřující vztah vedlejší věty k větě řídicí (*li, zdali* v obsahových větách tázacích, *ať* v obsahových větách žádacích a ve větách účelových). Jindy jde pouze o kontextově podmíněné užití částice ve funkci spojky, nikoli o ustálenou funkci (např. citové *však* v důvodovém významu, *pak* v odporovacím).

СОЮЗЫ И ЧАСТИЦЫ

Разграничение союзов и частиц наталкивается на затруднения, потому что нередко частицы становятся союзами или, по крайней мере, выполняют их функцию, а союзы, в свою очередь, выполняют и функцию частиц. В статье намечается критерий для различения обеих частей речи и приводится анализ самых важных смежных случаев в чешском языке.

Союзы служат средством связи двух (или больше) синтаксических единиц, связанных отношением сочинения или подчинения. Частицы, напротив, вводят предложения, выражая их модальный или эмоциональный характер, или члены предложения, выделяя их на фоне контекста или ситуации. С союзами соприкасаются частицы следующих разрядов:

а) Частицы, выражающие модальный характер предложения, гл. обр. вопросительные *li, zdali, jestli* в косвенных вопросах (сохраняя функцию частиц, они служат одновременно выражением связи придаточного предложения с главным). В области пожелательных предложений слово *ať* с синхронической точки зрения является компонентом описательной формы императива; в сложном предложении оно выполняет одновременно также союзную функцию.

б) Из числа эмоциональных частиц слово *však* соблюдает функцию частицы, которая вторично может служить выражением обосновательно-пояснительной связи в сложно-сочиненном предложении, но рядом с этим развился противительный союз *však*, представляющий только омоним. У частицы *vždyť* закрепились секундарная функция обосновательного союза „ведь“, но она не оторвалась от частицы. Функцию эмоциональных частиц выполняют вторично подчинительные союзы *aby, že, kdyby, když* и сочинительные союзы *a, ale*.

в) Из выделительно-ограничительных частиц функцию соединительных союзов выполняют *i, ani*, сохраняя всегда выделительный оттенок; средством выражения градационного отношения вторично служит частица наречного происхождения *dokonce*; вторичную функцию противительных союзов выполняют частицы *jen, jenom, pouze, toliko*; значение исключающего союза закрепились за частицей *leďa*. Частица *jen* (подобно как и *sotva, jedva, ledva*) превратилась также во временной союз „как только“. С другой стороны, союзы *a, ale*, присоединяя второстепенные члены предложения или соединяя повторяющиеся слова, имеют функцию, близкую усилительной частице.

г) Из частиц, указывающих на что-нибудь в контексте, сохраняют свой характер такие частицы, которые применяются в начале главного предложения после предыдущего придаточного (*tu, tedy, tož, pak, přece*); частицы *sice* и *nejen* стали составной частью двойных союзов *sice — ale, nejen — ale, nejen — nýbrž*.

д) Усилительные частицы превратились в компоненты союзов или других частиц; только *pak*, служащее также выражению присоединения предложений, в течение развития чешского языка приблизилось к функции противительного союза, но в современном языке оно является вновь только присоединительной частицей.

При синхронном анализе следует различать: случаи омонимии частица — союз; частицы с закрепившейся вторичной функцией союзов; союзы с закрепившейся вторичной функцией частиц; частицы, выполняющие одновременно функцию союза; обусловленное контекстом применение частиц в функции союзов.

1. Spojka *bo* patří k nejstarším slovanským spojovacím prostředkům. Dokonce i tak opatrný jazykovědec jako O. Hujer ji počítá mezi pět praslovanských souřadících spojek: *i, a, či, bo, nъ*.¹ Svým původem sahá daleko do dob předslavanských: souvisí jistě s lit. *bà* (přítakací a zesilovací partikule) a pravděpodobně i s partikulemi jiných indoevropských jazyků.²

Přesto však jsou v jejím užití mezi slovanskými jazyky značné rozdíly. V celé oblasti západoslovanské od nejstarších dob a později i v ukrajinštině a běloruštině máme spojkou *bo* doloženou jako slovo přízvučné, stojící na počátku připojované věty, kdežto v jazycích jihoslovanských a v ruštině, zejména pak v staroslověnštině a v církevní slovanštině, je to stálá příklonka, stojící zpravidla za prvním samostatným přízvučným slovem ve větě. Srov.:

staropol.: *czso posual Jacub medzi mnø a medzi Bodzechnø, tho posual po prawe, bosmi tho sandzili* 1388 Leksy I nr 461 stč.: *chtiechu Lipského Jindřicha inhed jieti, bo je svú hanbú vintieše* DalL 94b (nebo DalV); starobělorus.: *nechaj samъ ne vyezčaeť, bo emu tamъ damъ kiemъ vъ bruch akty z XVI. stol.; staroukraj.: tye iskupni krupovičomъ povydavali, bo oni ichъ izvėsnye, neotchože* Akty jz. Rosii, XV. stol.;

stsl.: *pokaite se približi bo se crstvo nbsnoe* Mt 4.17 As Sav Ostr = Supr 357.26; *obrěť že vъ slatině vodicu, ne možachu otъ nea piti. bęše bo jako i žolčъ* ŽK XII (Lavrov 24.16); *stará srbocharv.: rači se smiliti, milostiv bo jesi* Pjesme Marka Marulića 36; starorus.: *něsmъ ti vorožbitъ, ni mestъnikъ, ne chotěchъ bo krovi tvoeja viděti u Staroduba* Lavr., Pismo Vlad. Monomacha; starobělorus.: *ubi kŕzja protivu na strěně, doide bo rěkě trostně, i to ustrěte ego* Lět. Avr. XV. stol.³

¹ O. Hujer, *Úvod do dějin jazyka českého*,³ P. 1946, 82. Dvě z těchto spojek je však nutno vyloučit: *či*, u něhož lze pro psl. předpokládat jen funkci tázací partikule, nikoli spojky, a *nъ*, které není doloženo u záp. Slovanů a je tedy jevem dialektickým.

² S *bo* asi souvisí citoslovce nebo partikule *ba*, doložená v češ., pol. a ukr. Srov. E. Bernerker, *Slav. etym. Wörterbuch*, Heidelberg 1908–1913, 36 (s. v. *ba*); A. Preobraženskij, *Etimologičeskij slovar' russkogo jazyka I*, M. 1910–1914, 32; nově např. Fr. Sławski, *Słownik etymolog. języka polskiego I*, Kraków 1952–1956, 37–38; M. Vasmer, *Rus. etymolog. Wörterbuch I*, Heidelberg 1953, 97.

³ Srov. *Slovník staropolski I*, zeszyt 2, Warszawa 1953, 116–117 (*bo*), 118 (*bociem*), 119 (*boć*); ojedinělý doklad stč. zaznamenává J. Gebauer, *Slovník staročeský I*, P. 1903, 72 (není však v rkp. Vídeňském, nýbrž Lohkovickém; viz Havráněk–Daňhelka, *Nejstarší česká rýmovaná kronika t. ř. Dalimila*, P. 1957, 235); o dalších pochybných stč. dokladech srov. V. Flajšhans, LF 95 (1932) 403; J. F. Karskij, *Belorusy II*, 3, Varšava 1912, 228; J. T. Čerkašova, *Pričinnyje sojuzy i ich značeniya v staroslavjanskom jazyke*, Učenyje zapiski Inst. Slavjanoved. IX (1954) 5–22 (se srovnávacími poznámkami, zejména o *strušъ*; srov. i její stsl. *Služebnoje slovo bo i jeho značeniya v drevnerusskom jazyke*, Učenyje zapiski kafedry rus. jaz. MGPI im. V. I. Lenina VI. 2, M. 1948); *Rječnik hrvat-skoga ili srpskoga jezika I*, Zagreb 1880–1882, 461n.; L. Zima, *Njekoje, većinom sintaktične razlike...*, Zagreb 1887, 130; viz dále slovníky a mluvnice jednotlivých slovanských jazyků (na mnohé se odkazuje v dalších poznámkách). Souhrnnou informací dává materiál Maretićův, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad JAZU 89, 1888, 112n., a V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², Göttingen 1928, 472–473. Pro stsl. odkazují na heslo *bo* ve *Slovníku jazyka staroslověnského*, seš. 2. Stsl. doklady přejímám s laskavým svolením redakce slovníku většinou z materiálu stsl. slovníku.

V polštině, ukrajinštině a běloruštině, kde je *bo* prostředkem živým, bývá nezřídka i v poloze příklonné, zejména když nemá funkci důvodové spojky. Srov.: *mnie bo już brak cierpeliwości; mi ż bo ne znali, ščo tuta gosti* Lesja Ukrajinka.⁴ Ze stol. cituje takové doklady *Słownik staropolski* (I, 117) jen dva (*szlwncze bo wyeczney zzwuyathlosczy szklonylo szya k yey czwdnosczy...* 1450; *panye woyczye, yusz bo czyą y pytham na prawye...* *yeshly to szlubyenyne mocno* OrtMac 71) proti množství dokladů s *bo* orthotonickým. Naproti tomu v starých památkách brus. a ukraj. bývalo *bo* příklonné (tak jako v literatuře strus. vůbec); k ustálení počáteční polohy *bo* v důvodových větách, které pozorujeme v XVI.—XVII. stol., přispěl zde zřejmě vliv polský.⁵

V oblasti, kde vládlo *bo* příklonné, tedy v stsl., csl., v jazycích jihoslov. a v rušt., nenajdeme, pokud je nám známo, žádné bezpečné doklady na *bo* orthotonické.⁶

Je tedy otázka, která podoba *bo* je původní, praslovanská.

Obvykle se na ni odpovídá tak, že se za původní považuje poloha příklonná a mluví se o přesunu *bo* na začátek věty, když nabylo výrazné funkce spojivé.⁷ Takové přesuny jsou dobře dosvědčeny v jazycích slovanských i jiných. Velká váha se přikládá svědectví staroslověnštiny, jejíž stav se pokládá za starobylý. K tomu by bylo možno připojit bezvýjimečně užití příklonného *bo* v oblasti jv. proti obojímu na sz., především v polštině.

A přece lze pomýšlet i na vývoj opačný. Jos. Zubatý ukázal na slovanském *li*, že je to patrně „slovo původně nepřiklonné, které teprv časem se stalo příklonným, když z příčin důrazových přenechávalo první místo ve větě slovům jiným (jako např. podobně se stalo se stind. *api* „těž“).⁸ Něco podobného by bylo možné i u *bo*. Stav stsl. a csl. sám o sobě nemůže být pro řešení otázky rozhodující, protože zde bylo *bo* učiněno pravidelným protějškem řec. *γὰρ* a řídilo se jeho polohou.⁹ Více by vážilo svědectví ostatních jazyků jv. skupiny, kdyby v nich bylo užití *bo* skutečně živé, spontánní. Ale to není ani zdaleka jisté. Naproti tomu stoupá význam svědectví polského, kde je orthotonické *bo* běžné ve spisovném jazyce od počátku doby historické a kde je živé i v lidových nářečích. Jak uvidíme, lze i složené spojky s *bo* (mimo csl. *ibo*, *ubo*, *nebonъ* a mimo *libo*) spíše vyložit z *bo* přizvučného.

Není tedy tato otázka definitivně rozřešena. Snad mohlo v psl. vystupovat *bo* v obou pozicích a uvedené dvě skupiny slov. jazyků pak zvolily jednu z obou možností.

2. V rozšíření a využití *bo* jsou mezi slov. jazyky podobné rozdíly. V jazycích zsl. je ohniskem jeho životnosti polština, kde je to prostředek velice častý ve spisovném jazyce i v nářečích. K polštině se druží sousední jazyky

⁴ Srov. Karłowicz—Kryński—Niedźwiedzki, *Słownik języka polskiego I*, Warszawa 1900, 178; *Ukrains'ko-rosijs'kyj slovnyk I*, Kyjiv 1953, 75—76.

⁵ Srov. zejména J. F. Karskij, *Belorusy II*. 3, 228. Viz též J. T. Čerkasova, op. cit. 22.

⁶ V ruš. se s ním setkáváme jen v sousedství ukrajinském a běloruském, event. v památkách, které s tímto prostředím souvisí nebo v nichž se uplatnil vliv polský. Stsl. *nebo* není odchylkou od tohoto pravidla (srov. M. Bauerová, *Stsl. spojky bo, *nebo, nebonъ, ibo*, Studie ze slov. jazykovědy, P. 1958, § 5—6).

⁷ Tak např. Čerkasova, op. cit. 22.

⁸ J. Zubatý, *Nali, nali-t*, Studie a články I. 2, P. 1949, 56, pozn. 1 (pův. je stať otištěna v LF 37 [1910] 217n.).

⁹ Viz cit. článek M. Bauerové, § 4.

vsl., ukrajinština a běloruština, v nichž je stav podobný. Poměrně živé je *bo* také ve slovenštině, kde se ho užívá i v mnohých nářečích; ve spis. jazyce je však dosti řídké a bývá charakterizováno jako prostředek básnický nebo s příchutí lidové řeči.¹⁰ Zato v lužické srbštině je to jen archaismus¹¹ a v češtině zaniklo vůbec (je znám — kromě ovšem spojek složených — jen jediný doklad stč., výše citovaný; srov. pozn. 3). Z polské oblasti však *bo* přesahuje do lašských nářečí.¹² Pro celou oblast zsl. i s ukrajinštinou a běloruštinou je charakteristické též živé užívání složených spojek s *bo* (v. § 4).

V oblasti jv. spojka *bo* dnes téměř vůbec nežije. V minulosti byla nesmírně častá v stsl. a csl., kde patří k nejužívanějším spojovacím prostředkům. Hojně byla rozšířena i v písemnictví strus. (zejména do XVI. stol.), ale je příznačné, že (podle zjištění J. T. Čerkasové) „v delovoj pis'mennosti kak rannej, tak i XVI—XVII vv. slučai upotreblenija *bo* otsutstvujut“.¹³ V rus. nářečích *bo* také nežije.¹⁴ Je tedy nutno počítat při rozšíření *bo* v staré ruštině s csl. vlivem. Hojně bylo užívání *bo* v staré literatuře srbocharvátské, ale „sada u narodnom govoru veoma rijetko“;¹⁵ „veznik *bo* ... je već odavno arhaizam i dijalektizam“.¹⁶ V dialektech je *bo* velice řídké i v době starší; více se ho užívá k zesílení důvodové spojky *jer a za što*.¹⁷ I zde je tedy vliv církevní slovanštiny na frekvenci *bo* v staré literatuře velmi pravděpodobný. V slovinštině, v makedonštině a v bulharštině dnes *bo* nenajdeme (v bulh. je zaznamenává Gerov jen jako partikuli ve spojení *bo-edin, bo-edna, bo-edno* „nekoj, nekoja, nekoe“).¹⁸ V celé oblasti jv. (s částečnou výjimkou slovinštiny) nejsou živé ani složené spojky s *bo* (vyjma rus. *libo*; srov. § 4).

¹⁰ O stavu v nářečích informuje J. Stanislav, *Liptovské nářečia*, Turč. sv. Martin 1932, 482; ve spis. jazyce označuje Jánošík — Jóna (*Slovník jazyka slovenského I*, 137) *bo* jako spojkou básnickou, kdežto Ružička (*Spojka lebo*, SR 19 [1954] 141—142; podobně Paulíny—Stolc—Ružička, *Slovenská gramatika*, Martin 1955, 375) jako řídkou s příchutí lidové řeči.

¹¹ Uvádí ji z dolní luž. E. Muka, *Slovník dolnosrbskeje řeči i jeje narěcov I*, 53. Naproti tomu z horní luž. ji nepřipomínají ani G. Liebsch (*Syntax der wend. Sprache in Oberlausitz*, Bautzen 1884), ani slovníky (Kral, *Serbisch-deutsches Wörterbuch*, Bautzen 1931; Jakubaš, *Hornosrbsko-němski slovník*, Budyšin 1954) aj.

¹² Srov. Fr. Bartoš, *Dialektický slovník moravský I*, P. 1906, 20; A. Lamprecht, *Středopavské nářečí*, P. 1953, 74 (nezaznamenává ji však již A. Kellner ze štramberského nářečí).

¹³ J. T. Čerkasova, op. cit. 19, pozn. 1.

¹⁴ Nezaznamenává je A. B. Šapiro, *Očerki po sintaksisu russkich narodnych govorov*, M. 1953, ani slovníky a jiné práce. V DaI (*Tolkovij slovar' živogo velikorus. jazyka*, M. 1953³, 100) je uvádí s poznámkou: „upotrebit' v cerk., Malorus., Belorus. i v sosedstve“. Srov. i L. A. Bulachovskij, *Kurs russkogo literaturnogo jazyka II*⁴, Kijev 1953, 334. E. Berneker (*Slav. etym. Wörterbuch* 65) je výslovně označuje jako přejaté z csl.

¹⁵ Srov. hojně doklady v *Rječniku hrvat. ili srp. jezika I*, 461n., citát se str. 462.

¹⁶ T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*², Zagreb 1931, 470.

¹⁷ Vuk Stef. Karadžić (*Srpski rječnik*³, Biograd 1898, 33) je zaznamenává z dubrovníckého nářečí, L. Zima (*Sintakt. razlike* 130) ze staré čakavštiny a ze starodubrovníckého nářečí; ze štokavských nářečí zná jen tři doklady. Srov. i Iveković-Broz, *Rječnik hrvatskoga jezika I*, Zagreb 1901, 75.

¹⁸ Srov. N. Gerov, *Rečnik na bǎlgarski ezik I*, Plovdiv 1895, 52. Je to obdoba enklitického užití *ljubo, libo* po zájmenech pův. tázacích (viz § 9 a zejm. pozn. 60). Slovinšské, makedonské a bulharské mluvnice a slovníky jinak *bo* nezaznamenávají.

3. Naznačené rozdíly v doložení *bo* by mohly vésti k pochybnosti, zdali jde skutečně o slovo v praslovanštině obecně rozšířené. Zaniklo v jsl. a ruské oblasti starší domácí užívání *bo*, posílené přechodně ve spisovném jazyce vlivem církevněslovanským, nebo tam bylo na přechodnou dobu vlivem csl. přeneseno zvenčí?

Mnohem pravděpodobnější je možnost prvá. Slovo *bo* žilo asi v praslovanštině nikoli jako spojka, nýbrž jako částice vyjadřující dotvrzení, přitakání nebo zesílení.¹⁹ Na sz., zejm. v polštině, využilo se ho zvl. k vyjadřování důvodového vztahu, takže nabylo funkce spojky; v souvislosti s tím se ustálilo i jeho počáteční postavení. Vedle toho se však zachovalo i ve funkci partikule, při níž může stát i v poloze příklonné (častá poloha vytýkacích částic). Avšak i v části oblasti zsl. bylo více méně úplně nahrazeno spojkami složenými (čes. *nebo*, sloven. *lebo*) nebo zaniklo (luž. srb.). Ostatně i české důvodové *neboť* v lidovém jazyce vlastně zaniklo a zachovalo se jen jako prostředek knižní; podobně řídké je i důvodové užití východomor. nářečního *lebo*.

Na slovanském jihovýchodě k podobnému spontánnímu vývoji asi nedošlo. Slovo *bo* zde jistě žilo; ojedinělé spojkové a zesilovací *bo* v srch. nářečích, bulh. partikuli *bo* a také *bo* ve slovin. složených spojkách *aboj*, *aliboj* (srov. § 4) je nutno považovat za zbytky původního rozšíření. Také upravovatelé spisovného jazyka stsl. je museli z bulharskomakedonských dialektů dobře znát, když po něm sáhli jako po vhodném ekvivalentu řec. *γάρ*.²⁰ Protože *γάρ* bylo v překládaných textech velice časté, vzrostla nesmírně frekvence *bo* v stsl. a csl. a ustálilo se i jeho příklonné postavení; s církevní slovanštinou se pak přeneslo do celé oblasti jsl. a vsl. Pevné spojení s řec. *γάρ* (skutečné příčinné spojky se stsl. *bo* takřka vůbec nepřekládaly) i příklonné postavení znemožnily ustálení jasného příčinného významu. Tak zůstávalo *bo* spojkou vysvětlovací a odůvodňovací (blízkou nč. „totiž“ nebo „vždyt“); často pronikal jen význam dotvrzení („zajisté“) anebo význam navazovací („pak“); užívalo se ho i jako partikule v otázkách. (Srov. cit. článek M. Bauerové, § 2.) Přemíra užití v církevněslovanských památkách asi způsobila, že se *bo* počalo pocítovat za prostředek csl. — a proto bylo při postupném nahrazování csl. prostředků domácimi také odstraněno. V západní části vsl. oblasti byl starší csl. vliv (srov. příklonné *bo* ve starých památkách brus. a ukraj.) překryt později vlivem polským; v oblasti české a slovenské se pro násilné přervání csl. písemnictví nemohl uplatnit.

4. Podobné rozdíly jako v užití *bo* jsou mezi slovanskými jazyky i v rozšíření složených spojek *s bo*.

Ve skupině sz. jsou všude běžné a živé vylučovací spojky, jejichž druhým komponentem je *bo*: *abo*, doložené i z jazyka pomořanských Slovanů²¹ a běžné

¹⁹ Stejný významový vývoj — od dotvrzovací partikule k důvodové spojce — pozorujeme u lat. *nam*. Srov. Meillet—Ernout, *Dictionnaire étymologique de la langue latine*,² Paris 1939, s. v.

²⁰ V nářečích jihomakedonských se však nedochovalo. Srov. např. Lavrovův rozbor jazyka jihomakedonských povídek (Lavrov—Polívka, *Lidové povídky jihomakedonské*, P. 1932, 332—333 a 336—337); neuvádějí je ani jiné práce.

²¹ Viz F. Lorenz, *Slovinzisches Wörterbuch I*, Sanktpeterburg 1908, 1.

v lužické srbštině, polštině, ukrajinštině, běloruštině a zčásti i v slovenštině,²² *albo* (z *alibo*) v polštině a běloruštině (*albo*),²³ *nebo*, *anebo* v češtině a *lebo*, *alebo* v nářečích východomoravských a v slovenštině.²⁴ Zajímavou paralelu ke spojce *abo* a zejm. *alibo* (> *albo*) tvoří lit. *arbà* „nebo, aut“. Jeho druhá část odpovídá našemu *bo* i etymologicky; *ař* samo má obvykle platnost tázací partikule, ale vedle toho má i význam vylučovací „nebo“ a je doložen i význam slučovací „a, i“ (srov. též lot. *ar(i)* „také“).²⁵ Je tedy významově dosti blízké slovan. *ali*, které nabylo v některých jazycích podobných významů. Celé *arbà* mívá někdy i funkci tázací — podobně jako slovan. *abo*, *albo*.²⁶

V jazycích skupiny jv. mimo slovinštinu (kde je běžnou vylučovací spojkou *ali*),²⁷ stojí proti těmto spojkám *ili* nebo i prosté *li*. Vedle něho je zde *libo*, živé v ruštině a zaznamenané Karským i z běloruštiny; naproti tomu v srbocharvátštině je „samo u knjigama pisanima crkvenijem ili miješanijem jezikom“.²⁸ V csl. je *libo* vedle *ljubo*, vlastní stsl. je však ještě nezná (v. § 9). Z jazyků zsl. je *libo* doloženo v stč., ale ve srovnání s pol. *lubo*, *lub* lze v něm vidět spíše přehlasované *ljubo* (v. § 9). Ze skupiny jv. se tedy vymyká slovinština nedostatkem vylučovacího *ili*; zároveň se blíží skupině sz. tím, že má

²² V dolní lužičtině se *abo* často mate s *aby* (viz E. Muka, *Słownik dolnoserb. rěcy I*, 1). Pro hluz. viz G. Liebsch, *Syntax der wend. Spr.* 179, a slovníky citované v pozn. 11. Muka zaznamenává z dluž. i zastaralé *albo* (doklad v AslPh 1, 230 a u Maretiće, Rad 89, 1888, 111). — V polštině je *abo* doloženo již v nejstarších památkách (viz *Słownik staropolski I*, 8–9; Klemensiewicz — Lehr — Sptawinski — Urbańczyk, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa 1955, 446); ve spis. jazyce však ustoupilo spojce *albo*. „Co innego w gwarach, gdzie do dziś pospolite“ (*Gramatyka histor.* 446); srov. J. Karłowicz, *Słownik gwar polskich I*, Kraków 1900, 9–10. Zasahuje i do našeho nářečí lašského (Fr. Bartoš, *Dialektický slovník moravský I*, 5), ale jen okrajově. — V slovenštině je *abo* časté v nářečích (srov. J. Stanislav, *Lipt. nářečia* 478), kdežto ve spis. jazyce se cítí jako prostředek básnický nebo lidový a ustoupilo spojce *alebo* (viz Jánošík — Jóna, *Slovník jaz. sloven. I*, 3; Pauliny — Stolc — Ružička, *Slovenská gramatika* 364). — Pro ukrajinštinu viz *Ukrajinsk'ko-rosijs'kyj slovník I*, 2 a mluvnice, pro běloruštinu zejm. T. P. Lomtev, *Grammatika belorusskogo jazyka*, M. 1956 291; I. I. Nosovič, *Slovar' belorusskogo nářečija*, Sanktpeterburg 1870, 1 aj. — I. I. Sreznjevskij (*Materialy dlja slovarja drevnerusskogo jazyka I*, 3) zaznamenává ojedinělé dva doklady na *abo* i ze starorus. listin (XIV. stol.).

²³ *Alibo* je vedle častějšího *albo* v stol. dobře doloženo (srov. *Slovník staropolski I*, 30–31, *Gramatyka histor.* 446). Pro běloruštinu viz J. F. Karskij, *Belorusy*, II. 3, 223–224; I. I. Nosovič, *Slovar' ... (zachycuje i alibol)* a *Russko-belorusskij slovar'*, M. 1953, 179 (s. v. *ili*).

²⁴ Srov. Fr. Bartoš, *Dialektický slovník* 178 a 179 (*alebo* neuvádí); pro slovenštinu J. Ružička, *Spojka lebo*, SR 19 (1954) 135–142; o stavu v nářečích J. Stanislav, *Lipt. nářečia* 478–479. — *Lebo* zasahuje i do slezskopol. nářečí (viz J. Karłowicz, *Slovník gwar polskich III*, 17, Kraków 1903).

²⁵ Viz E. Fraenkel, *Litauisches etymolog. Wörterbuch*, 1. seš., Heidelberg 1955, 15 (*ař*) a 28 — 29 (*ba*); srov. též R. Trautmann, *Baltisch-slavisches Wörterbuch*, Göttingen 1923, 12 a 22–23; Niedermann — Senn — Brender, *Wörterbuch der litauischen Schriftsprache*, Litauisch-Deutsch I, Heidelberg 1932, 38; *Dabartinės lietuvių kalbos žodynas*, Vilnius 1954, 33.

²⁶ O tázací funkci *abo*, *albo* informuje souhrnně Maretić, *Veznici*, Rad 89, 1888, 120; má ji i slovinské *aliboj* (Pleteršnik — Wolf, *Slovensko-němški slovar I*, Ljubljana 1894, 3). — *Ali* má vylučovací význam vedle tázacího především v slovinštině (srov. l. c.; viz i Bajec — Kolarič — Rupel, *Slovenska slovnica*, Ljubljana 1956, 300).

²⁷ Srov. na místech citovaných v pozn. 26.

²⁸ *Rječnik hrvat. ili srp. jezika VI*, Zagreb 1904–1910, 39. V běloruštině je *libo* podle Karského (*Belorusy II*, 3, 223) málo rozšířeno; výše citované slovníky ani mluvnice Lomtevova je neuvádějí.

v některých nářečích spojky *aboj*, *aliboj*, *liboj*.²⁹ Ve Frisinských památkách je doloženo i *libo*. — Spojka *alibo* byla zachycena také v archangelském nářečí v sev. Rusku.³⁰

Ve významu důvodovém jsou složené spojky s *bo* méně časté. Výlučné postavení má jen čes. *nebo* (*neboť*), které zcela nahradilo *bo* už v stč.; v dnešní češtině je to však prostředek omezený v podstatě jen na jazyk psaný. Také *lebo* ve východomor. dialektech není v důvodovém významu časté; zato v slovenštině je důvodové *lebo* živé a důvodový význam mívá i *alebo*.³¹ Lužická srbština takové důvodové spojky nemá. V polštině se ustálilo v důvodovém významu jen *albowiem*, rozšířené o příklonné *wiem* (pův. = „vím“) podobně jako *bowiem*; v stpol. však měly ojedinelé důvodový význam i spojky *abo*, *albo* (též *abowiem*, *abociem*, *abojem*).³²

Z jazyků skupiny jv. si utvořila podobnou důvodovou spojku jen staroslověnština — *ibo*, které se ujalo i v ruštině. V mladších památkách stsl. se objevuje též *nebonъ*, jehož se užívalo dále v církevní slovanštině; vedle něho se později setkáváme zřídka i s pouhým *nebo*.³³ Za zmínku stojí ojedinelé *nebo* ve Fris. pam.³⁴

Kromě toho zná stsl. a csl. další spojku tohoto typu — *ubo*; užívá se jí zpravidla ve významu konkluzivním (za řec. *οὖν*).

Vidíme tedy, že tvoření složených spojek s *bo* bylo živé jednak na slovanském severozápadě, jednak v církevní slovanštině; ostatní jazyky jv. skupiny (snad s výjimkou rus. *libo*) takové možnosti nevyužily. I to svědčí o menší životnosti *bo* v této oblasti. Na zvláštní postavení slovinštiny jsme již poukázali. Mezi jazyky sz. je výrazně oddělena čeština s *nebo* (a dialekt. *lebo*), méně již slovenština, protože do ní vedle *lebo*, *alebo* zasahuje i *abo*. Srov. rozložení těchto prostředků na schematickém náčrtku na str. 390.

Snad má jistý význam i skutečnost, že csl. složené spojky s *bo* mají přízvuk na první slabice (*ibo*, *lbo*, *ubo*),³⁵ kdežto ukrajinské a běloruské *abò*, *al'bo* má obvykle přízvuk na *bo*.³⁶ Pokud zde nedošlo k nějakým přesunům, lze z toho

²⁹ Srov. Pleteršnik — Wolf, *Slovensko-nemški slovar I, 1*, a 516.

³⁰ A. Podvysockij, *Slovar' oblastnogo archangel. narečija*, Sanktpeterburg 1885, 1. Je ovšem možné, že jde o spojení *a + libo*; srov. obdobně strus. *a ljubo* (Sreznevskij, *Materialy II*, 84; Karskij, *Belorusy II*, 3, 223).

³¹ Srov. J. Ružička, *Spojka lebo*, SR 19 (1954) 135—142; J. Stanislav, *Lipt. nářečia* 482.

³² Srov. Z. Klemensiewicz, *Składnia opisowa współczesnej polszczyzny kulturalnej*, Kraków 1937, 229; pro stpol. viz příslušná hesla ve *Słowniku staropol. I*, 9 (*abo*, *abociem*, *abojem*, *abowiem*), 23 (*albo*); *Gramatyka histor.* 485—487; J. Łoś, *Krótká gramatyka historyczna języka polskiego*, Lwów 1927, 358—359.

³³ O stsl. *ibo*, *nebonъ*, *nebo* viz cit. stať M. Bauerové, § 5—7; o *ibo* srov. též J. T. Čerkasova, *Pričinnyje sojuzy i ich značenija v staroslav. jazyke*, Uč. zapiski Inst. Slavjano-vedenija 9, 22—24; o jeho osudu v ruštině píše výstižně i L. A. Bulachovskij, *Kurs ruskogo literaturnogo jazyka I*, Kijev 1952, 350.

³⁴ K rozšíření všech uvedených spojek viz též materiál Maretićův, *Veznici...*, Rad 89, 1888, 72—73, 112n., 120. Srov. i V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 466—467, 472—473, 474.

³⁵ Srov. přízvuk spojek *ibo*, *lbo* v ruštině. Přízvukování csl. (zachovávající snad starý stav) zachycuje *Slovar' cerkovnoslav. i rus. jazyka, sost. II otd. Imper. Akademii Nauk*, Sptb. 1867, II, 263, 529 a IV, 650 (*ubo*).

³⁶ Tak označují přízvuk nové slovníky; Nosovič (*Slovar'...*) má naproti tomu *abò*, *al'bo* (str. 1 a 5). Také Vasmer (*Russ. etymol. Wörterbuch I*, 467 a *II*, 39) píše *abò*, *al'bo*.

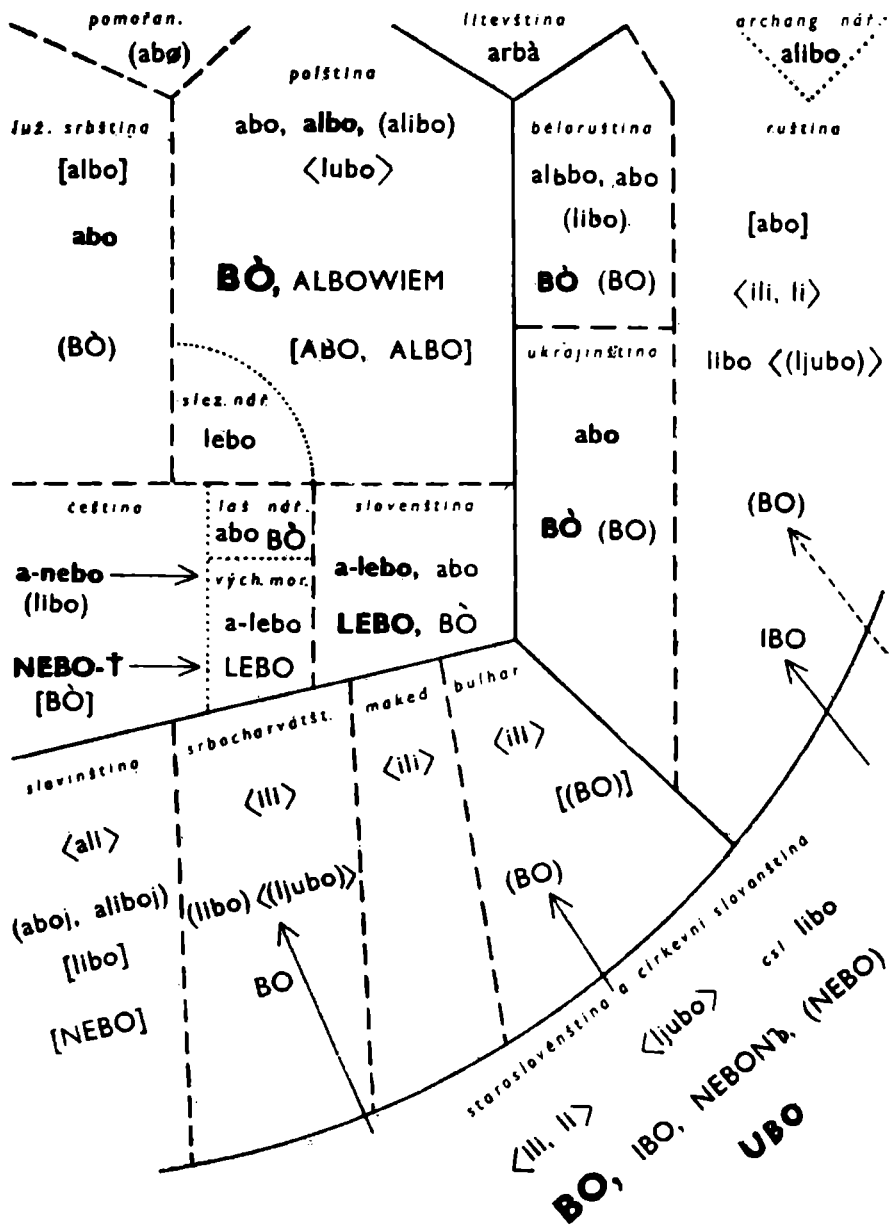

Schéma rozložení spojek s *bo* ve slovanských jazycích

Poznámky ke schématu: Versálkami jsou uvedeny spojky důvodové, malými písmeny vylučovací. V kulatých závorkách () jsou podoby zaniklé nebo neživé, v hranatých [] jen ojediněle historicky doložené, v obojích [()] jiné reliktů, v lomených < > spojky nesouvisící s *bo*. Tučná sazba naznačuje životnost jednotlivých prostředků.

s jistou dávkou pravděpodobnosti vyvozovat, že základem csl. tvoření bylo *bo* nepřizvučné, příklonné, kdežto v typu zsl. šlo o *bo* přízvučné a o předklonné *a*, *ali*. Tomu by nasvědčovalo i pol. *boć*, *bowiem*.

K jednotlivým typům složených spojek s *bo* je třeba připojit několik poznámek.

*

5. Kromě csl. *ibo*, *nebonъ* a *ubo* mají složené spojky s *-bo* význam vylučovací (z nich zejména *nebo*, *lebo* vedle významu důvodového). Jak tu vysvětlit užití „důvodového“ *bo*? A jakou funkci měl první komponent spojky?

Mezi důvodovým a vylučovacím spojením existuje styčný bod, přestože jsou oba významy tak vzdálené. Jsou to souvětí tohoto typu: *náhle přestaň, nebo zlým užíveš toho* Mast 428; *nemluviž mnoho, neboť mě bude hněv z toho* Hrad 126a; *moďcyje sye naszim bogom, albocz, waas kaszø wszistky scynacz* Blaž 322; *trzebác tłumacza, trzebác y ceklarzá, y w zatrudnioney spráwie forytarzá, abo więc mušisz mowić z tą družyną dźwiună lácíną* Klonovic 1598. *Nebo, albo, abo* zde má stejný význam, jako *jinak*, *sice* („*alioquin*“). Prvá věta vyjadřuje, co je nutno vykonat (nejčastěji formou rozkazu), druhá tuto nutnost zdůvodňuje, motivuje tím, že říká, co by následovalo v opačném případě. Tak např. v uvedeném dokladu z Hrad lze významový poměr vět interpretovat takto: „nemluv mnoho, protože se rozhněvám (budeš-li mluvit).“³⁷ Ale zároveň se děje obou vět vylučují; je tu možné i užití dvojité vylučovací spojky *buď – nebo*: „*buď nemluv, nebo se budu zlobit*“ (ještě lépe v kladné větě: „*buď mlč, nebo se budu zlobit*“; srov. např. *buď budeš poslouchat, nebo nikam nepůjdeme úz.*; *abo daj, aboć wydrę* XVIII. stol.³⁸).

Ale ani v takových dokladech nemůžeme vycházet z jasně důvodového významu *bo*; spíše tu šlo o význam potvrzení, zdůraznění (něco mezi „*však*“ nebo „*vždyť*“ a „*zajisté, jistě, věru*“), který je pro *bo* dosvědčen historicky a na který ukazuje i etymologie. Na druhé straně nelze myslit ani na tu možnost, že by *bo* bylo jen významově zcela bezbarvým slovem, které by se připojovalo jen k zařazení základního komponentu. — Ještě tíže bychom pochopili původní jasně důvodový význam *bo* jako komponentu spojky při jejich normálním užití ve spojeních vylučovacích. A sotva by někdo mohl předpokládat, že by takové užití vyšlo z našeho typu souvětí, jistě vždy poměrně řídkého.

6. Složení spojek *abo*, *alibo*, *albo*, *albo* je celkem jasné: *a + bo*, *al(i) + bo*, jak se také obvykle vykládá.

Výklad bělorus. *alibo* z *a + ljubo*, na který myslí Karskij,³⁹ není pravděpodobný. Sotva přijmeme i vysvětlení z *a + libo*, protože v běloruštině není *libo* životné a je tu příliš zřejmá souvislost s polštinou. V té pak nemáme *libo* vůbec doloženo, takže může jít jen o spojení opačné — *ali + bo*. (Spíše by bylo možno připustit takový původ u archangel. *alibo* [srov. pozn. 30], protože na ruské půdě *libo* skutečně žije.)

Při výkladu pol. *alibo*, *albo* vycházíme z hotového *ali*, nikoli ze spojení tří samostatných komponentů (*a + li + bo*),⁴⁰ a to z těchto důvodů: a) *ali* je historicky dobře doloženo a mohlo býti bez potíží východiskem k utvoření složené vylučovací spojky (srov. jeho vývoj k vylučovacímu významu v slovin.);

³⁷ Běloruština užívá v podobných souvětích i *bo* (vedle *a to*): *Ne liscisja k siľnym, družu, Zellejkam-bjarozkaj, Bo ne vyjdzješ vek z-nad hužu* J. Kolas (srov. T. P. Lomtev, *Gram. belorus. jaz.* 310).

³⁸ Klemensiewicz — Lehr-Splawiński — Urbańczyk, *Gram. histor.* 446. Výše citované polské doklady uvádí *Słownik staropolski I*, 24 a *Słownik polszczyzny XVI w.*, zeszyt próbny, Wrocław 1956, 3.

³⁹ *Belorusy II*, 3, 223; na jiném místě (*II*, 2, 105) připouští též vznik z *a + libo*.

⁴⁰ Na vznik ze tří komponentů ukazuje výklad Klemensiewiczův (*Gram. histor.* 446 a 486) i Fr. Sławského (*Słownik etymol.* 23).

b) není vůbec doloženo samotné *libo* (jiná je situace u východomor. a slovenského *alebo*, vedle něhož je běžné *lebo*); c) bylo by možno očekávat spíše **aboli* (srov. čes. *neboli*; porovnej též *neže-li, ače-li, aže-li* aj.).

Pro výklad *albo* z nedoloženého *alebo* < *a + le + bo*, event. *ale + bo*,⁴¹ není na polské půdě opory, zejména když je skutečně doloženo *alibo*.

Vznik těchto spojek spadá však do doby předhistorické; už v nejstarších památkách polských vystupují jako prostředky hotové s jasným významem vylučovacím (vedle řídké doložených významů jiných, zejména důvodového, a vedle funkce tazací partikule). Proto nemůžeme na dokladech z památek přímo ukázat významové východisko jejich složek a musíme se spokojit s předpoklady. Zdá se nám pravděpodobné, že podobně jako u *-bo* nelze vycházet ze spojkového významu příčinného, tak ani u *a-*, *ali-* ze spojkového významu odporovacího, event. slučovacího. Ke spojení obou komponentů došlo asi už v době, kdy to byly ještě partikule s významem pro nás těžko postižitelným, a snad dokonce s větnou platností. (Srov. závěr § 7.)

7. V podobné situaci jsme u českého *nebo*, *anebo* a jeho východomor. a slovenského protějšku *lebo*, *alebo*. Ani nejstarší doklady neodkrývají původní význam komponentů.

První část spojky *nebo* je pův. negace *ne*, jak se dnes zpravidla přijímá, nikoli *nъ*, na které myslel Gebauer.⁴² Pro zsl. jazyky nemáme *nъ* jinak doloženo ani samostatně, ani jako komponent spojek *nebo* partikulí.⁴³ Vedle toho se podle nejstarších historických svědectví *nъ* už významově značně lišilo od *a*, *ale*, *ali* (odpovídalo spíše našemu *avšak, však*), takže by se těžko mohlo stát základem našeho spojení. Ani v jazycích, kde bylo *nъ* živé, nepozorujeme nic podobného (stsl. *neboŋ* je zcela jiné — srov. cit. článek M. Bauerové, *Stsl. spojky bo, *nebo, neboŋ, ibo*, § 6).

Významový vývoj *ne* se tu vykládá různě. Fr. Miklošič (*Vergl. Grammatik der slav. Sprachen IV*², Wien 1883, 183) vidí v důvodové větě s *nebo* původní řečnickou otázku: *a to pro to učinichu, neb od svého pána příkázanie mĕjiechu znamenalo prý původně: „denn hatten sie nicht einen Befehl von ihrem Herrn?“* Tento výklad, k němuž dalo podnět stsl. a csl. *neboŋ*, nelze však pro češtinu přijmout — nevysvětlili bychom neobvyklou polohu zápornky a zejména druhý základní význam *nebo* — disjunktivní.⁴⁴ V. Vondrák (*Vergl. slav. Grammatik II*², 467) soudí, že partikule *nebo*, event. *nebo* — *nebo* se uvolnila pro další významový vývoj, když se začalo jako vylučovací negace (*оѣѣ-оѣѣ*) v slov. jazycích uplatňovat *ni* — *ni*; předpokládá nejprve přechod k významu „enim“, doloženému v stsl. (Supr), v češtině pak i k vylučovacímu. Vychází tedy zřejmě z opakování *nebo* — *nebo* se záporným smyslem, ale pro to nemáme v stsl. žádnou oporu. (V stč. je záhy doloženo ve vylučovacím významu jednoduché i opakované *nebo*; důvodové *nebo* ovšem u obou spojovaných členů stát nemůže.)⁴⁵

Nejpravděpodobnější výklad podal Fr. Trávníček (*Neslovesné věty v češt.* II, Brno 1931, 60): vychází z větné platnosti negace *ne*. K důvodovému významu došlo po předcházející větě záporné: *však se nelekej, neboť tobě nic*

⁴¹ Klemensiewicz, op. cit. 486 — s odvoláním na nářeční *lebo*, ale to je pouze v nářečích slezských (sousedství s češtinou!), viz Karłowicz, *Słownik gwar polskich III*, 17.

⁴² J. Gebauer, *Slovník staročeský II*, P. 1916, 527 (uvádí však i druhou možnost).

⁴³ Jediný nejistý doklad *n'* z GlosGreg (Gebauer, *Slovník stč. II*, 429) je asi paleoslovenismus; *nali*, vykládané Safaříkem z *nъ-ali* (souhlasně to přijímá Gebauer, *Slovník stč. II*, 471, a Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 471), objasnil přesvědčivě J. Zubatý jako *na + li* (*Nali, nali-t*, Studie a články I. 2, 44–57; srov. i Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 43–55).

⁴⁴ Na to upozornil již Maretič, Rad 89, 1888, 73.

⁴⁵ Srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, *Slavia* 24 (1955), 392–393 a materiál Gebauerův, *Slovník stč. II*, 527–529.

zlého neučiním MandA 163a mělo pův. tento smysl: „nelekej se, ne, neboť [nebo spíše »vždyť« — J. B.] ti nic neudělám“. „Časem se zapomínalo na onen opakovací větný význam negace *ne*, pronikal jen odůvodňovací význam vyjádřený částicí *bo* a *ne* s ní splynulo. Tak lze pochopiti kladný význam spojky *ne-bo*, tvarem záporné“ (l. c.). Při výkladu disjunktivního významu vychází Tr. z první věty kladné: „pošlu ti to, nebo přijdu sám znamenalo původně: »pošlu ti to, ne, bo (= neboť) přijdu sám«“ (l. c.). Je pravděpodobné, že zde *ne* nabývalo přechodné významu podmínkového: „[jestliže] ne, jistě přijdu sám“.

Tento výklad má oporu v analogickém vzniku jiných spojek z negace (zejména u čes. *než* a *něbrž* můžeme tento původ přímo doložit).⁴⁶ Počítá s *bo* ortotonickým, stojícím původně na počátku věty — tak jako to v této oblasti očekáváme. Zároveň z něho nutně plyne vedlejší závěr, že opakování vylučovacího *nebo* u všech spojených členů je sekundární. (Sám stč. materiál nedovoluje tuto otázku rozhodnout.)

Stejně dobře se hodí tento výklad i na souvětí, kde má *nebo* význam „jinak“ (v. § 5). Srov. v dokladu z Hrad: „nemluv mnoho! ne! vždyť (jistě) se budu zlobit“. Po větě kladné musíme u *ne* předpokládat původní tázací ráz s pronikajícím významem podmínkovým; tak v dokladu z Mast: „rychle přestaň! ne?! však (jistě) to odneseš!“ Ale záporný význam *ne* se tu jistě rychle stíral, takže se ho brzy mohlo užít bez rozdílu po větě kladné i záporné; *ne* už znamenalo pouhou reakci na obsah předcházející věty, ať kladné nebo záporné. Podobný osud měla zápornka *ni* v stsl. konstrukci *ašte li (že) ni* stejného významu (*el dē mŕŕye*, alioquin): užívalo se jí bez rozlišení po větě kladné i záporné.⁴⁷ A totéž platí i o rus. *ne to, a ne to* (např.: *Posovetuj im vstretit' menja s detskoj ljubovju i poslušaniem*; *ne to ne izbežat' im ljutoj kazni* Puškin; *ne bol'tajte, a ne to pokoloču* (Puškin).⁴⁸ A naopak, i kladného protějšku těchto konstrukcí, stsl. *ašte-li (to)* a rus. *a to* užívá se bez rozdílu jak po větě kladné, tak i po větě záporné. V ukrajinštině a běloruštině zobecnělo pouze *a to*, v srbocharv. obdobně *ako li*.⁴⁹ Vzhledem k tomu by bylo možno postavit vedle sebe jako kladnou a zápornou podobu v podstatě téže konstrukce i *abo*, event. *alibo*, a *nebo* — čeština využila podoby záporné, ostatní jazyky sz. skupiny podoby kladné.

Je-li takové spojení správné, dává to klíč k pochopení původního významu *a*, *ali* ve spojkách *abo*, *al(i)bo*: byla to partikule s větnou platností, kterou mluvčí reagoval na kladný nebo záporný smysl předcházející věty.⁵⁰ A spojka *bo* stála tedy původně i zde na začátku další věty. (I kdyby tomu tak nebylo, šlo by pravděpodobně o předklonné *a*, *ali* a přízvučné *bo*, nikoli naopak.)

Spojku *anebo*, dosti hojnou zvláště ve významu vylučovacím (ale v stč. byla

⁴⁶ Viz J. Gebauer, *Historická mluvnice česká IV*, P. 1929, 207–208 a Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češt. II*, Brno 1931, 57–60.

⁴⁷ Viz J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26 (1957) 161–162; viz zde 403–404.

⁴⁸ Srov. doklady, které uvádí akademická *Grammatika ruského jazyka II*, 2, M. 1954, 242.

⁴⁹ To odpovídá úplně stsl. *ašte li*. Viz V. Vondrák, *Vergl. slav. Gram. II*², 549.

⁵⁰ Významu „jinak“ mohlo nabývat i samotné *a*. Zachytili jsme takové doklady v stsl., např. *eda nepravdŕnŕ bŕ, nanosŕi gnŕvŕ? po ělvku glju . da ne budets; a kako suditŕ bŕ vsemu miru? ěpel pŕs kovŕi ō theŕs tŕn kŕsmov*; Řím 3. 6 Christ Šiš (srov. překlad Žilkův: Sic, jak bude Bůh soudit svět? Kralický překlad: Nikoli, sic jinak kterakž by Bůh soudil svět?). Další doklady viz v hesle *a* v 1. čísle *Slovníku jazyka staroslověnského*. Takové užití *a* by svědčilo pro naši domněnku.

možná i v užití důvodovém), vysvětlíme buď dodatečným rozšířením hotového *nebo* o *a-*, nebo spíše paralelním vznikem vedle pouhého *nebo*. Snad vznikala původně jen ve spojeních smyslem vylučovacích, kde ji velmi dobře pochopíme (např. „pošlu ti to, a ne [= ale ne // a <když> ne], jistě přijdu sám“),⁵¹ a do spojení důvodových se dostávala vlivem dvojího významu samotného *nebo*. Takovou domněnku podpírá větší frekvence *anebo* ve významu vylučovacím.

8. Moravské a slovenské *lebo*, *alebo* je také staré. Najdeme je např. už v Žilinské knize (XV.—XVI. stol.) vedle *anebo*, *nebo*.⁵² Vykládají se buď matením *ne-* a *le-* (podobně jako *než* // *lež*, *neda* // *leda*),⁵³ nebo jako samostatný útvar z partikulí *le + bo*, *a + le + bo*.

První výklad nemá pevnější oporu, protože i v uvedených paralelách je možný dvojí původ; přesvědčivé hláskoslovné vysvětlení takového matení nebo změny *ne > le* nebylo dosud podáno.

Zato druhý výklad je možný. Partikule *le* je v stč. dosti hojně doložena⁵⁴ a byla východiskem k tvoření i jiných spojek a partikulí (*ale*, *leč*, *leda*, *ledva*, nářeční a slovenské *len*).⁵⁵ Po stránce významové by tvořilo *lebo*, *alebo* období k *abo*, *alibo*, tedy kladný protějšek k původně zápornému *nebo*. Na rozdíl od *ali-bo* (v. § 6) nelze vycházet od spojení *ale + bo*, protože tu je časté *lebo*. V češtině se spojky a partikule často rozšiřují o *a-* (srov. *ale*, *avšak*, *aby*, *ano < a-ono*, *ande < a-onde*, *ani*, *azda*), kdežto opačný postup, ztráta počáteční samohlásky, zde nenastává.⁵⁶ Poměr *lebo* : *alebo* je asi stejný jako u čes. *nebo* : *anebo*; v *alebo* jde tedy o spojení původních tří komponentů *a + le + bo*.

9. Značné obtíže jsou i s výkladem *libo*, zdánlivě zcela průhledného. Fr. Miklošič (*Etymolog. Wörterbuch der slav. Sprachen*, Wien 1886, 171) myslel na původ z *ljubo*, ale to odmítl z hláskoslovných důvodů již R. Brandt v poznámkách k jeho slovníku (RFV 22, 1889, 249) a shodně s ním etymologické slovníky a srovnávací mluvnice.⁵⁷ Všeobecně se přijímá vznik z partikulí *li + bo*,⁵⁸ ale právě zde narážíme na některé obtíže. Spojka *libo* je totiž rozšířena v jv. části slovanského území, zejm. v ruštině (v. § 4), tedy v oblasti, kde tvoření složených spojek s *bo* není obvyklé — ovšem s výjimkou stsl. a csl. Ale právě v stsl. se jinak netvoří pomocí *bo* spojky vylučovací, nýbrž důvodové (*nebozv*, *ibo*) a důsledkové (*ubo*); kromě toho vlastní staroslověnština spojkou *libo* nezná — ta se objevuje teprve v památkách csl., většinou úplně paralelně s *ljubo*. (To dalo asi podnět Miklošičovi k jeho výkladu.)

⁵¹ Nositelem podmínkového významu pův. věty *a ne* by mohlo být *a*, ale tento předpoklad není nutný.

⁵² Srov. Fr. Ryšánek, *Slovník k Žilinské knize*, Bratislava 1954, 68 a 332—333.

⁵³ Srov. J. Gebauer, *Hist. mluvnice jazyka čes. I*, P. 1894, 365 a 374.

⁵⁴ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 212.

⁵⁵ U těchto tří posledních se však myslí na původní *je-* > *le-* > *le-* (srov. Holub—Kopečný, *Etymolog. slovník jazyka českého*, P. 1952, 200 a 151); J. Gebauer (*Hist. mluvnice I*, 529) však přijímal takovou změnu jen pro *jen* : *len*, a střídání *jeda* // *leda*, *jedva* // *ledva* chápal jako rozdíl od původu (podle našeho soudu právem).

⁵⁶ Jiná je situace např. v slovinštině; proto tam můžeme *liboj*, zaznamenané vedle *aliboj* (Pleteršnik—Wolf, *Slovensko-nemški slovar I*, 516), vykládat odsunutím *a-*.

⁵⁷ Srov. E. Berneker, *Slav. etymolog. Wörterbuch* 710; M. Vasmer, *Russ. etymol. Wörterbuch II*, 39; V. Machek, *Etymolog. slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 267; V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 466.

⁵⁸ Na opačný postup, vznik *li* a *bo* z *libo*, myslel nesprávně Maretić (Rad 89, 1888, 106n.).

V kanonických textech stsl. není *libo* vůbec doloženo. Přesto se často uvádí v slovnících i v mluvnících.⁵⁹ Podnět k tomu dala dvě paralelní evangelijní místa, kde je *li bo* za řec. *ἡ γὰρ: nikotery že rabъ . ne možetъ dvъma gnoma rabotati . li bo edinogo vъznaviditi . a drugoego vъsljubiti . li edinogo drъžiti sę . a o drugъmъ ne brěšti vъčьntъ ἡ γὰρ τὸν ἕνα μισήσει καὶ τὸν ἕτερον ἀγαπήσει, ἡ ἐνὸς ἀνθίσταται ...* Lk 16.13 Zogr Mar Sav (Ostr: *ili bo*); stejně Mt 6.24 Zogr Mar Ostr (Sav zde má pouhé *li*). Jde zde o zcela náhodné setkání obou spojok — vysvětlovacího *bo* „totiž“ a vylučovacího *li* — *li* „bud’ — nebo“. (Srov. překlad Žilkův: Zádny čeledin nemůžže sloužiti dvěma pánům; bud’ totiž jednoho bude nenáviděti a druhého milovati, nebo...) Avšak As má v obou případech *ljubo* — *li*. Spojka *ljubo* se sem pravděpodobně dostala při pozdější úpravě textu: opisovace chápal *li bo* jako jedno slovo a opravil je na podobně znějící *ljubo*, které v té době už mělo funkci vylučovací spojky. Do našeho kontextu se však nehodí, protože původně vyjadřovalo libovolnost dvou nebo více možných eventualit (čes. „ať — ať, ať — nebo“), nikoli vlastní vylučovací vztah („bud’ — nebo“).⁶⁰

V pozdějších textech se *libo* objevuje také jen sporadicky a většinou paralelně s *ljubo*. Je otázka, zdali tu můžeme mluvit o vzniku nové spojky složením vylučovacího *li* se zesilovacím *bo*, nebo spíše o šíření náhodně vzniklého *libo*, u něhož se už necítil význam komponentů, na místo původního *ljubo*; předpoklad k tomu vytvořila zvuková podoba obou slov.⁶¹ Přestože k náhodnému setkání *li s bo* (*ἡ + γὰρ*) došlo jen ojediněle, šlo o dobře známá a jistě často citovaná místa, která znali uživatelé esl. jazyka nazpaměť; mohla se tedy stát východiskem pro další šíření *libo*.⁶²

Pro další vývoj je však zajímavé, že v starém jsl. písemnictví je *libo*, počítované jako prostředek esl., dosti časté (vedle stejně hojného *ljubo*), kdežto v strus. vládne dlouho *ljubo* a doklady na *libo* jsou ojedinělé.⁶³ A přece se

⁵⁹ Tak i Sadnik—Aitzetmüller, *Handwörterbuch zu den aksl. Texten*, Heidelberg 1955, 51. Nesprávná je poznámka, že *li bo ἡ γὰρ* je doloženo jen v Sav.

⁶⁰ O rozdílu mezi těmito typy vylučovacího souvětí srov. J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, Slavia 24 (1955) 390n.

V staroslověnštině se zachovalo *ljubo* ještě v původním významu adverbia: *ěkože ty chošteši . ěkože ti ljubo . sътвори sъ мною rabomъ tvoimъ* (soso du uelles enti soso dir gezeš si, tua pi mih...) Euch Sin 72b14. Dobře je doloženo ve funkci vylučovací spojky, a to již v evangelijích (Lk 12.38 Zogr Mar As Sav za *кѡв — кѡв*), dále v Supr (s týmž protějškem) a v EuchSin (proti stlněm. *oda*); bývá opakované: *o vъsěkomy bo krъstijaně . kaznъ cěsarъska ležiti . ljubo ubogъ jestъ ljubo bogatъ . ljubo sanoviti ljubo smrъdъ . to ni togo poštediti sъdъ* Supr 101.22—24; anebo jednoduché: *gī bže v’semogni . tebě bđqъ azъ ispovedenъ . v’sěchъ moichъ grěchъ ... v’sego ěže azъ pomъnjъ . ljubo ne pomъnjъ . ěže azъ svědy sъgrěšichъ . ljubo ne svědy . nъždejъ ljubo ne nъždejъ . sъpъ li bđqъ* EuchSin 72a11—14. Kromě toho se připojuje k tázacím zájmenům jako částice vyjadřující libovolnost, srov.: *aste... i otъ kojego ljubo sěmene kojъ ljubo vinъ da ukradetъ nemožьno jemu jestъ . da ne tu abije ranъ vъzъmetъ* Supr 42.19 (řec. *ὀήποτε*). Zřídka se dostává i do funkce podmínkové-připustkové spojky (srov. Supr. 337.20). V církevní slovanštině žije vylučovací i zevšeobecňovací *libo* dále (srov. Fr. Miklosich, *Lexicon palaeoslovenico-graeco-latinum*, Vindobonae 1862—1865, 352; I. I. Sreznevskij, *Materialy II*, 84). Ve vztahu vylučovacím se šíří nad původní rozsah (do spojení s významem „bud’ — nebo“ a „jinak“), ale význam libovolnosti stále převládá.

⁶¹ V tom smyslu vyznívá formulace Vondrákova, *Vergl. slav. Grammatik II*, 466.

⁶² Ojediněle se *li a bo* setkala i ve větách tázacích, ale zde nemůže být o nějakém splynutí vůbec řeči: *нъ добро въ врěмѣ алчьбы . pokaanija прědi položiti cělъby . tvoichъ блęдii o ѓловѣчине . дѣšii li bo къ ѓловѣкъ приходiši . ili ѓловѣкъ тебѣ оставъjаетъ grěchy мѡ γὰρ ἀνθρώπων προσέχη, ἡ ἀνθρώπος ἀφίησι σου τὰς ἁμαρτίας* Supr 358.26.

⁶³ Opakované *libo* je jednou ve Fris. zlom. (II. 81—82; vedle *ljubo* ve významu příslovce I. 26!). Doklady z písemnictví srbocharv. přináší *Rječnik Hrvat. ili srp. jezika VI*, 39 a 297—298, a Maretič, Rad 89, 1888, 109; je tu doloženo též *ilibo* (*ljubo — ilibo, libo — ilibo*, jistě podle *li — ili*). Ze starorus. památek má Sreznevskij (*Materialy II*, 20)

v ruštině *libo* obecně rozšířilo a je známo i v nářečích.⁶⁴ Nemůžeme zde tedy myslet na pouhý csl. vliv — spíše naopak, bylo by možno pokládat *libo* za prostředek, který se pocitoval za domácí, a proto nahrazoval v obou funkcích *ljubo*, pocitované snad jako csl. (třebaže jistě neprávem). K jeho vzniku byly předpoklady ve vylučovacím významu spojení *li — li*, vyjadřujícího také libovolnost (např. *bogatъ li imeši domъ svoi, chudъ li, vse to bъziemъ pomyslъmъ* Sb. z r. 1076).⁶⁵ Naproti tomu k zesílení spojkou-částicí *bo* nemáme zde paralelu; není vyloučeno, že podnět k tomu dalo přece jen znění spojky *ljubo*. K řešení této otázky bude nutné sledovat užívání *libo* v památkách a zkoumat hlouběji situaci v nářečích.

Libo, lib máme sporadicky doloženo také na půdě české.⁶⁶ Ve významu vylučovacím je jen v této podobě, ale sotva je lze odtrhovat od *lubo / libo* s významem práci částice („utinam, kéž“); to ukazuje na původní *lubo* s přehláskou *u > i*. Tento výklad má podporu i v polském *lubo, lub*. Není tedy důvodu, abychom stč. vylučovací *libo* vykládali z *li + bo*.⁶⁷ Chybí k tomu i předpoklady: v češtině a v zsl. jazycích vůbec nemáme dosvědčeno vylučovací spojení *li — li*, které by bylo východiskem k utvoření *libo*; partikuli *li* máme zde doloženu v jiných významech a vesměs již jako slovo příklonné. (Byl zde mezi slov. jazyky podobný rozdíl jako při *bo*, ale rozložení orthotonických a příklonných podob je opačné.)

10. V češtině a v polštině se zesilovaly spojky *s bo* přidáním příklonných částic nebo slov. Nejrozšířenější je příklonná částice *-ti* (stč. *-t*, pol. *-ć*): čes. *neboť, nebt, aneboť, anebť, anebťě* (asi *-t + je*), pol. *boć, alboć, aboć*. Připojovala se v polštině pravidlem, v češtině většinou ke spojkám ve funkci důvodové; v nové češtině se ustálil rozdíl důvod. *neboť* × vyluč. *nebo, aneb(o)*.⁶⁸

V češtině se setkáváme dále s příklonným *-li*, event. *-li-to* (*neboli, nebolito, anebolito*) ve významu vylučovacím nebo nejčastěji ztotožňovacím (srov. nč. *neboli*).⁶⁹ Není vyloučeno, že se zde uplatnil vliv *čili*, které se stalo vylučovací

vlastně jen jeden doklad z Ruské Pravdy (*libo — ljubo*); druhý doklad je známé místo Mt 6.24 podle Ostr. Také na *-libo* u zájmen cituje jen dva doklady — obojí proti hojnému *ljubo* (II, 84). Srov. i *ljubo* u Karského, *Belorusy II*. 3, 223.

⁶⁴ Srov. A. B. Šapiro, *Očerki po sintaksisu russkich narodnych govorov*, M. 1953, 231; *Slovar' russkogo jazyka V*. 2, Petrograd 1915, 536; Karskij (*Belorusy II*. 3, 223) uvádí doklad i z běloruštiny s poznámkou, že je zde málo rozšířeno.

⁶⁵ Viz Sreznjevskij, *Materialy II*, 19 (*li — li*) a *I*, 1090 (*li — ili*). V tomto významu žije *li — li, li — ili* v ruštině dodnes; *libo — libo* je mnohem řidší. (Srov. *Grammatika russkogo jazyka II*. 2, 251—257.)

⁶⁶ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 279 (s. v. *ljubo*). O jeho významu srov. *Slavia* 24 (1955) 395—396.

⁶⁷ Tak vykládají *libo* etymologické slovníky Holuba—Kopečného i V. Machka. — J. Loš (*Gramatyka polska II*, Lwów—Warszawa—Kraków 1925, 136) připouští dvojí možnost vzniku polského *lubo, lub*: „Spójnik *lubo* může byt objašniony jako forma przymiotnika *lub, luba, lubo*, albo teź jako wymiana *lubo < li-bo*, gdyž wymiana *li* i *lu* w staropolszczyźnie sie zdarzała...“ Podobá *libo* však není v polštině vůbec doložena a proti vzniku z *li + bo* svědčí stejné důvody jako v češtině. Naproti tomu přechod pří-slovce *ljubo* ve spojku je zjevně jev obecně slovanský.

⁶⁸ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 527—529, a J. Bauer, *Vývoj vylučovacího souvětí v češtině*, *Slavia* 24 (1955) 392n.; *Slovník staropolski I* (příslušná hesla) a *Slovník polszczyzny XVI w.*, zeszyt próbny, 1n. (*aboć*).

⁶⁹ Viz J. Gebauer, *Slovník stč. II*, 527—529.

spojkou ve spojeních tázacích. Takové zesílení není neznámé ani v polštině (*alboli*).⁷⁰

Ve vylučovacím významu se setkáme ve stpol. též s *albož*, *alibož* < *albo*, *alibo* + partikule *že*.⁷¹

V důvodovém významu znala stará polština zesílení příklonným *-ciem* (*bociem*, *abociem* — vykládá se jako instrum. ukazovacího zájmena *ten* nebo též jako partikule *-é* + pohyblivá koncovka 1. os. sg. min. času *-em*), zřídka též *-jem/-jim* (*abojem*, *abojim* — asi instrum. zájmena **jь*).⁷²

Nejrozšířenější bylo však zesilování důvodového *bo*, *albo*, *abo* původně samostatným slovem — 1. os. sg. ind. prés. *wiem* „vím“. Spojky *bowiem*, *albowiem* žijí dodnes, *abowiem* zaniklo.⁷³

11. Závěr. Rozložení a osudy spojek s *bo* v slovanských jazycích, naznačené v našem článku, poskytují složitý a zajímavý obraz. Jaký z něho plyne obecnější závěr?

Značné rozdíly mezi skupinami slov. jazyků, sahající až do doby předhistorické, ukazují, že k ustálení spojovacích prostředků došlo poměrně pozdě — vždyť ani užití spojky tak rozšířené a průhledné, jako je *bo*, nemůžeme prostě promítnout do praslovanštiny. A ještě méně jednotlivé typy spojek složených. Prvky, z nichž vznikly, jsou obecně slovanské, ale jejich využití se silně liší.

Tím více je třeba hledat vysvětlení shod mezi některými jazyky, které si vytvořily prostředky stejného typu, a motivaci základní izoglosy, rozdělující nám slovanské jazyky na skupinu severozápadní a jihovýchodní. (Podobné rozložení má více syntaktických jevů, takže jde o hranici skutečně nápadnou.) Definitivní odpověď nám dá teprve srovnávací zpracování výsledků, ke kterým povede podrobné zachycení historického vývoje syntaktického systému v jednotlivých slovanských jazycích s přihlédnutím ke stavu v nářečích. Dnes můžeme souvislosti spíše tušit, opíraje se i o známá fakta historická. Základní izoglosa se shoduje s hranicí intenzivního a dlouhodobého vlivu církevní slovanštiny v starším období slovanských jazyků; na jihozápadě se ztrácí v slovinštině a naopak tu vystupují souvislosti s jazyky zsl., známé i z jiných oblastí jazykové struktury; na severovýchodě se přesunula vlivem dlouhého soužití Ukrajinců a Bělorusů s Poláky, které se výrazně projevilo jednak uplatněním polského vlivu (řidčeji i naopak), jednak společným vývojem. V oblasti zsl. se dosti výrazně odděluje skupina česko-slovenská; v základních vývojových tendencích jde však shodně s ostatními zsl. jazyky. V oblasti jv. jsou ovšem značné rozdíly, zejm. mezi ruštinou a jazyky jihoslovanskými (ale i uvnitř skupiny jihoslovanské). V osudech spojek s *bo* je výsledek pravděpodobného csl. vlivu spíše negativní: zánik *bo* a nepatrné využití složených spojek od něho utvořených. Zde však může jít i o výsledek starší společné tendence. Jak hluboko mohla tu církevní slovanština zapůsobit na celkový směr vývoje? A kde jde o přímé přejetí nebo napodobení csl. vzoru? Pokusili jsme se to v jednotlivých bodech naznačit, ale jasnější odpověď bude možná teprve na základě mnohem širšího srovnání syntaktických jevů a prohloubeného studia jejich historie.

⁷⁰ Klemensiewicz—Lehr-Spławiński—Urbańczyk, *Gramatyka historyczna* 447.

⁷¹ *Słownik staropolski* I, 24 a 31.

⁷² Viz *Gramatyka historyczna* 485—487; srov. i příslušná hesla *Słowniku staropol.* I.

⁷³ Viz tamt. I samo *wiem*, podobně jako stě. *wędz*, mohlo vyjadřovat důvodový vztah.

Snad z našich úvah vyplynulo, jak je důležitý srovnávací pohled při zkoumání geneze jednotlivých prostředků. Přitom nestačí jen zjištění stejného nebo podobného útvaru, ale musíme přihlížet k jeho místu v systému každého jazyka a k vývojovým tendencím, které se v jednotlivých jazycích uplatňovaly — tedy mít na zřeteli celý komplex jevů příbuzných (pokud ovšem nejde o útvary skutečně izolované). Často pomůže i pohled za hranice slovanských jazyků — na prostředky etymologicky nebo stavebně a funkčně příbuzné.⁷⁴ Výhodiskem výkladu pak musí být fakta historicky doložená a správně interpretovaná.

СЛАВЯНСКИЕ СОЮЗЫ С -бо

1. Союз *бо* относится к числу древнейших славянских союзных слов, заходя своим происхождением в глубокое дославянское прошлое. В его употреблении имеются значительные различия между славянскими языками. Во всей западнославянской области с древнейших времен, а позднее также и в украинском и белорусском языках союз *бо* выступает в качестве ударяемого (орфотонического) слова, стоящего в начале присоединяемого предложения, в то время как в южнославянских языках и в русском, особенно же в старославянском и церковнославянском языках он является устойчивым энклитическим словом, стоящим за первым ударяемым словом предложения. Вопрос о том, которая из этих двух разновидностей исконная, праславянская, до сих пор не разрешен окончательно.

2. В современных западнославянских языках *бо* встречается в литературном польском языке и его говорах (из польского он проник даже в ляшские говоры Моравии), в чешском языке он рано вышел из употребления (известен только единственный пример древнечешский), в серболужицком он представляет архаизм. Из восточнославянских языков *бо* встречается в белорусском и украинском языках и их говорах. В юговосточной славянской ветви он теперь почти не живет. В прошлом *бо* чрезвычайно часто употреблялся в старославянском и церковнославянском языках, и под церковнославянским влиянием распространился в качестве частого грамматического средства также в древнерусском языке до XVI в. и в древней сербохорватской литературе. В словенском, македонском и болгарском языках в настоящее время союз *бо* не имеется (Геров отмечает только *бо* в роли частицы). Во всей юговосточной области почти не представлены и сложные союзы с *бо*.

3. В праславянском языке слово *бо* жило, вероятно, не в качестве союза, а частицы, выражающей подтверждение, поддакивание или усиление. На северозападе, в частности в польском языке, оно было использовано особенно для выражения обосновательной связи, так что за ним закрепилось значение союза; наряду с этим оно сохранилось и в роли частицы. Однако даже в части западнославянской области оно было заменено сложными союзами (в чешском, словацком языках) или вышло из употребления (серболужицкий). На славянском юговостоке слово *бо*, несомненно, жило (единичное союзное и усилительное *бо* в сербохорватских говорах, частица *бо* в болгарском языке, *бо* в сложных словенских союзах *aboj*, *aliboj* нужно считать остатками исконного распространения). Также составители старославянского литературного языка, вне всякого сомнения, хорошо знали это слово из болгарско-македонских говоров, обратившись к нему как к удобному соответствию греческого *ὃ*. *Бо* здесь оставалось обосновательно-пояснительным союзом, часто на первый план выступало лишь значение подтверждения или присоединения к предыдущему контексту, но применялось это слово также в качестве частицы в вопросах. Его энклитическое местоположение стало здесь постоянным. Благодаря церковнославянскому языку оно проникло во всю юговосточную и восточную славянские области. Вследствие чрезмерно частого употребления в церковнославянских памятниках *бо* стали оценивать как церковнославянизм, и поэтому при постепенной смене церковнославянских языковых средств своими, домашними, устранили его. В западной части восточнославянской области на старшее церковно-

⁷⁴ V tom jsou stále nedostíženým vzorem výkladu Josefa Zubatého.

славянское влияние впоследствии наслоилось польское влияние, и в чешской и словацкой области в результате насильственного прекращения церковнославянской письменности оно не могло прочно отражаться.

4. Подобные различия, как в употреблении *bo*, наблюдаются между славянскими языками и в наличии сложных союзов с компонентом *-bo-*. Обычными и частыми являются разделительные союзы, вторым компонентом которых выступает *bo*, в северо-западной группе (*abo* в серболужицком, польском, украинском, белорусском и отчасти и в словацком, зафиксированное даже в языке поморских славян; *albo* в польском и белорусском; *nebo*, *anebo* в чешском; *lebo*, *alebo* в восточноморавских говорах и в словацком языке). В юговосточной группе, за исключением словенского языка, этим союзам противопоставлены *ili* или *li*, наряду с *libo*, частым в русском и отмеченным в белорусском, в церковнославянском языке встречается *libo* рядом с *любo*. В обосновательном значении сложные союзы с *bo* менее часты. Исключительное положение занимает лишь чешское *neboť*. *Lebo* в восточноморавских говорах не частое в обосновательном значении, в словацком имеется обосновательное *lebo*, *alebo*, в польском *albowiem*. Старославянский язык знает в такой же семантической значимости сочинительный союз *ubo*, привившийся также и в русском, *небонъ* и *небо*. *Убо* ставится в конклюдзивном значении. (Ср. территориальную дистрибуцию этих слов на схематическом рисунке.)

5. Помимо церковнославянского *ubo*, *небонъ* и *убо* сложные союзы обладают разделительной семантикой (из числа их особенно *небо*, *лебо* наряду с обосновательным значением). Как же следует объяснить здесь постановку обосновательного *bo*? Какую функцию выполнял первый компонент союза?

6. Состав союзов *abo*, *alibo*, *albo*, *albo*, в общем, не вызывает сомнения. Возникновение этих союзов относится к доисторической эпохе. Слияние обоих компонентов (*a+bo*, *al|i+bo*) произошло, видимо, еще в то время, когда это были частные, наделенные трудной постижимой для нас семантикой, возможно, даже с фразовой значимостью.

7. Подобным образом обстоит дело с чешским *nebo*, *anebo* и с его восточноморавским и словацким соответствием *lebo*, *alebo*. Даже старейшие примеры памятников не вскрывают исконное значение компонентов. Наиболее вероятное истолкование слова *nebo* предложил Фр. Травничек. Он исходит из фразовой значимости (т. е. значимости самостоятельного высказывания) отрицания *ne*. Поддержкой этого толкования служит аналогичное возникновение других союзов из отрицания (особенно чешское *než* и *něbrž*). Оно помогает понять и изначальное значение *a*, *ali* в союзах *abo*, *al|i|bo*. Союз *anebo* можно объяснить или как прибавление *a* к готовому *nebo*, или, скорее, как параллельное возникновение рядом с одним *nebo*.

8. Моравское и словацкое слово *lebo*, *alebo* тоже древнее. Допустимо такое объяснение, что оно возникло в качестве самостоятельного построения из частиц *le+bo*, *a+le+bo*.

9. Значительные трудности связаны с истолкованием *libo*, с виду ясного. При решении этого вопроса необходимо будет исследовать употребление *libo* в памятниках и глубже ознакомиться с ситуацией в говорах.

10. В чешском и польском языках союзы с *bo* усиливались, прибавляя к нему энклитические частицы или слова. Наибольшее распространение получила энклитическая частица *-ti* (др.-чеш. *-t*, поль. *-ć*). В чешском языке встречается также энклитическое *-li*, *-li-to* в разделительном или идентифицирующем значении, в польском — энклитическое *-że* в разделительном значении, др.-польский же язык знал обосновательный союз с сегментом *-ciem*. В значительной мере распространялось усиление обосновательных слов *bo*, *albo*, *abo* посредством исконно самостоятельного слова *wiem*.

11. В заключении даются некоторые общие методологические наблюдения. Оказывается, что стабилизация союзных слов в типах сложного предложения произошла относительно поздно, ведь даже употребление столь типичного славянского союза нельзя просто проецировать на праславянский язык, не говоря уже о сложных союзах с компонентом *bo*.

I.

Při zpracování hesla *ašte* pro staroslověnský slovník jsme se setkali s mnoha zajímavými jevy, zvláště syntaktickými, které slovník nemůže zachytit. Tak vznikly tyto poznámky. Opírají se o téměř úplný materiál k stsl. slovníku¹ i o bohatou vlastní excerpici.

1. *Ašte* má v stsl. nejčastěji funkci podřadicí spojky, řídčejí funkci částice. Jeho významy byly zřejmě ustáleny již v nejstarších překladech a v dalším vývoji staroslověňštiny se v podstatě neměnily; k větším změnám nedošlo ani v jednotlivých redakcích církevní slovanštiny. Drobnější významové rozdíly mezi texty souvisí vesměs s významem jeho řeckých předloh.

Uvážíme-li, jak se ve slovanských jazycích hypotaxe formovala dosti dlouho a postupně, často s mnohým kolísáním, nemůžeme předpokládat tak vyhraněné užití hypotaktického prostředku pro nářeční základ staroslověňštiny. Jistě zde jde o jistou stylizaci: Konstantin a první překladatel zvolili vhodné slovanské slovo jako stálý ekvivalent řeckých spojek *ei, éav (év)*, totiž *ašte*, a užívali ho k jejich tlumočení i v takových (méně častých) funkcích, do kterých by se vlastním vývojem jistě nebylo dostalo.

Stsl. památky nejsou, jak bylo již několikrát přesvědčivě doloženo,² ani po stránce syntaktické otrocky závislé na řecké předloze. Naopak, jejich autoři se nebáli ani větších odchylek tam, kde by byl býval doslovný překlad násilný. V oblasti hypotaxe byla však situace zvláštní, protože ta jistě nebyla v mluveném základu stsl. příliš rozvinuta ani pevně ustálena. Proto zde byla taková stylizace nejen možná, ale i nutná.³ Jak ukáže rozbor, nebyla — pokud jde o *ašte* — ani příliš násilná; většinou lze k přenesení podmínkového *ašte* do jiných typů najít domácí slovanské paralely.

Zjistit starší, „původní“ význam hypotaktických prostředků není většinou snadné ani pro jazyky, v nichž můžeme formování podřadného souvětí dobře sledovat. Tím těžší je to v našem případě, kdy máme před sebou prostředek již hotový a ustálený, téměř bez výjimky odpovídající řecké předloze. Jeho „původní“ funkci nelze bezpečně zjistit ani v stopách.

Situace je ztížena ještě tím, že stsl. *ašte* nemá přímé (etymologicky totožné) paralely v slov. jazycích. Syntakticky je mu blízké *ače*, dobře doložené v jazycích zsl. a vsl., a *če*, zastoupené v jazycích jsl.⁴ Ale hláskoslovný rozdíl *št // č* nebyl dosud přesvědčivě vyložen.⁵

¹ O textové bázi slovníku srov. J. Kurz, Pocta Fr. Trávníčkovi a F. Wollmanovi, 1948, 286n. a zprávu o konferenci o slovníku jazyka staroslověnského ve Slavii 24 (1955) 126—129, a F. V. Mareš, *Konference o stsl. a etymol. slovníku*, Věstník CSAV 63 (1954) 258—263. — Děkujeme Slov. ústavu za svolení užít tohoto slovníkového materiálu.

² Srov. např. J. Kurz, *Význam studia jazyka staroslověnského*, Slavia 21 (1953) 230n., zvl. 239—242; K. Horálek, *Evangeliáře a čtveroevangelia*, 1954, 124—125.

³ Srov. K. Horálek, *Význam Savviny knihy pro rekonstrukci stsl. překladu evangelia*, VKČSN, tř. hist.-filol., 1946, III, 1948, 47—48.

⁴ Srv. V. Vondrák, *Vgl. slav. Gram. II²*, 1928, 525—528; hojný materiál uvádí T. Maretič, *Veznici u slovenskim jezicima*, Rad JAZU 89 (1888) 89—104. — S. Mladenov (*Geschichte der bulg. Sprache*, 1929, 311) s ním spojuje i jihoslov. podmínkové *ako*; v **ko* vidí střihu *če* < **k*če*.

⁵ Zcela nepravděpodobný je výklad Maretičův (o. c. 90): *a-že-če* > *ažče* > *ažče* > *ašče* > *ašte*. Není dobře myslitelné, aby stsl., která v nejstarších památkách tak dobře zacho-

Přesto je tato rovnice daleko pravděpodobnější než spojení se sporadicky doloženým polským *jacy*,⁶ protože se zakládá na shodě významové; naproti tomu s *jacy* se stýká *ašte* právě ve významu zevšeobecňující partikule, obecně a právem pokládaném za grecismus.

2. Hláskové obměny stsl. *ašte* jsou z mluvnic dobře známy. Je to především *ěšte* (24× v PsSin, 3× v Mar), *jašte* (Supr 475,22), asi s hiátovým *j-*. Jednou doložen *ěšte* v Zogr (J 14,3) je spíše přepsání než protějšek staroslovin. *ěce*, známého z FrizZl.⁷ Vedle toho je v Supr pětkrát *ašti* za *ašte bi* a jednou *aštišę* za *ašte bišę*.⁸

II.

3. Významy stsl. *ašte* podáme ve stručném přehledu, protože budou zachyceny v slovníku. Zastavíme se však u těch významových odstínů, kterým mluvnic dosud nevěnovaly pozornost nebo které si zasluhují bližšího vysvětlení.⁹

Nejčastěji má *ašte* funkci spojky podmínkové nebo přípustkové, event. s významovými odstíny s tím souvisícími (přes 84 % dokladů); vzdálenější je jen význam vylučovací (necelá 2 %). Jako částice uvozuje *ašte* věty tázací (přes 5 %), znění přísahy (jen několik dokladů) nebo se spojuje se vztažnými zájmeny a zájmennými příslovci k vyjádření všeobecnosti („-koli“; kolem 8 % dokladů).

V podmínkovém a přípustkovém významu je *ašte* takřka jediným ekvivalentem řeckých spojek *ei*, *eián* (event. *án*, *κάν*¹⁰). Pouze v Supr najdeme několikrát jiné spojky: *li*, *jeli*, a s kondicionálem nebo ve spojení s *li*, *čě* (přípust.), *jelsma*; v ostatních památkách jsou takové případy výjimkou (v Sav Mt 19,21, v EuchSin a Cloz).¹¹

4. Ve větách s indikativem přísudkového slovesa vyjadřuje podmínku reálnou, s kondicionálem ireálnou. Např. *i gla emu. ašte chošteši možeši me očistiti eán θέλης δónασαί με καθαρῶσαι* Mc 1,40 Sav (Zogr Mar As) — *Éko ašte ne bi gō pomogłъ mně. vsmalě vselila sje bi v adъ dša moě ei mē đti kýrios έβοήθησέν μοι, παρὰ βραχὺ παρῴκησεν τῷ ἄδη ἢ ψυχῇ μου* Ps 93,17 Sin.

Jen v nepatrném počtu dokladů najdeme indikativ tam, kde by měl býti podle smyslu zřejmě kondicionál (k vyjádření podmínky neskutečné nebo jen možné); např. *spъ že i ina mnoga . έže stvori is . έže ašte po edinomu s'pana byvajotъ . ni samomu mnojъ . vsemu miru vsměstiti . pišemychъ kъnigъ đtva eán γράφεται καθ'έν* J 21,25 Zogr As (zde nemá *ašte*

vává i slabé jery, vůbec nezachovala starší podobu. — Srovnání *ače* : *ašte* = *trže* : *tržde* (Vondrák, o. c. 525) samo řešení nepodává. A. Meillet (MSL 20, 109) zde vidí zachování starého *at v první části kompozice: at + *če*.

⁶ Srov. E. Berneker, *Slav. etym. Wtb. I.* 1908—1913, 34; A. Brückner, *Slovník etym. jazyka pol.*, 1927, 196; F. Sławski, *Slovník etym. jazyka pol. I.* 1952—1956, 483.

⁷ Srov. V. Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 1912, 290 a 634. Viz i A. Vaillant, *Manuel du vieux slave*, 1948, § 21 (rus. vyd. 1952, 42—43). O *ěšte* v Zogr J. Kurz, *Slavia* 9 (1930—1931) 683.

⁸ Místa cituje Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634. Vzniklo nepochybně stažením. Myslit na *ašti* jako na protějšek řídkého *ači* v jiných slovanských jazycích máme sotva právo, i když by to usnadňovalo pochopení stažení, event. haplografie.

⁹ Nejpodrobněji pojednává o *ašte* Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634—637 a 622. — Viz hesla *ašte*, *ašte i*, *ašte li* v ukázkovém sešitu *Slovníku jazyka stsl.*, 1956, 12—15.

¹⁰ Srov. Blass-Debrunner, *Gram. des neutestam. Griech.*,² 1921, §§ 107, 371.

¹¹ Srov. Vondrák, *Aksl. Gram.*,² 634—637; S. Sloński, *Die Übertragung der griech. Nebensatzkonstruktionen in den abulg. Sprachdenkmälern*, 1908, 65—66.

funkci zevšeobecňující částice k *že!*); stejně Sav 151b17, avšak Sav 28a1: *jaže ašte i po jedinomu pisana byše*. — *Συνεδήτελῶστυνυ βο ναμτ, jako, ašte vřzmořyno, očesa vařa izvřtřnřše ubo dali mi byste el đnvaťon* G 4,15 Christ. Srov. podobně Mt 24,24 Zogr Mar As Sav, kde je v předložce též jmenná věta; naproti tomu A 20,16 Christ je shodně s řec. *el đnvaťon elř ašte vřzmořyno jemu by bylo*.

Častěji je indikativ praes. (zpravidla u dokonavých sloves s významem futura) tam, kde my bychom sice dali přednost kondicionálu, ale kde mělo *éán* s konjunktivem v novozákonní řečtině význam „případu očekávaného“,¹² takže je indikativ zcela na místě. Např. *onř že řeče . ni oče avraame . nř ašte křto otř mřtvychř idetř kř řimř . pokajotř se . éán tics ápō νεκρῶν πορευθῆ προς αὐτοῦς, μετανοήσουσιν* L 16,30 Zogr Mar As Sav (srov. překlad Žilkův: Ale kdyby k nim přišel někdo z mrtvých, budou činiti pokání. Zde však převládalo pojetí: „Jestliže přijde...“) — *ašte jazyky đlvčsky glři i aggelřsky, ljubve že ne imamř, bychř jako měď zvněřsti ili zvonř zvěcaja. I ašte imamř přřřstvije i věď tainu vsju i vsř razumř, i ašte imamř vsju věru, jako gory přřstavljati, ljubve že ne imamř, ničtože jesmb.* *Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ..., γέγονα..., καὶ ἐὰν ἔχω..., οὐθέν εἰμι* 1 C 13,1—2 Christ (Žilka: Kdybych mluvil...).

Nedopatřením je však jisté řechání v podmínkových souvětích, jejichž řecké protějšky jsou ireálné (mají ve větě řidící řv): *ašte bo đelo čřstřno bylo . to slavřnř ubo by otř đlověřs služenije přimalř el řř đργον τῆμον, εὐδόξωσ ἀν ὑπό βροτῶν έξυπηρετεῖτο* Supr 262,1 — *I ašte onu romņnegchu . ot nřejaže izidořa, iměli byřa vřtřmę vřzvatiti se καὶ el μὲν εκείνης εμνημόνεουσ ἀφ ἥσ έξέβησαν, εἶχον ἀν καιρῶν ἀνακάμψαι* Hb 11,15 Christ.¹³

5. Od podmínkového pojetí „očekávaného případu“ je malý krůček k pojetí časovému („jestliže přijde“ > „až přijde“), nepochybuji-li o uskutečnění. Staroslověnařtina zde zachovává ve shodě s obvyklým tlumočením řec. *éán* + konj. aor. podmínkové *ašte* s futurem (praes. sloves dokonavých), ale vedlejší časový význam pronikal jistě už tehdy. Několik výrazných dokladů najdeme v apořtulu. Srov. *Věmř bo, jako ašte zemľnaja nařa chramina tělu razoritř se, svřzđanije ot đa imamř, chraminu nerukotvorenu, věčnu, na nřsvchř. đti éán ř éπίγειοσ ἥμῶν οἰκία τοῦ σκῆνοσ καταλθῆ, οἰκοδομῆ εκ Θεοῦ εχόμεν* 2 C 5,1 Christ (Žilka: až bude náš pozemský stanový dům stržen) — *věmř že, jako, ašte javitř se, podobni jemu budemř ođaμεν đti éán φανερωθῆ ὁμοιοι αὐτῶ εσόμεθα* 1 J 3,2 Christ (Žilka: Ale víme, že mu, až se zjeví, budeme podobní);¹⁴ pod. R 15,24, 2 C 9,4 a 13,2, 1 J 2,28, 3 J 10.

6. Omezovací význam má *ašte* jako ekvivalent řec. *εἴπερ* („si tamen“, „jestliže ovšem“), např. 1 C 8,5 a 2 Th 1,6 Christ; za *éánπερ* je zřetelnější *ašte ubo*; srv. *I se svřtorimř, ašte ubo velitř bř. καὶ τοῦτο ποιήσομεν, éánπερ εἰπιτρέπη* Hb 6,3 Christ.

Také silnější *el γε* [„si tamen, si quidem“, „ačli“]¹⁵ je tlumočeno *ašte ubo* (C 1,23 Christ) nebo *ašte že*, např. *Toliko prijaste ořjutz? Ašte že ořjutz . τοσαῦτα επάθετε εἰκῆ, εἴ γε καὶ εἰκῆ* G 3,4 Christ (Žilka: Tak veliké věci jste zažili, a všechno nadarmo? Ač zažili-li jste to vřkutku nadarmo).¹⁶

¹² Srov. Blass-Debrunner, o. c. § 371,4. Je to pravidelný způsob překladu (v. Sloński, *Übertragung* 70—71). O výskytu v evangelích viz též O. Grunenthal, *Die Übersetzungstechnik der aksl. Evangelienübersetzung*, AslPh 32 (1911) 13n.

¹³ Viz též Sloński, *Übertragung* 68.

¹⁴ Podmínkové pojetí by zde odporovalo pevné křesťanské víře v reálný příchod Kristův a v jisté zmřtvýchvřstání.

¹⁵ O užití *εἴπερ, éánπερ α εἴγε* viz Blass-Debrunner, § 454,2 a 439,2.

¹⁶ Ještě zřetelněji vystupuje omezovací odstřn ve spojení *τῶεβρ ašte μόνον el* „jen když“ Supr 100,16.

Takové užití *ašte* nebylo nijak násilné, protože jde jen o dodatečný odstín normálního podmínkového významu, vyjadřovaný nadto většinou příklonnou částicí *ubo* nebo *že*. Srov. samostatné užití *ašte* v podobném významu (,jestliže jen'): *Otvēšta filosofz: I trudenz sy tēlomz i bolenz, radz idu tamo, ašte imutz bukvi vz jazykz svoi* ŽK 14 (Lavrov 27,1).

7. V záporné větě podmínkové, která je závislá na předcházející větě také záporné, přechází *ašte* ve výjimečnou spojku ,leč (když)'; přechod je zcela plynulý a přirozený. (Stejný význam proniká, jestliže je větou řídicí řečnická otázka smyslem záporná.) Za výraznější *ἐκτός εἰ (ἐάν) μή*¹⁷ užili překladatelé vhodné spojení *razvě ašte*. Srov. *ne možeš snz tvoriti o sebz ničesože . ašte ne eže viditz oca tvožešta. ož dúnatai o vidos poiείν af' εαυτοῦ οὐδέν, αν μή τι βλέπη τόν πατέρα ποιούντα* J 5,19 Zogr Mar As (Žilka: leč co vidí činiti Otce). — *Kako ubo mogu, ašte kto ne nastavitz mene? pōz γάρ αν δυναίμην εαν μή τις ὀδηγήσει με* A 8,31 Hilf — *Na popa chuly ne prijemli, razvě ašte pri dvoju ili trčhčz poslušehčz . μη παραδέχον, ἐκτός εἰ μή ἐπι δύο ἢ τριῶν μαρτύρων* 1 Tim 5,19 Christ.

V Christ je za *εἰ μή* i *ašte* se slovesem kladným (jako české *leč*); při tom je pocitujeme už skoro jako odporovací:¹⁸ *pochotiz bo ne vědčhčz, ašte zakonz glāše: ne pochošteši . οὐκ ἤθειν, εἰ μή ὁ νόμος ἔλεγεν* R 7,7 — *Ježe něštz ino, ašte ini sušz sčmuštajuštei vy i chožetz převratiti evaggelije čhvo . o οὐκ ἔστιν ἄλλο, εἰ μή τινές εἰσιν οἱ ταρασσοντες ὑμᾶς* Gal 1,7; srov. i 2 C 13,5 (*ašte ubo*).

8. Jako kalk řecké eliptické konstrukce *εἰ δὲ μήγε* (*εἰ δὲ μή*, zřídka i *εἰ μή*) ,alioquin' se jeví stsl. *ašte li (že) ni* s významem ,jinak, sice, nebo'.¹⁹ Částicí *li* se běžně překládalo navazovací *že* po podmínkové spojece (viz dále § 15); *že* může býti zesílením *li* nebo ekvivalentem *γε* (viz výše *εἰ γε* § 6). Plný smysl mělo celé spojení po předcházející větě kladné: ,pakliže ne, (tedy)'. Užívalo se ho však bez rozlišení i po větě záporné (tedy ve smyslu ,pakliže ano').

V evangeliích má podobu *ašte li že ni* až na dvě místa v Zogr (L 10,6 a 13,9), kde je bez *že*, a jedno místo v As (93a 1—2), kde chybí *li*. Srov. *vz domu oca moego . obitēli mnogy sozšz . ašte li že ni reklz bychz vamz . ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοιαι πολλαί εἰσιν' εἰ δὲ μή, εἶπον αν ὑμῖν* J 14,2 Sav Zogr Mar, stejně As 29a 15, ale As 93a 1—2 *Ašte že ni*. — *Nikztože pristavleniē plata ne bělena . ne pristavlētz rizē vetzšē . ašte li že ni . vztzmetz končsz ožz nēje novoe . ožz vetzchaego . i goršiz dirē božetz . εἰ δὲ μή, αἰρει τὸ πλήρωμα ἀπ' αὐτοῦ τὸ καιρὸν τοῦ παλαιοῦ* Mr 2,21 Zogr Mar.

Srov. dále Mt 6,1 Zogr Mar As Sav, L 10,6 Zogr Mar, L 13,9 Zogr Mar, L 14,32 Zogr Mar, J 14,11 Zogr Mar As Sav (po větě kladné); Mt 9,17 Mar, Mc 2,22 Zogr Mar, L 5,36 a 37 Zogr Mar (po větě záporné). Stejně i Hval Ap 2,5 a 16 (po větě kladné); *ašte li ni* po větě záporné též 2 C 11,16 Christ.

¹⁷ Blass-Debrunner, § 376. Za *εἰ μήτι* je *ašte ubo* (např. L 9,13 Zogr Mar), *ašte da ne* ,ačli ne' (Supr 294,7, 381,28, 446,1; viz níže § 16).

¹⁸ *Εἰ μή* v G 1,7 interpretuje Blass-Debrunner jako *πλὴν οὐτι* ,außer daß' (§ 376). Může tu však jít o míšení *εἰ μή ἄλλᾶ* (srov. ibid. § 448,8 a zmínku u Thumba, *Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, 1901, 124), takže by odporovací význam byl už v řecké konstrukci. Pozoruhodné však zůstává užití pouhého *ašte* bez záporu.

¹⁹ Této konstrukci věnoval pozornost zvl. V. Vondrák, *Altksl. Gram.*², 635. Pro řečtinu srov. Blass-Debrunner § 376.

V Supr je *ašte li ni* doloženo pouze po větě kladné. Bývá po něm částice *to*, uvozující vlastně apodozi k této eliptické větě podmínkové. Např. *požvřete bogomъ . ašte li ni to zle imate izmъrěti . ei dē mъge* Supr 175,2; pod. 12, 14, 181,9. — *se naučichъ tę . jakože smysliti i ispovědati jako sqtъ bozi . ašte li ni i nevolejo tę prinuždо ispovědati ei dē mъge* Supr 149,10; podobně 148,17—18.

Kladné *ašte li*, které najdeme v stejném významu v Supr a v Christ, není protějškem *ašte li ni* po větě záporné, jak by se dalo očekávat. Setkáme se s ním totiž zpravidla po větě kladné, a to jednak za *ei dē mъ*, jednak za *επει* podobného významu.²⁰ I zde následuje často *to*. Srov. *szъdzъ ubo viždо . ašte po plištu ichъ prichodeštuumъ kъ mъnē szkonnъčavajqtъ se . ašte li da razumějo ei dē mъ*, *lva γwō* Supr 305,3 (Gen 18,20—21); stejně 305,8,14 a 306,6. — *a na tobě blgostъ bъija, ašte prъbudeši vъ blgosti; ašte li, a i ty otsěčenъ budeši επει και σὸ ἐκκοπήση* R 11,22 Christ. — *čto ti se mъnitъ . ašte ubo čtěši i pokloniši se slъncu . i ognju i vodě . i szkonnъčaješi povelěnije cre . ašte . li to vъzložimъ na tę moky žestoky i ljuty zělo . επει υποβάλλομέν σε* Supr 258,29²¹ (podobně 303,18 a 216,1, zde je řec. paralela jen vzdálená).

Po větě záporné je *ašte li* doloženo jen jednou, a to jako protějšek řec. η̄ (pokud lze ovšem předloze věřit): *jegda že uže povědano bystrъ bezbožnoje ono i nečъstivoje povědanije . ne naricati ča . ašte li to bedy podъjemati . μη δολογειν τὸν Χριστόν, ἢ κινδύνους ἐκδέχεσθαι* Supr 85,7.

Význam ‚jinak‘ má v Supr 167,28 dokonce i samotné *ašte* s partikulí *to*; *vъnidi vъ tělo svoje . ašte to vedevě tę otrъhъdu tę vъzvedochově* (řec. protějšek s vylučovací konstrukcí je vzdálený, ale má stejný smysl: *Πίστευσον, ἢ εισέρχῃ τὸ σώμά σου, ἢ ἀποφέρομέν σε ὄθεν ἀνηγάγομεν σε*).

Konstrukce *ašte li (ni)*, ‚jinak‘ žije dále v csl. (Srov. pro rus. redakci Sreznevskij, *Mat. dlja slovarja drevne-rus. jaz. I*, 1893, 35.)

9. Stsl. *ašte* má stejně jako *ače* v jiných slovanských jazycích i jako řecké *ei, éan* také význam přípustkový („ačkoli, třebaš“) nebo přechodný význam podmínkově přípustkový (tzv. výtčená podmínka: ‚i když, i kdyby, byť‘).

Výtčenou podmínku vyjadřuje v nevelkém počtu dokladů i samotné *ašte*. Srov. *věruvi vъ mę ašte umretъ živъ bōdetъ о πιστεύων εις ἐμὲ κἀν ἀποθάνη ζήσεται* J 11,25 Suv = Supr 75,25, pod. Zogr Mar As — *ěšte uprěčivъ sje na mje plъkъ ne uboitъ sje szъdъce moe . ěšte vъstanetъ na mje branъ na nъ azъ uprъvajō éan παρατάξεται ἐπ' ἐμὲ παρεμβολή, οὐ φοβηθήσεται ἡ καρδία μου ἐὰν ἐπιναστήῃ ἐπ' ἐμὲ πόλεμος, ἐν ταύτῃ ἐγὼ ἐλπίζω* Ps 26,3 Sin — *dobře da věsi vojevoda . jakože nikoliže žrti imamъ bogomъ tvoimъ . ašte szъ vsěmъ vsprěštěnijemъ poveliši(ši) ὡς οὐκ ἄν ποτε θύσω τοῖς θεοῖς σου κἀν μετὰ πάσμς ἀπειλῆς προστάσης* Supr 148,11. — Srov. též Mt 26,35, Mc 14,31, Ps 61,11 Sin, Supr 428,9; 1 C 4,15 a 13,2, 2 C 5,16 a 11,6 a n. j.

²⁰ Blass-Debrunner, § 456,3. Vondrák zaznamenává v téže funkci sch. *ako li* (vždy bez zápornky; srov. Vgl. *Gram.*² 549). — Je zajímavé, že podobnou „libovůli“ v užívání zápornky jako ve stsl. můžeme pozorovat v ruských hovorových větách stejného významu *s a to, ne to, a ne to* (srov. akad. *Grammatika ruskogo jazyka II*, 2, 1954, 242). Kdyby šlo ve stsl. o konstrukci skutečně živou, nestačil by tedy „logický“ rozpor v užívání zápornky k důkazu, že jde o kalk. Dispozice k takovému užití *ašte* byly jistě domácí.

²¹ Roztržení *ašte li* tečkou je zde jistě náhodné; v žádném jiném dokladu se s tím nesetkáváme.

Docela ojediněle má význam přípustkový: *Cěсаръ же даuidъ . аште въ грѣхѣхъ бѣ вѣрлаъ . обаче въ правѣдо бѣ обличенъ . ει και τη ἀμαρτία ην περιπεσών, ἀλλ' ὁμως τὸ δίκαιον ἠμφότεστο* Supr 360,7.

Zpravidla se však spojka *ašte* zesiluje vytykácím *i*, které se klade za spojku a splývá s ní v jediný významový celek. Odpovídá tak přesně nejčastějšímu řeckému *ei (edn) kai*, ale bývá běžně i za *kān* a někdy i za pouhé *ei, édān*. Srov. Mt 26,33 Zogr Mar As Sav, J 15,18 As a J 21,25 Sav (proti *ašte* v ostatních textech); 1 C 13,1 Ochr a n. j.

Užití *i* zde má kořeny domácí; podobně je najdeme ve spojení s *ače, ač* v jazyce stě. a strus., s *ako* v sch. aj.²² Vlivu řečtiny lze však přikládat nápadně pravidelné kladení *i* hned za spojku. Jako vytykácí částice by mělo stát spíše před vytykaným slovem a nikoli v poloze příklonné.²³ V stsl. se však od spojky zpravidla neodtrhuje; kde stojí až u některého slova ve větě vedlejší, bývá to ve shodě s řeckou předlohou a věta nemá výrazný odstín vytčené podmínky nebo přípustky.²⁴ Srov. *ne věruješī li proroku . věruī akы рѣчѣ . аште něšī i slovesy otъvѣglъ рѣчѣства . πιστευσον ὡς συγγενεῖ, ει ἀρα σὺ μὴ και λόγοις ἐξωμόσω τὴν συγγενειαν* Supr 336.1 (*i* patří k subst. *slovesy*); naproti tomu s vytčenou podmínkou: *ašte i desetъ tysъštъ řečešī . аште i vьso vьselenojo vъvъrъžešī . vъ vodachъ ne umalitъ se čьstъ kān мωροlos εἰπης, kān τὴν οἰκουμένην ἀπασαν ἐμβάλης εις τὰ νάματα ταῦτα τὰ πνευματικά, οὐκ ἀναλίσκεται ἡ χάρις* Supr 496.20n.²⁵

²² Srov. stě.: *a tak mnozí ctnost šlechtnosti milovali, ač i neznajíc plně pravdy* Stít. ř. 30 a; *mnich, jenž mnoho jte a mnoho usiluje, nemá v to ůfati, ale ten, jenž málo jvie, ač i mnoho usiluje* OtcB 66b; viz dále J. Gebauer, *Slovník stě. I*, 5. Ruské doklady uvádí Sreznjevskij, *Materialy I*, 5; sch. Maretić, Rad 89, 97.

²³ Stále příklonky, zvl. *bo, ubo, li, že*, vkládaly se ovšem mezi spojku a vytykácí *i*; např. *ašte že i muky kto priemlet, ne věnčaeť se, аште ne zakonno mučєnъ budetъ edān dē kai dōlъŕъ tьc, ođ otъcъpavouta* 2 T 2,5 Mosk a Ochr; — *ašte bo i tьmp imamъ добрыхъ дѣлѣ, gněvъ že drъžimъ, vьse vъ sue i ašjutъ kān γάρο* Cloz I, 537. — Ojediněle stává však vytykácí *i* (ni) před spojkou: *ašte mošēa i prorokъ ne poslušaјotъ . ni аште kъto otъ mъrъvychъ vъskъrsnetъ . ne imotъ věry . ođdē edān tьc ek vьkъrōnъ ānastъŕŕj piastъŕŕsouta* . L 16,31 Zogr Mar As // *i аште* Sav; — *Brašъno že nаrъ ne pъdъrъpostavitъ dъvi; ni, аште bo emъ, izbytъčьstvujemъ ni, аште ne emъ, lišimъ se ođte edān μὴ φάγωμεν ὑστερούμεδα, ođte edān φάγωμεν περισσούμεν* 1 C 8.8 Christ Ochr; — *Ubo i аште p'sachъ vamъ, ne obiděvъšago radi ni obiděnago radi āra ei kai ἔγραψα ὕμιν, οὐχ ἕνεκεν τοῦ ἀδικήσαντος...* 2 C 7,12 Christ. Srov. též 1 C 13,2,3 ibid.

Tak se i dokonce objeví před spojkou i po ní: *i аште i грѣчы бодетъ stvorilъ otъdаdětъ se emu . kān ἀμαρτίας ἢ πεποιμένος, ἀπεθήσεται αὐτῷ*. Jac 5,15 Ochr // *i аште i ozyky dьčъskyo glē i agglъskyo . ljubъve že ne imamъ . bychъ jako i mēdъ dzvъneštī li kūmbalъ dzvъcaq. Edān ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ...* 1 C 13,1 Ochr (// *ašte* Christ; srov. výše § 4). Častěji však v takovém případě mělo první *i* funkci slučovací spojky (srov. Mt 5,47 Sav). Tato homonymita mohla být také jednou z příčin, proč se *i аште* šíře neujalo.

²⁴ V jiných slovanských jazycích takové pevné sepětí se spojkou — pokud je nám známo — nenastalo. Vytykácí *i* může stát beze změny významu před zdůrazňovaným členem věty přípustkové i tehdy, když nenásleduje hned po spojce. Velmi často se i tak hned za spojku dostává a to mohlo být i ve stsl. východiskem k ustálenému užívání *ašte i* podle vzoru řečtiny; jistě se to necítilo jako násilné. Kladení *i* před spojkou nebylo v starších fázích slovanských jazyků obvyklé. Ojediněle najdeme i odtržené od spojky i ve staroslověněštině: *ašte mi se ključitъ i sъ tobojo umrěti . ne otъvъrgo se tebe . kān dēŕŕ me sōn σοι ἀποθανεῖν* Mt 26,35 Zogr (v ostatních textech bez *i*).

²⁵ *I* se ovšem může vztahovat také jen k následujícímu slovu, nikoli k celé větě, i když stojí po spojce. Srov. *ašte že i sotona samъ vъ seбѣ razdělī se . kako stanetъ crъve ego . ei dē kai ὁ σατανᾶς ἐφ' ἐαυτὸν διμερίσθη, πῶς σταθήσεται...* Lk 11,18 Zogr Mar.

Vzácné je *ašte* i s kondicionálem (,i kdyby, byť“), např. *ne bo nъ ašte i zlatomъ съstavъjena ti byše usta byla . i kameniimъ ѣстьnyimъ ne toľma se byše svitěla . jakože nyhъja... Οὐδὲ γὰρ εἰ ἀπὸ χρυσίου συνέκειτό σου τὸ στόμα, οὐδὲ εἰ ἀπὸ λίθων τιμίον, οὕτως ἐμελλε λάμπειν ὡς νῦν* Supr 380.17 (podobně 82.28 a 403.26).

Skutečný význam přípustkový má *ašte* i jen v malém počtu dokladů.

Např. *ašte i bā ne bojo se . i ěkъ ne sramlějo se . za ěe tvoritъ mi trudъ vъdovica si . da mъšto eje . eĭ kai tōn theōn ođ φοβοῦμαι... . . . L 18,4 Zogr Mar As Sav — Solomonъ, mudrostъ ot bā priimъ raĉe vъsěchъ ělvkъ, mnoga kazanija dobra сътвори съ pritъĉami, ašte i samъ ne dokonъĉa. ŽM 1 (Lavrov 69,9) — *ašte i vrazi imъ jesmъ jakože věštajotъ . nъ ĉlověci jednaĉe obidjo nenaviděšte . eĭ γὰρ kai ěχθροὶ αὐτῶν ἔσμεν, ὡς φασιν, ἀλλὰ ἄνθρωποι, ἔτι ἀδικηθέντες.* Supr 126.26.*

10. Od podmínkového významu se *ašte* docela neodtrhlo ani v užití vylučovacím. Dostalo se do něho hlavně v apoštolu jako ekvivalentu řec. *ēite — ēite* ojed. i *ěán te — ěán te*; srov. R 14,8 (v. Blass-Debrunner, §§ 446, 454,3). Jeden doklad je v Rut 3,10 (*ēitoi — ēitoi*) a dva v ŽK 16 (Lavrov 31,14 a 34,4; jsou to však citáty z 1 C 14,7.27). *Ašte* zde vyjadřuje libovolnost (,ať — nebo‘, ,aťsi — aťsi‘), nikoli vlastní vylučovací vztah (,buď — nebo‘). Přitom jde někdy o spojení celých podmínkových souvětí, v nichž opakované *ašte* uvozuje zároveň větu podmínkovou; např. *I ašte stražetъ jedinъ udъ, съ nimъ stražjutъ vsi udi; ašte li slavitъ se jedinъ udъ, съ nimъ radujutъ se vsi udi . kai ēite páσχει ἔν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη . ēite δοξάζεται ἔν μέλος, συχαίρει πάντα τὰ μέλη.* 1 C 12,26 Christ (podobně R 12,6 — 8 a 14,8, 1 C 13,8, 2 C 1,6, 5,13 a 12,2). — Jindy má celé vylučovací spojení význam vyčleně podmínky vzhledem k další větě v souvětí: *ašte bo životъ, ašte li umirajemъ, gvi jesmъ ěán te ođn ζωῶμεν ěán te ἀποδηήσκωμεν, τοῦ κυρίου ἔσμεν* R 14,8 Christ. — Nebo přináší výčet: *jako o njemъ създана byša vseĉъskaja, jaže na nъsъchъ i na zemli, vidimaja i nevidimaja, ašte přestoli ašte li gъstvija ašte li vlasti ašte li vladkykы ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα τὰ ἐν τοῖς οὐρανοῖς kai τὰ ἐπι τῆς γῆς, τὰ ὁρατὰ kai τὰ ἀόρατα, ēite θρόνοι ēite κυριότητες ēite ἀρχαὶ ēite ἐξουσίαι* C 1,16 Christ.

Jen zřídka se opakuje samotné *ašte*; častěji je druhé a další zesíleno částicí *li*, nebo je ve všech částech souvětí *ašte li*, event. též *ašte že*, ojedinele *ašte že li*. V některých dokladech se *ašte* střídá i s normálním vylučovacím *ili*. Srov. vedle citovaných dokladů ještě tyto: *ne idi v slědъ junošъ . ašte li ništъ ašte li bogat’ . τὸ μὴ πορευθῆναι σε ὀπίσω νεανιῶν, ēitoi πτωχὸς ēitoi πλούσιος* Rut 3,10 — *da priimemъ kъždo, jakože съ těľtъmъ sъděla, ašte bĭgo ašte zlo ēite ἀγαθόν ēite φαῦλον* 2 C 5,10 Christ — *vse bo vaša sutъ, ili pavitъ, ili apolloсъ, ašte že kifa, ašte že vsъ mirъ, ašte že životъ, ašte že smъrtъ πάντα γὰρ ὁμῶν ἔστιν, ēite Παῦλος, ēite Ἀπολλῶς ēite Κηφᾶς, ēite κόσμος ēite ζωῆ ēite θάνατος* 1 C 3,22 Christ — *umъřimъ za ny, da, ašte že li bъdimъ, ašte že li sъrimъ, kupno съ nimъ oživemъ . ĩna ēite γρηγορῶμεν ēite καθεδῶμεν ἅμα σὺν αὐτῷ ζήσωμεν* 1 Th 5,10 Christ.

Tato funkce *ašte* jistě není původní;²⁶ ve střídání s *ili* by bylo možno vidět i pronikání této obecně rozšířené vylučovací spojky.

²⁶ Nemá ani běžnější protějšek ve vývoji slovanského *aĉe*. Polský doklad, citovaný Maretičem (Rad 89, 100) z Lindeho, nepředstavuje živý typ (*którego chcesz, wszystko za jedno, acz ten, acz ów*).

11. Ve funkci tázací partikule uvozuje *ašte* zjišťovací otázky jak samostatné, tak i závislé.²⁷ Odpovídá přitom pravidelně řec. *ei*.

a) V samostatné otázce: *řešē emu gī . ašte udarimъ nožemъ . κύριε, ει πατάξομεν εν μαχαλη* L 22,49 Zogr Mar — *υπρασαχου gī*jušte: *Gī, ašte vь leto sie ustraēēši cъstvno izlvo? Κύριε, ει εν τῷ χρόνῳ τούτῳ ἀποκαθιστάνεις τήν βασιλειαν τῷ Ἰσραήλ*; A 1,6 Hilf — *I řešje kako uvědě bъ . i ešte estъ razumъ vyšъnimъ . και ει εστιν γνωσις εν τῷ ὑψίστῳ*; Ps 72,11 Sin. — Mnohdy uvozuje otázku smyslem řečnickou (‘cožpak’); např. *i poraženъ reče . azъ jesmъ pastuchъ dobryi . ašte i vy otrъbēgoste strachomъ odrъžimi* Supr 478,12 — *ašte čluka Rimljanina i ne osužena létъ jestъ vamъ biti? ει ἀνθρωπον Ῥωμαῖον καὶ ἀκατάκριτον ἔξεστιν ὑμῖν μαστίζειν*; A 22,25 Christ — *ašte vračъ chotē priloziti plastyrъ boleštīmъ, prilozit li i drevě, ili kameni, i javit li otrъ sego čto? ŽK 9* (Lavrov 15,4; zajímavé spojení *ašte* s běžným tázacím li).²⁸

Přitom nabývá i speciálních významových odstínů. Tak v Supr 369,27 bychom je nevhodněji přeložili ‘vždyt’: *Otrъvēštanъ ubo gospodinъ jeho reče . pronyrivъ robe i lēnivyi . ašte vēdēše jako žьno ideže nēsъъ sējalъ*. Jindy má význam ‘což když’: *reče imъ se li vy blaznitъ . Ašte ubo uzvrite sna čskago . vъchodęšta ideže bē přēžde ēan oъn θεωρήτε τὸν υἱὸν τοῦ ἀνθρώπου ἀναβαίνοντα δρον ἦν τὸ πρότερον*; J 6,62 Zogr Mar As (Žilka: To vás uráží? Což když užité Syna člověka...). Srov. k tomu též R 9,22 Christ. — S tázacím užitím souvisí i ojedinelé zvolací, a to jednak s významem ‘kéž by’ v L 19,42 Zogr Mar: *viděvъ gradъ plaka se o ňemъ glę . čko ašte bi razumělъ vь dъnъ sъ . i ty ēže kъ miru tvoemu . διτι ει ἔγνωσ εν τῇ ἡμέρᾳ ταύτῃ καὶ σὺ τὰ πρός ελεγήνην*. (Žilka: Kéž bys poznalo aspoň v tento den i ty, co je ti ku pokojí!); jednak s významem ‘tedy přece’ (< ‘cožpak přece jen’) ve spojení s *ubo* za *ei* āra v Ps 57,12 Sin: *i rečētъ člūkъ ašte ubo estъ plodъ pravedъnika . estъ ubo bъ sadje imъ na zemli . Ei āra εστιν καρπὸς τῷ δικαίῳ, āra εστιν ὁ θεὸς κριων αὐτοῦς εν τῇ γῆ*. (Kral: V pravdě, žeť má užitek spravedlivý...).

b) V závislé otázce: *υπρασααše i ašte čto viditъ . ἐπηρώτα αὐτόν . ει τι βλέπες* [var. βλέπει] Mc 8,23 Zogr Mar — *Gъ sъ nъsi priniče na sny člěje . viděti ešte estъ razuměvajei li vъziskajei bā . τοῦ ιδεῖν ει εστιν συνίων ἢ ἐκζητῶν τὸν θεόν*. Ps 13,2 Sin; stejně 52,3. — *i chotēaše svoima očima viděti ašte to jestъ tako . ιδεῖν ει οὕτως ἔχει*. Supr 296,11.

Tázací *ašte* může zde nabýt významu blízkého obsahové spojce ‘že’:²⁹ *Ni, nъ ašte dchъ styi jestъ, slyšachomъ . ἀλλ’ οὐδ’ ει πνεῦμα ἄγιον εστιν ἠκούσαμεν* A 19,2 Christ (lat.: Sed neque si Spiritus sanctus est, audivimus. Žilka: Ne, ani jsme neslyšeli, že by byl Duch svatý.); podobně A 26,8 Christ.

Častěji vyjadřuje závislá otázka očekávání doprovázející děj a nabývá smyslu účelového (jako čes. *zdali by*);³⁰ např. *i vidě smokovъnicъ izdaleče . imęštъ listvie . pride ašte ubo obrešetъ čto na ňei . ἦλθεν ει āra τι εὔρησει εν αὐτῇ* Mc 11,13 Zogr Mar (Žilka: přišel, zdali

²⁷ V mluvnicích se nesprávně traduje, že se ho užívá jen v otázkách závislých (Vondrák, *Vgl. Gram. II*², 527; důrazněji Vaillant, *Manuel* § 258, rus. vyd. 398). Je v závislých otázkách pouze častější. *Ei* uvádí samostatnou otázku i v řečtině; srv. Blass-Debrunner, § 440,3 (hebraismus?).

²⁸ Proto zde asi chápe Vašica *ašte* jako podmínkovou spojku: „Jestliže lékař chce přiložit náplast nemocným, přiloží ji na strom či kámen?“ (*Na úsvitu křesťanství*, 1942, 29). I když bylo v ŽK po *ašte* asi možné participium přítomné místo urč. slovesa (srov. níže § 22), půjde zde nepochybně o otázku: „Cožpak lékař, chtěje přiložit...“.

²⁹ Slovanské *ače* nabývalo nejednou významu obsahové spojky přímo. Srov. zvl. stpol. *acz* (*Slownik stpol.* 1, 17). Takové užití ve stsl. není.

³⁰ Je při tom ve spojení s *ubo* protějškem řec. *ei āra* nebo *ei pōs* téhož významu, srov. Blass-Debrunner, § 375.

by na něm něco nalezl) — *pokai se ubo ot zlobi svoei i mli se bvi, ašte ubo otdast' ti se pomyšlenie srđca tvoego . δεῖθῃτι τοῦ Κυρίου, εἰ ἄρα ἀφεθήσεται σοι ἡ ἐπίνοια τῆς καρδίας σου* A 8,22 Hilf (Zilka: pros Pána, zda by ti nemohl býti odpuštěn...) — *vsegda vъ molitvachъ moich . mlyse ašte kako ubo kыgda pospěšenъ bodъ volerъ bъzier priti k vamъ . δεόμενος εἰ πως ἤδη ποτὲ εὐδοωθήσομαι ἐν τῷ θελήματι τοῦ Θεοῦ ἔλθειν πρὸς ὑμᾶς* R 1,10 Ochr. (Zilka: prosim, zdali by se mi již jednou uvolnila cesta).

Tázací funkce *ašte* se vesměs pokládá za nepůvodní. (Opačného názoru je Maretić, Rad 89,89—90; jeho spojení *ašte* a *a-če* s interogativním zájmenným kmenem **ko-* není však správné.) Výklady jazykovědců o vzniku této funkce se pohybují mezi dvěma póly, jasně vyjádřenými u Vondráka a Vaillanta. Vondrák myslí na možnost domácího vývoje, i když vytýká pravidelnou korespondenci s řeckým *ei* („Wie *li* aus einer Fragepartikel zu einer hyp. Konj. werden konnte, so konnte umgekehrt auch *ače, ašte* zu einer Fragepartikel werden, allerdings wohl nur in abhängigen Sätzen.“ Vgl. *Gram. II*², 527). Vaillant prohlašuje tázací užití *ašte* za kalk řeckého tázacího *ei* (*Manuel* § 258).

Vondrákův výklad má však dvě vážné závady, pro které jej nemůžeme přijmout. Předně to, že ve stsl. nedošlo zřejmě v nejstarší fázi vůbec a v pozdějším vývoji jen velmi sporadicky k užití *li* ve funkci spojky podmínkové, kdežto *ašte* se užívá i ve funkci tázací bez kolísání, které by stálo za zmínku, už v nejarchaičtějších textech. Nebyl tu tedy skutečný styčný bod ani v jednom ani v druhém významu, a nesouhlasí chronologie.

Podmínkové *li* jsme zachytili v materiále z evangelií bezpečně jen jednou: *reče emu is chošteši li isplniti . idi prodazdъ vse iměnie svoje . i dazdъ ništiiimъ . ei θέλεις τέλειος εἶναι, δαπαε πόλησόν σου τὰ ὑπάρχοντα* Mt 19,21 Sav (v Mar As Zogr^b je *ašte chošteši*). I v Supr je bezpečných dokladů více než poskrovnu; skutečným ekvivalentem řec. *ei* je *li* jen dvakrát: *trgda li iměniya radi i človečesky pochvaly . i malovremennyye slasti podvizaachъ se . a nynja koliko rače nebesnaogo radi cēsara . ei τότε διὰ χρημάτων καὶ ἀνθρώπων ἐπαίνους καὶ πρόσκαιρον ἡδονῆν ἠγωνιζόμεν, πόσω μάλλον ἀρτίως διὰ τὸν ἐπουράνιον βασιλεία;* Supr 63.11 — *ješte li ne wěriši vaju prvyyi načerъkъ mekamъ . načneta i vstoroje . ei οὐ πείθει ὑμᾶς ἡ πρώτη ἀρχὴ τῶν βασάνων, ἐπιχειρήσατε καὶ πρὸς δευτέρων* Supr 75.1. V jiných památkách jsme podmínkové *li* při důkladném prohlédnutí materiálu pro stsl. slovník nezjistili.

Tázací *li* je protějškem řec. *ei* v evangeliích jen jednou: *ryci ubo namъ . dostoitъ li . k'insъ dati k'esarevi . ili ni . damъ li ili ne damъ* Mc 12,14 Zogr. Zogr se tu přidržuje varianty *eiπε οὐν ἡμῖν εἰ ἔξεστιν ἡμᾶς δοῦναι κῆρσον καίσαρι ἢ οὐ; δῶμεν ἢ μὴ δῶμεν;* naproti tomu Mar má pouhé *dostoitъ li dati kinъsъ kesarevi ili ni* podle řec. *ἔξεστιν δοῦναι κῆρσον καίσαρι ἢ οὐ.* To ovšem průkaznost dokladu silně oslabuje, protože v Zogr může jíti o pouhé doplnění původního kratšího znění s ponecháním *li*, které je tu plně jako mistě jako tázací partikule v samostatné otázce a bez přímého protějšku. Nepřímou otázkou neuvozuje *li* jinak v evangeliích vůbec a v jiných památkách jen výjimečně; jde většinou o doklady, které lze chápat i jako otázky přímé nebo kde proniká funkce vylučovací (*li* — *ili*). Také v Supr, kde je k tomu přesnost předlohy sporná, odpovídá *li* tázacímu *ei* bezpečně jen v šesti dokladech: *къ bogu svgrěši dauidъ . tomu se isповѣда . čimъ vēsti prosti li jego ili ne prosti . kai πόθεν οἶδας, εἰ συγχώρησεν ἔλαβεν, ὅτι οὐ ἀφείλες τὸ ἀμάτημα;* 361,1 (dále 27,24; 27,26; 361,21; 482,26; 502,26).

Za druhé je velmi sporné, nabývá-li (aspoň ve starší době) *ače, če* v jednotlivých slov. jazycích vůbec tázacího významu.

Vondrákem citované doklady z bulh. (528) jsou nesprávně vyloženy; N. Gerov jasně ukazuje, že *če* má na začátku vět tázacích a zvolacích pouze funkci zesilovací částice, nikoli tázací, např. *če ty koj si?* = rus. „a ty kdo?“, *če tova kakvo e?* = rus. „a eto čto takoje?“. ³¹ Pochybnost jediného dokladu stě.

³¹ *Rečnik na bulg. ezik* V, 537.

(Ps 49,13 ŽWitth) přiznává s Gebauerem sám Vondrák. Podrobnější pročetí materiálu ve *Slovníku stpol.* (1, 17—18) ukazuje, že i zde je zdánlivě dobře doložená tázací funkce *acz* velmi omezená, ne-li sporná (dva ze tří dokladů na samostatnou otázku mají *acz* jako kalk lat. *si*, které samo je hebraismem v přísěžných výrocích!). Přezkoumání by zasluhoval i stav ve slovinštině, odkud Maretić (Rad 89,91) uvádí dva málo výrazné doklady. Snad jen v luž. srbštině je tázací funkce hluž. *hač* a *dluž. ac* silněji rozvita.³²

Zdá se nám tedy, že tázací význam stsl. *ašte* je nutno přičíst vlivu řečtiny. Je se však možno ptát, do jaké míry se pociťovala tato významová adaptace jako násilná. Téměř vylučné postavení *ašte* v závislých otázkách zjišťovacích snad svědčí proti tomu.

Se samostatným užitím *ašte* ve funkci tázací se však v textech, k nimž máme dobré předlohy, nikdy nesetkáváme. Zdánlivou odchylku tvoří jen Jac 5,13—14 Christ Ochr: *ašte stražetъ kto vъ vasъ, da molitvu dějetъ; dobrodъstvujetъ kto, da pojetъ . bolitъ* [Ochr *ašte bolitъ*] *kto vъ vasъ, da prizovetъ popy crkъvnyja Kakopaθeī tis ēn ūmīn; προσευχέσθω · εὐθυμει τις; ψαλλέτω . ἀσθενει τις ἐν ὑμῖν; προσκαλεσάσθω* (lat.: Tristatur aliquis vestrum? Oret aequo animo et psallat Infirmitur quis in vobis? Žilka: Trpí někdo z vás něco zlého? Ať se modlí! Je někdo v radostné náladě? Ať zpívá žalmy! Je někdo z vás nemocen?...) Spíše je tu však v první (a třetí) větě rozdílné pojetí — překladatel chápal spojení podmínkově. (Není ovšem vyloučeno, že se opíral o neznámou variantu s *ei*.)

12. Ve velmi omezeném počtu dokladů uvádí *ašte* znění přísěžného výroku s významem ‚jistě že ne‘ nebo ‚jistě že‘. Je to kalk řec. *ei*, které je samo asi hebraismus.³³ Najdeme je hlavně v PsSin, např. *Ěko kljētъ sje gju. Oběšta sje bu ičkoulju. Ašte vъnidъ vъ selo domu moego. Li vъzlēzъ na odrъ posteljē moeje. Ašte damъ sonъ očima moima . i vĕkoma moima drĕmanie . i pokoi krotafoma moima. Doiždeže obrještъ město gju. Selo bu ičkoulju . ei eiσλεύσομαι... , ei ἀναβήσομαι... , ei ὀώσω* Ps 131,2—4 (Kral.: Jistě že nevejdu...); viz dále Ps 62,7, 88,36, 94,11. Do evangelií pronikl jen jeden doklad: *amin' . gljro vamъ . ašte dastъ se rodu semu znamenie . ἀμῖν λέγω ὑμῖν, ei δοθήσεται τῇ γενεῇ ταύτῃ σημεῖον* Mc 8,12 Zogr Mar (Žilka: Žádné znamení nebude dáno...; srov. Mt 16,4: *rodъ zъly přeljubodĕi . znamenie ištĕtъ . i znamenie ne dastъ se emu . kai σημεῖον οὐ δοθήσεται αὐτῇ* Zogr). A třikrát je paralelní text v Hb 3,11, 4,3 a 4,5 Christ: *jako klĕchъ sĕ vъ gnĕvĕ mojemъ, ašte vъnidutъ vъ pokoište moje . ei eiσλεύσονται.*

13. Ve funkci zevšeobecňující partikule (,-koli‘) je *ašte* kalkem řec. *ǎv* (*ǎv*); pod vlivem řečtiny se také spojuje s relativy, nikoli s interrogativy, jak by se dalo podle vývoje v jiných slov. jazycích očekávat. V evangeliích se střídá s *koližъdo*,³⁴ které bylo jistě samo o sobě prostředkem domácím, ale stojí též při relativu. V ostatních památkách byl zápas obou prostředků vyřešen vítězstvím *ašte*, tedy úplným příklonem k řečtině.

³² A. Muka, *Slov. dolnosrbskeje řečy*... I, 1; F. Jakubaš, *Hornjo serbskonĕmski slovník*, 1954, 107; G. Liebsch, *Syntax der wend. Sprache*, 1884, 54—55 a 193—194.

³³ Blass-Debrunner, § 454,5; jinak A. Thumb, *Die griech. Sprache im Zeitalter des Hellenismus*, 1901, 128.

³⁴ Jednou se oba prostředky kumulují: *iže ašte koližъdo imetъ i . razbivaatъ i ipĕny tĕštĕtъ . kai ὁπον ἐάν αὐτόν καταλάβῃ, ῥήσσει αὐτόν*... Mc 9,18 Zogr Mar Sav (As *iže ideže ašte koližъdo*); zároveň zde jde o chybný překlad (srov. Horálek, *Význam Sav. kn.*, 92—93). — O konkurenci *ašte* s *koližъdo* informuje Grünenthal, *AslPh* 32 (1911) 25—26 (pozn. 2). Sav dává na začátku rukopisu přednost *ašte* (srov. Pogorelov, *Opyt izučĕnija teksta Savvinoj knigi*, 1927, 38, bod 68).

V excerptovaných památkách najdeme tyto výrazy:

īze āste, kdokoli, kterýkoli, např. *i budetъ, vsēki, īze āste prizovetъ ime gne, spsetъ se . kal ēstai pās dс ēdъ ēpikalēsthai tō dnoμα Κυριου σωθήσεται* A 2,21 Hilf — *Vo nъze denъ ēste prizovur tje. Jedro uslyši mje. ēn ſ ſi ān hūmēra ēpikalēstomai se, tachō ēpākousonōn mou* Ps 137,3 Sin; *ježe āste, cokoli, např. ježe āste mē naučiši . to to stivoro . Et ti ān me didāzēs, ēkeino poihsō* Supr 169,29;

jeliko āste, kdokoli, cokoli, kterýkoli, např. idēte ubo na ischodišta ptei . i eliko āste obrēstete . prizovetē na braktъ . dсous ēdъ ebrhte, kalēstate eis toūs gāmouc. Euch Sin 106b7 = Mt 22,9 Mar As Zogr^b — *vsē ubo eliko āste rekrōtъ vaptъ bljusti . sēbljudaitē i tvorite . pānta oōn dsa ēdъ eipowon ſmīn poihsate kal tpeite* Mt 23,3 Mar Zogr^b (As má pouhé eliko);

ideže āste, otrnhjrdēže āste, jamože āste, např. ideže āste esi . i otrnhjrdēže āste ideši . ili samъ esi velzēolъ . i ne vidimъ ili grōtъ... dpon ān tnyhānēs, ſ [var. dōen] āpērhxh EuchSin 53b23n. — *Da vy mē provodite, jamo že āste grēdu . īva ſmēc me propēmpehte ođ ēdъ porēdōmai* 1 C 16,6 Christ;

jelišdy āste, jelbkraty āste (ojed.): *se tvorite, elišdy ju āste pijete vъ moje vъspominānije. Elbkraty bo āste ēste chlēbъ sъ i dāšju siju pijete, smъrtъ gnju isprovēdajete toūto poiēte, dсācic ēdъ plnhete, eis tēn ēmēn ānāmnišon . dсācic gāro ēdъ ēsthihte tōn ārtton toūton kal tō potērišon plnhete, tōn θānaton toū Κυριου καταγγέλλετε* 1 C 11,25–26 Christ;

onъže āste (ojed.): *i pridī vъ zemlu, vъ onuže āste pokažu ti . eis tēn γῆν ἦν ān σοι δείξω* A7,3 Hilf Siš (zde jen ‚kterou‘; nejde zde o spojení *āste* s relativem jako všude jinde!); Slepč však má *vъ neže*.

Ve většině případů má věta s *āste* zároveň smysl podmínkový (libovolná podmínka; srv. ruské věty s *kto ni, čo ni, gde ni* atp.); to mohlo být jistou oporou takových konstrukcí. V Supr je jednou při dvojnásobné větě vedlejší v druhé větě opačné pořadí — *āste jeliko: i jeliko āste izvēstajemъ . i li āste jeliko ostavimъ . se vse nekъrstōny korabъ zavistъ nositъ . kal dsa ān eipowem, kal dsa ān paralēlīpōwem, taūta pānta tō tarātārwon ploiōn toū φθōnon bastāzei* 400,23. Jinak však je ve významově blízkých větách *āste kcto, āste čto* apod. za *ei (ēdъ) tis, ti*. Tyto věty jsou skoro stejně časté a v některých památkách se jim dává přednost (zvl. EuchSin, ZK, ZM), — pokud máme přesné předlohy — vždy ve shodě s řečtinou. Jedinou významnější odchylku najdeme v Sav 56b 2—3: *prileži emъ . i āste čto izdiveši . azъ egda vъzvraštō se . vъzdamъ ti . kal d ti ān prōsdaпанήσης ἐγώ ἐν τῷ ἐπανέροχσθαl με ἀποδώσω σοι* L 10,35. Na tomto místě má Zogr Mar As *eže āste*.³⁵ Jinde jsou odchylky nejisté (např. Euch Sin 69a 14 *āste kto* proti *dс ān* v 1 C 11,27; přímou předlohu však nemáme).

Na paralelních evang. místech najdeme v různých kodexech též různocnění bez *āste*, např. *egože lobъzр to estъ* Mt 26,48 Sav As proti *egože āste* Zogr Mar; *īze bo choštetъ dšp svojo spsti . pogubitъ jo . a īze . pogubitъ dšp mene radi...* Mc 8,35 Sav proti *īze bo āste...* *i īze pogubitъ* Zogr As a *īze bo āste...* *īze bo āste pogubitъ* Mar; *nъ īze choštetъ vēštii byti vъ vase* Mc 10,44 Sav proti *īze āste choštetъ* Zogr Mar As.

Takové odchylky nelze jistě přeceňovat. Ve srovnání s jinými fakty však mají význam. Tak v bohatém materiálu, který uvádí J. Kurz³⁶ na překlad řeckého participia se členem vztažnou větou, je mnoho dokladů, v nichž by se hodilo *īze āste* apod. — a na úplně shodných místech z jiných evangelií skutečně jsou (za řec. *dс ān*). Zde však překladatelé neužili *āste*

³⁵ Sav má samostatně *āste kto, čo* (k vyjádření všeobecného podmětu) místo *āste* + 2. os. plur. i jinde (např. J 14,15); v J 15,7 tak vzniká anakolut: *āste kto prēbdetъ vъ mnē . gli moi vъ vase prēbdetъ . ēdъ melvhte ēn ēmol* (Sav 27b; Srv. Zogr *āste prēbdete vъ mnē*. V obou uvedených dokladech však může jít o reminiscenci na *āste kto* v předchozím verši. (Sav 102b má však *āste li prēbdetъ*.)

³⁶ *K otázce členu v jazycích slovanských, se zvláštním zřetelem k staroslověněštině*, ByzSlav 7 (1937–1938) 310–319.

ani jednou! Srov. např. a iže vlasvimisaet̄ na dch̄t̄ stȳ . ne otr̄pustit̄ se emu . τῷ δὲ εἰς τὸ ἔργον πνεῦμα βλασφημήσαντι L 12,10 Zogr Mar As proti a iže ašte vlasvimisaet̄ na stȳ dch̄t̄ . ne imat̄ otr̄pušteníe v̄ v̄ky . δεσ δ' ἂν βλασφημήση Mr 3,29 Zogr (ale Mar má též pouhé ižel); obr̄etȳ d̄šr̄ svojo pogubit̄ jō . a iže pogubit̄ d̄šr̄ svojo mene radi . obr̄ešet̄ jō δ̄ eúr̄w̄n... δ̄ δὲ ἀπολέσας τὴν ψυχὴν αὐτοῦ Mt 10,39 Zogr Mar As (Sav má na obou místech participia) proti výše citovanému dokladu z Mr 8,35. Naopak, jak je zřejmé, odpadá právě na paralelních místech nejdnou ašte. To jistě svědčí, že se konstrukce typu iže ašte nepočítaly jako úplně samozřejmé a že se jich neužívalo spontánně. Dotvrzuje to i stav v ŽK a v ZM, kde sice najdeme nejdnou ašte kto apod., ale kde se vůbec neužívá iže ašte apod.

III.

Pozornosti si zaslouží spojování spojky ašte se záporkou a s některými partikulemi.

14. Záporka měla v řečtině dvojí pozici: oú (ve větách reálných) stávalo u slovesa nebo negovaného slova, μη̄ (ve větách ireálných) hned za spojkou (v. též Blass—Debrunner, § 428). Ve stsl. byla živá tendence klást ne k příslušnému slovu, zpravidla ke slovesu;³⁷ proto autoři textů většinou neváhali odtrhnout záporku od spojky. Např. ašte znameniī ējudes̄ ne viditē . ne imatē věrȳ jetī . εἰ μὴ σημεῖα καὶ τέρατα ἴδητε, οὐ μὴ πιστεύσητε J 4,48 As Zogr Mar — ašte bo se tebē ne isrouēmt̄ ak̄y snēgt̄ ne ubēlo sē . Eἰ μὴ γὰρ σοι ἐξομολογήσωμαι, ὡς χιῶν οὐ λευκανθήσωμαι Supr 354,30. Takových dokladů je v podmínkovém souvětí více než případů se zachováním řeckého slovosledu³⁸ (např. ēko ēšte ne zakon̄t̄ tvoī poučeniē moē est̄ . togdā ubo pogybl̄t̄ bim̄t̄ vo s̄mpēreniī moet̄ . eἰ μὴ οτῑ ὁ νόμος σου μελέτη μού ἐστιν, τότε ἂν ἀπωλόμην ἐν τῇ ταπεινώσει μου Ps 118,92 Sin Sluck). Nelze proto považovat ašte ne za samostatnou spojku (jako lat. nisi), i když zde byl k pevnému spojení ne s ašte jistý náběh. Projevoval se i tím, že v podmínkové větě s dvojnásobným přísudkem mohlo býti druhé sloveso kladné, např. ašte ne obratite sē i b̄odetē ēko dětī . ne imatē v̄niti v̄ c̄sr̄stviē neb̄skoē . εἰ μὴ στραφήτε καὶ γένησθε ὡς τὰ παιδιά, οὐ μὴ εισέλθητε Mt 18,3 Mar As Zogr^b = Supr 340,28 (// Sav: ni b̄odete).

Opačná je však situace v souvětí exceptivním, kde je ne vždy spojeno s ašte;³⁹ srov. nik̄t̄ože ne mozet̄ s̄vs̄gd̄t̄ kr̄ēpt̄kaego . v̄s̄gd̄t̄ v̄ dom̄t̄ ego . raschytilī . ašte ne prv̄ēē kr̄ēpt̄kaego s̄v̄v̄z̄et̄ . εἰ μὴ πρῶτον τὸν ἰσχυρὸν δήση Mc 3,27 Zogr Mar.

15. Kladení příklonných sloví bo, ubo (nejčastěji za řecké γὰρ, οὖν) po spojce ašte se ničím neliší od jejich užívání v jiných typech souvětí. (Pokud ubo modifikuje přímo význam spojky, byla o něm už zmínka v § 6.)

³⁷ Srov. Vondrák, *Aksl. Gram.*² 606 a Grünenthal, *AslPh* 32 (1911) 27.

³⁸ Ve značné většině dokladů ovšem následuje sloveso hned po spojce, takže po této stránce nic neříkají. Stejně nutno vyloučit ze srovnání ty doklady, kde má i řečtina oú u slovesa. — Samostatně si počínali překladatelé v kladení příklonek; rozdíl je pěkně patrný zvláště u neurčitých zájmen a u dativu zájmen osobních. Např. ašte ktō ne × εἰ μὴ τις J 3,3,5 Zogr Mar As; ašte mī ne dr̄v̄žišī věrȳ × eἰ μὴ κρατεῖς μου τὴν πίστιν Supr 510,15.

³⁹ Jen v přechodném dokladu, který lze chápat i podmínkově, najdeme jednu výjimku: ēko bo rozgā ne mozet̄ plodā tvoritī o sebě . ašte ne b̄odet̄ na loz̄ē . takō nī vȳ . ašte v(τ) m̄nē ne pr̄ēb̄detē . καθὼς τὸ κλήμα οὐ δύναται καρπὸν φέρειν ἀφ' ἑαυτοῦ, εἰ μὴ μένη ἐν τῇ ἀμπέλῳ, οὕτως οὐδὲ ὑμεῖς εἰ μὴ ἐν ἐμοὶ μένητε J 15,4 Zogr Mar As Sav.

Zato je pro podmínkové a přípustkové souvětí s *ašte* charakteristické užívání příklonky *li* za řec. *δέ*. Vyjadřuje odporovací poměr podmínkového souvětí k předcházejícímu kontextu (jako čes. *pakliže*);⁴⁰ proto může stát po *ašte* jen tehdy, je-li podmínková věta v souvětí před větou řídicí. Srov. *ašte kto al'kati ne možet' . da i spoet' k psalm' . i dz' . ašte li ne umet' . da dast' cetq' . ašte li ne imat' cetq' . to da ot brašna eže imat' . da dast' EuchSin 103b 23 — o židove ovce ne strižete . ašte li strižete . poštedite ovce . blag' plod' prinoseštu . δ' Ἰουδαῖοι, μὴ κείρετε · εἰ δὲ κείρετε, φείσασθε προβάτου χρηστὰ καρποφορῦντος Supr 437,5 — ne chvali se na větvi; ašte li se chvališi, ne ty koren' nosiši, n' koren' tebe . εἰ δὲ κατακαυχᾶσαι, οὐ σὸν τὴν ῥίζαν βαστάζεις R 11,18 Christ.*

Podobné užití *li* najdeme po strus. *ače, oče, aže, ože* (hojně zvláště ve všech rukopisech Ruské Pravdy), stč. *ač, stol. acz* (vedle *aczele*), srch. *ako*, ale nikoli tak důsledně; vedle toho lze užití i partikulí a spojek jiných (např. v strus. příklon. *že*, spojek *a, no*; sch. *pak, bulh. pak, čes. pak* aj.). V češtině stává *ač li* i v podmínkové větě, která následuje po své větě řídicí; pak ovšem nemůže mít adjunktivní funkci a je to prostě spojení dvou hypotetických spojek (nč. *ačli* dostalo význam omezovací a stává jen po větě řídicí). Nesplývá zde (ani v pol.) také nijak pevně se spojkou — naopak, častěji se příklání až k dalšímu slovu.⁴¹ Naproti tomu stsl. *ašte li* tvoří spojení naprosto pevné, které se nikdy neroztrhuje (ani jinou příklonkou); lze je tedy považovat za jediný spojkový výraz s platností hypoteticko-adjunktivní.

Responze *ašte li* = *εἰ ἐὰν δέ* je s výjimkou evangelijních kodexů nápadně pravidelná, zvláště když uvážíme, že se řec. *δέ* překládá jinak pravidelně *že* nebo *a*. Částice *li* mu odpovídá právě jen po *ašte* a kromě toho už jen (až na několik výjimek) při tázacích zájmenech a příslovcích v několikanásobných otázkách.⁴²

Nejdůležitější odchylky, zachycené v našem materiálu, jsou tyto:

da ašte za ei dé: Supr 414,4; Ryl str. 7 III ř. 6; 1 C 15,14; Jac 2,11 a 4,11 Christ.

n' ašte: ašte tebe poslušaj' tělesi mi pakost' . n' ašte boga přesušaj' . obojako v' mpeč' jesp' . Ἐάν σοι μὴ πειθῶ, τὸ σῶμα μαστιζομαι · ἐὰν δὲ τοῦ Θεοῦ μου παρακούσω, τὸ συναμφοτέρον κολασθήσομαι Supr 367,1.

V ojedinelých dokladech jiných je buď *δέ* nepřeloženo, nebo je překlad volný (*bo, ubo*), neopírá-li se ovšem o jinou řec. variantu.

Tím nápadnější je situace v kodexech evang., kde je sice dosti dokladů s *ašte li*, ale hojně jsou i doklady s *ašte že* a kombinace obojího *ašte li že*,⁴³ např.:

⁴⁰ Vondrák (*Aksl. Gram.*² 635) neprávem říká, že se *ašte li* užívá jen k vyjádření protikladu mezi dvěma podmínkovými souvětími (jako spis. nč. *pakliže*). Stejně často je najdeme i po jiných větách a souvětích, je-li v předloze *εἰ (ἐὰν) δέ*. Ve *Vgl. Gram. II*² 549 je již toto tvrzení zmíněno.

⁴¹ Materiál přináší Vondrák, *Vgl. Gram. II*², 549; Maretić, Rad 89, 116–119; Sreznevskij, *Materialy I*, 34–35; Gebauer, *Slovník stč. I*, 5; *Slovník stol. 1*, 19–20 aj. Přehledněme-li různé redakce Ruské Pravdy (*Pravda Russkaja*, I. Teksty, 1940), nemůžeme se ubránit dojmu, že ty opisy, které užívají méně často csl. *ašte*, dávají aspoň zčásti přednost příklonnému *že* nebo odporovací spojce před *li*. — V čes. *pakli* má ovšem odporovací platnost *pak*; *li* je normální podmínková spojka (najdeme i doklady, v nichž není spojení *pak + li* v jedinou spojku ještě provedeno: *nepomóžeš-li pak našemu vínu... Svár vody s vínem 31*).

⁴² Srov. *ot'kqdu priša jesi semo . kogo li išteši . nóthen ἡλθεσ ὡδε · τινα δὲ ζητεῖς; Supr 515.25 — k'гда jesi viděť gospodina robot' prodajema . k'гда li jesi navyknol' prodajati svěť da t'mo kupiši . póte δὲ ἔγνωσ ..., póte δὲ ἔμαθεσ πιπράσκειν φῶσ και ἀγοράζειν σκότος; Supr 425,30. Při souhradně spojených otázkách bývalo v druhé a další *li* po interrogativu i v jiných slovanských jazycích. Srv. Maretić, Rad 89, 116–118; pro češtinu Gebauer, *Slovník stč. II*, 247. Viz i pozn. 48.*

⁴³ Na to upozorňuje Grünenthal, *AsiPh* 32 (1911) 26 (jeho udání míst nejsou však přesná!).

ašte ubo bōdetz oko tvoe prosto . vse tělo tvoe bōdetz svētřlo . ašte li oko tvoe lōkavo bōdetz . vse tělo tvoe třměno bōdetz . ēān dē d' oφθαλμός σου πονηρός ἦ, δλον τō σῶμά σου σκοτεινόν ἔσται Mt 6,23 Zogr Mar As Sav (srov. dále Mt 6,15 Mar As Sav, Mt 18,16 Mar As Sav, Mt 19,17 Mar As Sav, Mt 21,26 Mar, Mt 24,48 Zogr Mar As Sav, Mc 11,26 Zogr Mar, Lk 20,6 Zogr Mar, J 5,47 Zogr Mar As, J 10,38 Zogr Mar As, J 12,24 Zogr Mar As, J 18,23 Zogr As Sav a n. j.) — *dobro estř solř . ašte že solř obuřetř . o čemř ubo osolitrř sę . ēān dē kai τō ἄλας μωρανθῆ, ἐν τίνι ἀρτυθήσεται;* L 14,34 Zogr Mar; srov. Mt 5,13 Zogr, Mt 5,29 Zogr Mar, L 11,18.19 Zogr Mar, L 14,34 Zogr Mar a níže citované doklady. — *dobro estř solř . ašte li že solř neslana bōdetz . o čemř jō osolite . ēān dē τō ἄλας ἀναλον γένηται...* Mc 9,50 Zogr Mar; srov. dále Mt 10,13 Zogr Mar, L 12,28 Zogr Mar, J 16,7 Mar As (// Zogr Sav *ašte bo*) a níže citované doklady; viz i spojení *ašte li že ni* (§ 8).

Mimo evangelia jsme zachytili *ašte že* v Supr 207,7 za *ei pote dé a* v 2 T 2,5 Ochr Mosk za *ēān dē kai* (tento doklad je citován výše v § 9, pozn. 23). *ašte li že* je též v Ps 58,16; 89,10 Sin za *ēān dē Cloz 1.24 (ἦ ὡς?)*, Supr 250,23 za *ei dé*, několikrát v Christ (R 7,2.16; 11,17; 2 C 3,7; 4,3 za *ei [ēān] dé*; v Hval Ap 3,3 za *ēān ođn*, Rut 3,13 za *ēān dé*.

Mezi kodexy jsou rozdíly. Nejnápadnější je to, že v Sav není vůbec *ašte že* (ani *ašte li že* až na doklady s významem ‚jinak‘, viz § 8). Na třech místech, kde je v jiných kodexech *ašte že*, má Sav *li*: *ašte li osluřaetř imř . rěci crkvi . ašte li i o crkvi ne brězetř . da bōdetz ti jako poganř i mytarř* Mt 18,17 Sav 29b proti Mar As: *ašte že ne posluřaetř ichř . rěci crkvi . ašte že i o crkvi ne roditi vřčřnetř (ēān dē παρακούδη αὐτῶν, εἶπὸν τῆ ἐκκλησία, ēān dē kai τῆς ἐκκλησίας παρακούση)*; pod. Mt 18,15 Sav // Mar As. — Na čtvrtém místě, Mt 6,30, je v Sav to *ašte* proti *ašte že* v Zogr Mar As.

Jednou se rozchází Zogr s Mar: *ašte li rečetř rabř tř vř srědřci svoemř . ēān dē eἴπη* L 12,45 Zogr // Mar *ašte li že*. Srov. k tomu *ašte li ni* v Zogr L 10,6 a 13,9 (výše § 8).

Lze si položit otázku, co je příčinou tohoto stavu v evangeliích. Asi nebylo užití *li* za *dé* po *ašte* v prvních překladech tak samozřejmé jako později, takže zde bylo kolísání, časem vyrovnané ve prospěch *li*; jen Sav byla důsledná.⁴⁴ Doklady s *ašte li že* by mohly býti stadiem přechodným: *li* zde už bylo, ale necítilo se ještě za významově plný ekvivalent řec. odporovacího *dé*.

Podle názoru J. Zubatého⁴⁵ bylo *li* ve slovanštině původně fakultativní náladovou partikulí bez určitějšího významu, takže bylo možné i ve větách netázacích. Takové částice se často spojovaly s jinými (srov. samo čes. *nalitř*); podobně mohlo dojít ke spojování s *ače* (< *a — če)⁴⁶ i přímo; *li* by pak časem převzalo funkci adjunktivní, pokud k tomu byly v jazyce dispozice v jeho

⁴⁴ Dosavadní práce o Sav si tohoto pozoruhodného faktu blíže nepovšimly. — Teoreticky je možný i opačný proces — pronikání *že* při grecizaci evangel. textů; to je však nepravděpodobné.

⁴⁵ J. Zubatý, *Nali, nalitř*, LF 37 (1910) 217n. = Studie a články I, 2 (1949) 44n.; zvl. 52–54.

⁴⁶ Stejně se užívá *a li*, *i li*, *aže (ože) li*, *da li*. Doklad na *a li* máme už ve stsl.: *ašte kto ukra-děť . glavřno čto . ili skotř . ili domř podřkopaetř . ili čto dobro . zělo drago ukradetř . d lěť da pkaetř . a li malo čto ukradetř . v lěť da pokaetřę* Euch Sin 102b 7. — Viz též Sreznjevskij, *Materialy I*, 16, *Stownik stol.* 1, 32–33 (*aliž, aliž by*), Maretič, Rad 89, 124a j. Srov. též *a by* v Supr (místa cituje Vondrák, *Aksl. Gram.*², 634–635).

rozvinutém významu odporovacím. Tyto předpoklady měly zvl. jazyky jsl., kde se vyvinula odporovací spojka *ali*; ze zsl. více polština, kde je odpor. *ali* též dobře doloženo, méně čeština (*li*, *ali* je tu jen ve stopách). A skutečně právě v těchto jazycích má *li* (jsl. *ako li*, pol. *acz li*) ve větách podmínkových dobře doloženu funkci odporovací k předchozímu kontextu; v češtině nikoli (srov. výše).⁴⁷ Kontakt s podmínkovými větami původu tázacího, uvozenými spojkou *li*, které se vyvinuly ve všech slovanských jazycích, užití *li* jistě podporoval, stejně jako užití disjunktivní. Tak mohly i v mluveném základu stsl. existovat věty s *ašte li*; překladatelé asi v *li* z počátku odporovací význam necitili a užívali za řec. *dě* částice *že*, event. ponechali *li* a připojili *že*. Časem (v duchu obecné tendence k ustálení významu spojek) úplně zvítězilo *li*. Že k tomu mělo i významové předpoklady, o tom svědčí jeho adjunktivní užití v několikanásobných otázkách (viz pozn. 42).⁴⁸

16. Hojně se v souvětí s *ašte* objevuje spojka a částice *da*.

Užije-li se jí před *ašte*, má obvykle význam navazovací (slučovací nebo odporovací; srov. též v § 15 místa, kde odpovídá řec. *δέ*), nebo je to různovětná spojka, patřící vlastně až k řídící větě podmínkového souvětí. Na začátku věty řídící, následující po větě podmínkové, má význam imperativní částice.⁴⁹ Srov. *нъ аште чоштедъ дадите чѣда ваша . да се прѣдадѣтъ воиномъ . да аште не начнете вѣровати хшсовѣ вѣрѣ . да се вѣрвоготъ въ пештѣ*. Supr 540,26 („a jestliže..., at...“) — *i молаѣше се . да аште възможно естѣ . мимо ити отъ него чѣсѣ . каи προσήχето, Ινα ει θνατόν εστιν παρελθη απ' αὐτοῦ ἢ ὦρα* Mc 14,35 Zogr Mar (Žilka: aby ho, je-li možno, tato hodina minula) — *оѣе moi . аште възможно естѣ . да мимо идѣтъ отъ мене чаша си . ει θνατόν εστιν, παρελθѣτω απ' εμου τὸ ποτήριον τοῦτο* Mt 26,39 Zogr Mar (Žilka: je-li možno, nechť mne mine...).

Daleko pozoruhodnější jsou však nečetné doklady v Supr, v nichž je *da* ve větě podmínkové, zpr. po spojkce *ašte*, řídčejí u slovesa. Zaznamenává je již Miklošič,⁵⁰ ale dosud jim nebyla věnována bližší pozornost. Uvedeme nejcharakterističtější:

Ve větě kladné: *вѣдомо да бѣдетъ вамъ . jako отъ дънеѣшњааго дъне аште да се обрѣстетъ кто отъ васѣ вѣрнѣе града събираѣ въ цркви правовѣрныхихъ . то смрътѣноје казнѣ приимѣ*

⁴⁷ O pol. *ali* srov. *Słownik stpol.*, 1,30. Jediný doklad na stč. *ali* uvádí Gebauer, *Slovník stč.* I, 10, z OtcA 20b. Podle našeho názoru má odporovací význam i *li že* (psáno *li se*) v Kunh., strofa 35. Na hojně užívání *li* ve strus. památkách mohla mít vliv csl. (srov. výše pozn. 41).

⁴⁸ V Supr a jednou v Cloz najdeme *li* za *dě* i po *jegda*, buď ve spojení *jegda že li* (Supr 375,9 a 379,14, Cloz I, 221) nebo, samotné (Supr 283,22 a 332,28). Dostalo se sem jistě ze souvětí podmínkových; některá taková souvětí mají smysl vyložené podmínkový. Např. *jegda чоштедъ богъ обавити свѣтыимъ своимъ . то пророци спѣ . jegda li чоштедъ скрытъ . подобию всѣхъ видѣтъ . дѣ' ав дѣ ἀποκρύψαι θελήση* Supr 283,22. — V ŽK 11 (Lavrov 23,26) najdeme podobně užitě *li* ve spojení dvou souvětí se vztažnými větami smyslem podmínkovými: *ize послушаѣтъ сега, да се кръститѣ въ имѣ свѣтыа троице. Ize li не чоштедъ, азъ кромѣ есмъ всѣкого грѣха, а онъ узритѣ въ дънь судный, егда седѣтъ судии ветчыи денъми судити всѣмъ ядзыкѣмъ*.

⁴⁹ Zvl. časté jsou takové konstrukce v obecně platných příkazech. Srov. *аште кто друга своего упоитѣ до рога . да постите се оба зъ дънеи* Euch Sin 104a 24. V staré ruštině jim odpovídá jiná konstrukce s infinitivem ve větě řídící; srov. L. P. Jakubinskij, *Ist. drev.-rus. jaz.*, 1953, 295–298.

⁵⁰ *Lexicon palaeosl.*, 1862–1865, 9 a 151.

δὲ ἄν φωραθῆι ἐξ ὁμῶν ἑσθῆν τελεῶν συναγόμενος ἐν Ἐκκλησίᾳ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, τοῦτω ζημία ἔσται οὐχ ἡ τυχοῦσα Supr 199,24; dále Supr 324,23 *ἀστε da jeste ei toίνυν... ἔστε.*

Ve větě záporné: *αὐτὸ τε ἐγερθῆναι ἐννοῶν . ἰξε ποροδῶνιγε δυνῆρι zatvorivъ . iz koprijemъ plaměnyimъ ostěniivъ . ašte bo avъ da ne vnevědъ . prěbradъrъ dnyri zatvoreny . ἄν γὰρ ἐγὼ μὴ εἰσάγω, μένουσιν αἱ θύραι κεκλεισμέναι Supr 438,8 (da u slovesa!) — takože i *chs* . ašte da ne po togo obrazu glagoleši . ne poslušajetъ tebe ni vъnъmetъ . οὐτω καὶ ὁ Χριστός, ἄν μὴ κατὰ τὸν αὐτοῦ τρόπον λαλήσῃ, οὐκ ἀκούσεται σου, οὐδὲ προσέξει Supr 382,22 — ne moštъno ti jeste iti . ašte da ne vъzvrativъ se vъ slyi gradъ . i ideši vъ lavro črъnъca savy . Ἐνδέκτον σοι ἐστὶ πλεῖσαι . εἰ μὴ ὑποστρέψας ἐν τῇ ἀγίᾳ πόλει ἀπήλθουης εἰς τὴν λαύραν τοῦ Ἀββᾶ Σάβα (ne se vztahuje aš ke slovesu ideši) Supr 294,7; dále 381,28 (ašte da něstъ ἄν μὴ ᾗ); 446,1 (ašte da samъ se ne vъskrěsi ei μὴ ἑαυτὸν ἀνέστησε) — i po umrъtvii li chotěachъ za nъ drъzovati . ašte da ne by vъstalъ . ei μὴ ἀνέστη; Supr 441,23; podobně 439,4 a 442,30.*

Spojení ašte li da: *ožidajetъ prišedъši žetivě narъniti gumno . otъ malaago onogo ježe vъsěa . nadežde radi jeho jče imě kъ christosu . ašte li da nebrězetъ pšenicež ležati jei vъ žitъnici . i da da ne vъsějetъ otъ nęe . to oskrđajetъ pšenica . ne mozetъ bo izъobilovati . Ἐὰν δὲ ἀφήσῃ τὸν σίτον κείσθαι εἰς τὴν ἀποθήκην αὐτοῦ καὶ μὴ σπῆρῃ ἐξ αὐτοῦ, λείπει μὲν ὁ σίτος, περισσεύειν δὲ οὐ δύναται Supr 266,9 (zde se da opakuje i u slovesa v druhé větě podmínkové, spojené s první spojkou i bez opakování ašte; podobně 264,2, ale zde je da aš u druhého přísudku: ašte istrěseši... i da padetъ..., to... ἔὰν... ἐξεσῆς... καὶ πεσεῖται... dále 174,18 (ašte li da kotori sprotivjetъ se o tomъ ei δὲ τινας ἀντιλέγουεν); 206,6 (ašte li da slobučaše se ei δὲ συνέβη); 222,24 (ašte li da věruješi ei δὲ θέλει, ale překlad je volný). Srov. též: ašte li ego psi da vъkusjētъ 7 denъ da postitъ se EuchSin 103a 15.*

Vysvětlení bude možno podat jen při rozboru užití *da* ve stsl. V zásadě je tu dvojí možnost: souvislost s podmínkovým významem *da*, který je živý dodnes v bulh. (užívá se tu nejen samého *da*, ale i spojení *ako da*, *ako i da*);⁵¹ nebo jistý náběh k vyjadřování ireálnosti pomocí této částice. Vaillantova interpretace, jestliže (bude) že' (*Manuel*, § 258; rus. vyd. str. 399) není správná — k takovému vytčení, odchýlnému od řeckých předloh, nebylo důvodu a všude to ani není významově možné, zvl. v těch dokladech, kde je *da* u slovesa.

IV.

17. Ve všech slovanských jazycích se hojně setkáváme s užíváním partikulí, příslovcí a spojek (zvl. odporovacích) v apodozi podmínkového a přípustkového souvětí, tj. na začátku věty řídicí, stojí-li po větě vedlejší.

V stsl. byl tento úzus, souvisící namnože se samou genezí souvětí, v biblických textech skoro úplně potlačen v důsledku příklonu k originálu; v Supr, EuchSin a ŽK se naproti tomu velmi často objevuje *to*. Srov. tento paralelní text: *vy este solъ zemi . ašte že solъ obužetъ . čimъ osolitъ se . ἔὰν δὲ τὸ ἄλλας μωρανθῆι, ἐν τίνι ἀλισθήσεται; Mt 5,13 Zogr proti ašte solъ obuajetъ to čimъ osolitъ se. Supr 259,30.*

Částice *to* pronikla jen do Sav, a to třikrát samostatně, kde ostatní texty nemají žádnou partikuli: *ašte choditъ vъ dne to ne potъknetъ se ἔὰν τις περιπατῆ ἐν τῇ ἡμέρᾳ, οὐ προσκόπτει J 11,9; pod. Mt 5,47 a 19,17.⁵² Kromě toho ji má Sav spolu s As proti jednou doloženému *tě* v Zogr a Mar: *ašte ubo svěť iže vъ tebě . tьma estъ . tě tьma kolъmi ei oъnъ tὸ φῶς tὸ ἐν σοὶ σκότος ἐστίν, tὸ σκότος πόσον Mt 6,23 Zogr Mar // As Sav: to tьma kolъmi.**

⁵¹ Srov. Gerov, *Rečnik I*, 268 (sub 5, 9, 10). Sreznevskij uvádí 2 doklady (*Materialy I*, s. v. ašte); L. Bulachovskij (*Kurs rus. lit. jaz. II*, 1953, 346) zaznamenává i *ažda*.

⁵² Srov. též Sav 147b, kde je *to* v apodozi podmínkové časového souvětí s *jegda* li: *egda li bōdetъ postъni dnъ . to se čiti .*

Srov. z jiných památek: *Ašte li estʹ diěkʹ to ž mēc̄. Ašte li estʹ pōp to lēt. Ašte li estʹ epškʹ . to d̄ lēt Da pokaet se EuchSin 103b 19 — ti ašte prošaše kto otr ništiichʹ něčso dati sebē . to ašte se sʹblučaše ne imēti jemu ničsože dati jemu . to kotygr sʹvlēkʹ sʹ sebe dadēše ništiuimu . el προσήλθεν αὐτῷ τις τῶν ἐνδεῶν, εἰ μὴ συνέβη βασιλεῖν εἰ τι δή ποτ' οὐν πρὸς τὸ δοῦναι, αὐθὺς ἀπεδέυτο τὸ ἱμάτιον αὐτοῦ, καὶ ἐδίδου τῷ πτωχῷ Supr 207,11—15 — ašte ty chošteši, to možetʹ bogʹ tebē dati, iže daetʹ vsēmʹ ŽK 14 (Lavrov 27,5). Viz též Hilf 1 str. 7 A 6 a A 18; Rut 3,13.⁵³*

18. Samostatně se objevují v evangeliích v apodozi i slovence *a* a *i*, ale tak ojediněle, že obě místa mohou budít jisté podezření: *a: Ašte i vsi sʹblaznetʹ se o tebē. A azʹ nikoliže ne sʹblaznjr se ei πάντες σκανδαλισθήσονται ἐν σοί, ἐγὼ οὐδέποτε σκανδαλισθήσομαι Mt 26,33 As (// Zogr Mar Sav s pouhým azʹ).⁵⁴* Mohlo by zde jít i o dvojí napsání *a*- ve slově *azʹ*. Ale po větě podmínkově přípustkové je užití *a* ve slovanských jazycích velmi časté. Ve stsl. jiný podobný doklad nemáme, jen v Christ (R 11,22) lze vidět obdobu (eliptické *ašte li, a*; srov. výše § 8).

Obdobu tvoří i dosti hojně užívání *nr, obače, ubo*, že v apodozi; to má však pravidelně oporu v řecké předloze. Srov. *ašte ne dastʹ emu vʹstavʹ . za ňe estʹ drugʹ emu . nr za bezočstvo ego . vʹstavʹ dostʹ emu . eliko trēbuetʹ ei kai oʹ dōsei αὐτῷ ἀναστάς διὰ τὸ εἶναι φίλον αὐτοῦ, διὰ γε τὴν ἀναίδειαν αὐτοῦ ἐγεργήεις δώσει αὐτῷ ὄσων χηρίσει L 11,8 Zogr Mar As Sav (ye) — ašte i inēmʹ něsmʹ apʹ . nr ubo vamʹ jesmʹ ei ἄλλοις οὐκ εἰμι ἀπόστολος, ἀλλὰ γε ὑμῖν εἰμι 1 C 9,2 Christ Ochr (v apoštolu dosti časté; též v Supr aj.) — ašte i nairače priležitʹ na zlobu, no ne ostavljaetʹ člověča roda otpasti oslableniemʹ Žk 1 (Lavrov 1,6) — ašte li o d̄sē b̄zi i . azʹ izgoŋr bēsʹ . ubo postiže na vasʹ cr̄sie b̄zie ei dē ἐν πνεύματι θεοῦ ἐγὼ ἐκβάλλω τὰ δαιμόνια, ἃρα ἐφθασεν ἐφ' ὑμᾶς ἡ βασιλεῖα τοῦ θεοῦ Mt 12,28 Zogr Mar — ašte bo i usty namʹ nynja ne besēduje . obače duchomʹ vʹ stojēštiichʹ sluchy vʹprietʹ . El γὰρ καὶ τῷ στόματι ἡμῖν νῦν οὐ διαλέγεται, ἀλλ' οὐν γε τῷ πνεύματι ταῖς τῶν ἐστώτων ἀκοαῖς ἐβόα Supr 385,5 — da nē ničtože div'no . ašte i blaženyi sʹ vʹzdrastomʹ chudʹ bē . d̄šejo že velik' o ljub'vi b̄zi i Supr 546.17.*

I: ašte kotorago vasʹ osvltʹ . li volʹ vʹ studenecʹ vʹpadetʹ . i abie istrʹgnetʹ ego vʹ dnʹ sʹpbotʹny . τίνος ὑμῶν υἱός ἢ βοῦς εἰς φρέαρ πεσεῖται, καὶ οὐκ εὐθέως ἀνασπάσει αὐτὸν ἐν ἡμέρᾳ τοῦ σαββάτου; L 14,5 Sav 62a proti Zogr Mar As kotorago vasʹ osvltʹ . li volʹ . vʹ kladezʹ vʹpadetʹ se i ne abie li istrʹgnete ego . vʹ dnʹ sʹpbotʹny . I zde mohlo zůstat při úpravě textu, ale velmi dobře zde významově zapadá; když upravovatel vynechal záporku, mohl vynechat též *i*.

Takové *i* v apodozi nutno odlišovat od častého vytýkacího *i*, také' na začátku hlavní věty (= řec. *καί*),⁵⁵ např. *ašte otvrzētʹ se i otr otvrzētʹ se nas . el ἀρησόμεθα, κάκεινος ἀρησεται ἡμᾶς 2 T 2,12 Ochr.*

Skutečně *i* v apodozi je i mimo texty biblické velice vzácné: *i ženʹ junosti tvoeje da ne ostaviši, nr ašte vʹzzenavidēvʹ otrpustiši, i pokrietʹ nečʹstve na te,*

⁵³ V ŽK se několikrát objevuje *to ašte*; srov. *I řeče filosofʹ: to ašte choštete prvʹyi zakonʹ deržati . to otr obrēzaniā uklonitesʹe otnudʹ 10 (Lavrov 15,20); pod. 6 (Lavrov 9,9), 10 (ib. 18,20), 11 (ib. 22,18).* Jde jistě o citoslovné *to*, stojící na začátku přímé řeči a užívané v ŽK i v jiných souvislostech. Lze je však srovnávat i s *to ašte* v Sav 33b (Mt 6,30, *ei dē*; viz § 15).

⁵⁴ Na tento dosud neznámý doklad upozornil J. Kurz ve své přednášce o stsl. participiích a vložil *a* (podobně jako *i*) v apodozi jako citoslovnou partikuli, nikoli spojku.

⁵⁵ Řečtina zná také užití *καί* v apodozi (srov. Blass-Debrunner, § 442), takže v některých dokladech by mohla býti funkce *i* sporná (např. Mc 7,11 Zogr Mar).

glētъ гръ. Cloz I,136; srov. i Cloz I,61 — *zapovědъ zapovědanъ jemu iskusьnu, da ašte sъchranitъ ju, i přebudetъ besъmьrtьnъ ŽM 1 (Lavrōn 68,9).*

19. Jiná slovice v apodozi jsou také řídká:

se: savina povelē vaše veličije vъ zatvorē byti . ašte li veliši se stanetъ prědъ tvoimъ sdělitiestъ . διὰ τῆς θεσποτικῆς τάξεως καὶ ἕστηκε πρὸ τοῦ ὑμετέρου βήματος Supr 147,4.

toгда⁵⁶: Έκο ἔστε ne zakonъ tvoi poučenie moe estъ; Togda ubo pogyblъ bimъ vo sъmērenii moemъ: ei μὴ ὅτι ὁ νόμος σου μελέτη μου ἔστιν, τότε ἂν ἀπωλόμην ἐν τῇ ταπεινώσει μου Ps 118,92 Sin — *Ašte bo ne pokryvajetъ se žena, toгда strizetъ se ei γὰρ οὐ κατακαλύπτεται γυνή, καὶ χειρᾶσω 1 C 11,6 Christ — Ašte bo i drъznetъ kto sъtvoriti se, toгда že i sъmьrtъ uzritъ* ŽK 12 (Lavrōn 25,12).

tu (ἐκεῖ): ašte kto ištetъ liceměrstvа tu obręšetъ . ašte lъsti tu se razdajetъ . Ἐὰν ζητήσης ὑπόκρισιν, ἐκεῖ εὐρίσκειται ἕαν ὄλον, ἐκεῖ γεννᾶται Supr 400,18—19.

V.

20. Stavba podmínkového souvětí s *ašte* se úplně řídí předlohou.

Větosled je v slovanských jazycích volný, takže necítíme žádnou násilnost v tom, je-li podmínková věta ve shodě s řečtinou před větou řídící nebo po ní.⁵⁷ Naprostou převahu mají souvětí s anteponovanou větou vedlejší.

Méně přirozené se jeví už na první pohled vkládání vedlejší věty do věty řídící. Shoda s řečtinou je zde většinou až otrocká. Srov. *ašte zemъna rěchъ vamъ i ne věruute . kako ašte rekr vamъ nъska věruute . πὼς ἂν εἶπω ὑμῖν τὰ ἐπουράνια πιστεύετε* J 3,12 Mar As — *č'to li sъgrěši smoky . ašte kto rečetъ jegda ne bē jei vrěmene . εἰποι τις ἂν, ὅποτε οὐκ ἦν αὐτῆς ὁ καιρός* Supr 345,25. — Ustálená vsuvka *ei tŭχοι* se tlumočí *ašte se ključitъ*, např. *Toliko ubo, ašte se ključitъ, rodъ glasъnychъ vъ vsemъ mirě tosaŭta ei tŭχοι γένη φωνῶν εἰσιν ἐν κόσμω 1 C 14,10 Christ = ŽK 16.* (Lavrōn 31,18); podobně 1 C 15,37 Christ. Také *tvchōn* se takto přeložilo v 1 C 16,6 Christ.

V A 11,29 je *ašte za καθώς: učenici že, ašte kto imaše, narěše kvzdo ichъ vъ službu postati živuštimъ vъ ijuděi bratomъ . τῶν δὲ μαθητῶν καθὼς εὐπορεῖτό τις, ὤρισαν ἕκαστος αὐτῶν εἰς διακονίαν πέμψαι...* Hilf Ochr (Žilka: jak kdo mohl).

21. Také poloha spojky se řídí řečtinou. Obvykle stojí na začátku věty vedlejší, ale v jistém počtu dokladů (skoro 1,5 %) je do ní vložena. To jistě není jev domácí. Napodobení řečtiny je tu až na jediný doklad úplně.

Srov. *slěpъ že slěpъca ašte voditъ . oba vъ emъ vъpadeta se . τυφλὸς δὲ τυφλὸν ἐὰν ὀδηγῇ* Mt 15,14 ZogrMar — *Tako i vy jazykъmъ ašte nerazumъna slovesa daste, kako razumějete se gljemoje? οὕτως καὶ ὑμεῖς διὰ τῆς γλώσσης ἐὰν μὴ εἰσημον λόγον δῶτε 1 C 14,9 Christ = ŽK 16* (Lavrōn 31,17) — *Dъnesъ ašte glasъ ego uslyšite . ne ožestite srъdecъ vašichъ . σήμερον, ἐὰν τῆς φωνῆς αὐτοῦ ἀκούσητε* Ps 94,8 Sin = Hb 4,7 Christ = Supr 357,22. — Avšak: *Jegože dělo ašte přebudetъ, ježe nazъda, mъzdu priiimetъ . ei tŭchos τὸ ἔργον μενεὶ ὁ ἐποικοδόμησεν, μισθὸν λήμψεται 1 C 3,14 Christ* (jiná předloha?).

22. Užití časů a způsobů v podmínkovém souvětí jsme se mohli jen dotknout v § 4. Vyžádalo by si to samostatné studie, která by musela přihlédnout i k užití časů a modů v jiných typech podřadného souvětí. Sloňského zjištění o poměru k řec. originálu (*Übertragung* 67—71) je jistě cenné,

⁵⁶ Srov. stč. *tehdy > tedy*.

⁵⁷ Je ovšem otevřená otázka, byl-li tu větosled volný od původu nebo až po přechodu souvětí ve skutečnou hypotaxi. Vkládání vedlejší věty do hlavní jistě není jev starý, se skutečně domácími kořeny.

ale příliš zjednodušuje, když říká: „Die Übertragung der griechischen Tempora und Modi in Konditionalsätzen bieten keine Schwierigkeiten“ (ib. 67). Tak se to jeví při mechanickém srovnání s řečtinou, bez ohledu na významovou motivaci překladu. Shody i odchylky od originálu by bylo třeba podrobně osvětlit z hlediska slovanského. A při tom nelze zapomenout na vzájemný poměr přísudků hlavní a vedlejší věty, kterého si Sloňski nevšímá vůbec.

Chtěli bychom zde však poukázat na několik dokladů, v nichž je ve větě vedlejší — aspoň na první pohled — participium nt-ové místo určitého slovesa.⁵⁸ Jsou to dva doklady v ZK: *Ašte bo molitvu děj jazykomъ, to duchъ moi molitъ se . a umъ moi bes ploda estъ* 16 (Lavrov 32.1) — citát z 1 C 14,14; srov. *děju...* Christ (*έάν γάρ προσεύχομαι...*); zde jde jistě o písařskou chybu nebo záměnu nosovek. — *Vy že kako ne tvorite togo dělъ, i uže ašte branešte sebe, to kako pone dani ne daete sicemu veliku i krěpku jazyku ismailitsku za bratiju vašu i drugy?* ZK 6 (ib. 9.30); zde je asi participium, i když ve srovnání s E 3,2 Christ lze mít jisté pochybnosti. Tam totiž čteme: *Ašte ubo slyšašte smotrenije blgodti bžija, danyja mъně ot vašъ za řecké ei že ηκούσατε την οικονομίαν*, takže musíme myslet na 2. os. plur. impf. nebo aor. (Další zdánlivý doklad z ZK viz v § 11.) — V Christ jsou ještě tři doklady, ale ve všech je participium vlivem řecké předlohy s jmennými konstrukcemi: *Ašte bo suštei ot zakona naslednici, istrъsti se věra i razori se oběštъnije; ei γάρ οι εκ νόμου κληρονόμοι, κειένονται η πίστις και κατήργηται η επαγγελία* R 4,14 — *Ašte li choťe br̄ javiti gněvъ ei dě thélavъ ó θεός ένδειξασθαι την όργην* R 9,22 (což když) — *ašte i vědušte i utvřzenomъ na nastojaštiju istinu . καιπερ ειδότας και έστηρημένους έν τη παρούση αληθειά* 2 P 1,12.

Nelze proto o samostatném živém užívání participia praes. po *ašte* v stsl. mluvit.

ZÁVĚR

23. Přehlédneme-li významy stsl. *ašte*, můžeme s jistotou říci, že domácí slovanské kořeny má jeho užití podmínkové a připustkové. Do ostatních významů se dostalo jako ustálený protějšek řeckého *ei*, *έάν*,⁵⁹ naproti tomu se u něho nemohly rozvinout jiné významy, s nimiž se v jednotlivých slovanských jazycích setkáváme u *ače*, *če*. Ale přesto mají oba prostředky tolik společného, že je můžeme považovat za geneticky blízké příbuzné, ne-li totožné. Pro hláskový rozdíl je ovšem nutno hledat vysvětlení.⁶⁰

Úplná závislost *ašte* na předložce, jak jsme ji mohli sledovat, ukazuje, že je nutno velice opatrně hodnotit stsl. hypotaktické prostředky a jejich místo ve vývoji slovanské skladby. Sotva jimi budeme moci ilustrovat genezi některých souvětných typů, když se jich neužívá samostatně. Ale naopak je nutno uplatnit při hodnocení stsl. faktů co nejdříve zřetel srovnávací; tak se podaří odhalit míru stylizace i domácí kořen jednotlivých prostředků. Je tomu tak i u *ašte*, v němž máme jeden z krajních případů stylizace jak významové,

⁵⁸ Podobné užití part. praes. act. je ve slovanských jazycích dosti rozšířeno zvláště po zájmenech tázacích. Srov. souhrnně V. Jagić, *Beiträge zur slav. Syntax*, 1899, 68—70.

⁵⁹ Toto ustálení bylo tak důsledné, že se slovanským *ašte* prakticky vůbec nepřekládají jiné řecké spojky a částice. Kromě několika případů, uvedených výše, najdeme u *ašte* jiné protějšky jen v ojedinělých dokladech, v nichž jde o chybu, volný překlad nebo neznámou variantu (srov. za η Supr 407,7, δέ 1 C 14,2 Ochr, γάρ 2 T 4,6 Ochr, δτι 1 J 3,22 Christ aj.).

⁶⁰ U *ače* lze sotva pochybovat o tom, že vzniklo spojením partikulí *a* + *če*. Stačí je srovnat s *aže*, vzít v úvahu podobné užití pouhého *a* i *če* (v bulh., kde *če* existuje i samostatně, spojuje se volně i s *ta*: *a če* // *ta če*; srov. Gerov, *Rečnik* V, 537). Rozmanitost jeho funkcí se dá nejlépe pochopit na základě původní funkce partikulové.

tak i formální (v stavbě souvětí). U mnoha jiných spojek a částic (*jako, da, li* aj.) je situace příznivější.

Avšak i při srovnání stsl. stavu s jinými slovanskými jazyky musíme postupovat opatrně. Jednak je tu nebezpečí mylné informace, protože mluvnické a slovníkové i mnohé speciální práce zachycují syntax souvětí a významy spojek a částic většinou kuse a zkresleně; někdy se tradují i názory vysloveně chybné. Materiálových prací s podrobným rozбором je velice málo. Vedle toho nelze vždy odlišit domácí jev od přejatého, zvl. když není dostupný materiál nářeční; v našem případě je velké nebezpečí, že budeme ilustrovat stsl. jev jevem přejatým (třebas do ruštiny nebo srbocharvátštiny) z církevní slovanštiny nebo domácím jevem podle něho obměněným. Proto je důležitý materiál západoslovanský, kde takový bezprostřední vliv nebyl.

Zde bádání teprve začíná. Je jisté, že nelze osvětlit vývoj (a tím méně vznik) souvětí v kterémkoli slovanském jazyce bez pohledu historickosrovnávacího a bez zřetele k vlivům cizích spisovných jazyků (v našem případě řečtiny).

Podrobný rozbor stsl. souvětí má přitom postavení zvláště důležité, protože staroslověnština měla prostřednictvím různých redakcí církevní slovanštiny veliký vliv na vývoj slovanského souvětí, zvl. jihoslov. a východoslovanského; jejím prostřednictvím na ně působila i syntax řecká.

СТАРΟΣЛАВЯНСКОЕ АШТЕ

I. *Ašte* выполняет в ст.-сл. языке чаще всего роль подчинительного союза, реже — роль частицы. Его значения, очевидно, фиксировались еще в древнейших переводах, не претерпев и в дальнейшем развитии ст.-сл. языка сколько-нибудь существенных изменений. Даже в отдельных редакциях церковнославянского языка не произошли значительные сдвиги. Детальные семантические различия между текстами стоят в связи с семантикой его греческих соответствий. Однако ст.-сл. памятники даже с синтаксической точки зрения не обнаруживают рабскую зависимость от греческого оригинала. В области гипотаксиса ситуация оказывается своеобразной, поскольку в устной речи, легкой в основу ст.-сл. языка, он был не слишком развит и еще не прочен. Имеет место определенная стилизация, которая у *ašte* не была слишком „насильственная“: большей частью для перенесения условного *ašte* в другие типы можно найти домашние, славянские параллели. Изначальную же его функцию нельзя с уверенностью установить ни в следах.

II. Значения ст.-сл. *ašte* даются в сжатом обзоре (они охвачены в *Словаре старославянского языка*), с установкой на те семантические оттенки, которые до сих пор находились на периферии внимания грамматик или которые заслуживают особого объяснения.

Чаще всего *ašte* выполняет функцию условного или уступительного союза, с возможными смежными семантическими окрасками; более отдаленным является разделительное значение. В качестве частицы *ašte* стоит в начале вопросительных предложений, клятв или же в соединении с относительными местоимениями и местоименными наречиями выражает обобщение (*-либо, -нибудь*). В условном и уступительном значениях *ašte* представляет почти единственный эквивалент греческого *εἰ, εἰάν*. От условного понимания „ожидаемого случая“ существует лишь небольшой шаг к временному пониманию. Ограничительное значение *ašte* имеет в качестве эквивалента греческого *εἰπέρ*. В отрицательном условном предложении *ašte* переходит в союз со значением исключения. Равно как и в других славянских языках оно имеет также значение уступительное или промежуточное значение условно-уступительное. Как правило, однако, оно усиливается посредством усилительного компонента *и*. От условного значения *ašte* не полностью оторвалось и в разделительном употреблении. В роли вопросительной частицы *ašte* вводит общие вопросы, как самостоятельные, так и за-

висимые. Вопросительная функция *аште* обычно считается неисконной; кажется, что она восходит к влиянию греческого языка. В функции обобщения частица *аште* (-либо, -нибудь) является калькой греческого *ἤν* (*éán*), под влиянием же греческого языка *аште* связывается с относительными, а не с вопросительными словами, как можно было бы предполагать по развитию в других славянских языках.

III. Внимания заслуживает соединение союза *аште* с отрицательной частицей и с некоторыми другими частицами (*бо, убо, ли, же*). Часто в сложном предложении с *аште* выступает союз и частица *да*.

IV. Во всех славянских языках встречается постановка частиц, наречий и союзов (особенно противительных) в аподозисе условного и уступительного сложного предложения. В библейских текстах ст.-сл. языка этот обычай, стоящий зачастую в связи с самим генезисом сложного предложения, был почти полностью устранен в результате подражания подлиннику. Отмечаются единичные случаи инициальных слов в аподозисе.

V. Строение условного сложного предложения с *аште* целиком управляется греческим образом. Порядок следования частей сложного целого в славянских языках свободный, так что естественным оказывается как антепозиция условной части (согласно греческому языку), так и ее постпозиция, однако значительно преобладает антепозиция придаточной части. То же местоположение союза подчиняется греческому языку. Употребление времен и наклонений в условном сложном предложении нуждалось бы в самостоятельном исследовании с учетом взаимосвязей с другими типами.

В заключение можно с уверенностью сказать, что домашние, славянские корни *аште* лежат в основе условного и уступительного употребления. В остальные же значения оно попало в качестве устойчивого соответствия греческого *εἰ, éán*; с другой стороны, у него не могли развиваться иные значения, представленные в отдельных славянских языках у *аѣ, ѣе*. Полная зависимость *аште* от оригинала показывает, что с предельной осторожностью необходимо оценивать ст.-сл. гипотаксические союзные слова и их место в динамике славянского синтаксиса, и необходимо применять при оценке ст.-сл. данных широкие сравнительные аспекты. Таким образом удастся вскрыть степень стилизации этого языка и домашние корни отдельных союзных слов. Для сравнения важен западнославянский материал, где отсутствовало непосредственное влияние ц.-сл. языка. Подробный анализ ст.-сл. сложного предложения занимает при этом особенно важное место, поскольку ст.-сл. язык через посредство разных редакций церковнославянского языка оказывал большое влияние на развитие славянского сложного предложения, в частности южнославянского и восточнославянского; посредством ц.-сл. языка эти языки испытывали и воздействие греческого синтаксиса.

(SLAVIA 30[1964] 410—416; SPOLU S M. BAUEROVOU)

1. Mezi slovanskými hypotaktickými spojkami mají důležité místo spojky vzniklé z výrazů, které se skládaly z předložky a z různě zesílených útvarů od relativního zájmenného kmene **jo-*. V nejstarších památkách slovanských jazyků jsou doloženy dosti hojně; později ustupují obdobně tvořeným útvarům od kmene **ko-* nebo zanikají.¹ V stsl. mají ještě postavení výlučné; velmi dobře se pak držely i v památkách csl.

Nejčastěji se v starých slov. jazycích setkáváme se spojkami obsahujícími předložku *do*: stsl. *doňbdeže, doideže* aj., strus. *donele, doneleže, dondeže* (zřejmě však csl. původu), stč. *donidž, doňadž* apod., stpol. *dojqd, dojqdže*.² Jde tu o útvary často velmi podobné, ale nikoli totožné. Už proto si zaslouží zvláštní pozornosti, neboť je třeba řešit otázku jejich stáří a vzniku: mohlo by tu jít buď o obměny útvarů starobylých, zděděných jednotlivými slovanskými jazyky z praslovanštiny, nebo o útvary v nich paralelně vzniklé. Pro řešení této otázky je nejdůležitější srovnání stavu stsl. se stč., popříp. též se stpol.; v ostatních jazycích jde — pokud jsou v nich takové spojky doloženy — zpravidla o prostředky csl. Stav stpol. a stč. je podrobně objasněn v pracích uvedených v pozn. 2; zastavíme se proto u stavu staroslověnského, opírajíce se o úplný materiál shromážděný pro stsl. slovník.³

2. Velmi zajímavý a dosti pestrý obraz poskytují různé podoby stsl. spojek na *do-*.

Nejčastější a základní podobou je *doňbdeže*. Je běžné zejména v evangeliích, kde naprosto převládá. Převažuje i v Supr. Vedle toho je z kanonických památek ojedinele doloženo v Sin (Ps 70,18). Hojně je i ve většině ostatních památek excerpovaných pro stsl. slovník.

V Supr jsou doloženy též jeho obměny *doňbždeže* (77,3) a *doňbžde* (6×); v Christ (E 4,13) a Meth (10, Lavrov 75,10) je *donde* (< *doňbde*), v Šiš (A 2,35) *donbže*.

Druhá základní podoba je bez *-ň-*: *doideže* (< *dojbdžeže*), běžně užívané v Sin a dobře doložené v Zogr a As, ojedinele v Mar (L 22,18 a 34), Euch (47a1) a Supr (39,22); vedle toho se s ním setkáváme i v některých památkách nekanonických. Jeho obměny — častější *doiždeže*, řídké *doižde* (Sin Ps 93,13 a Supr 25,16) a ojedinelé *doiže* (Sin Ps 56,2) najdeme jen v Sin a Supr.

¹ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*?, Göttingen 1928, 513—515.

² Viz L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k russkomu literaturnomu jazyku*, Kijev 1958^s, 389; T. P. Lomtev, *Očerki po istor. sintaksisu russkogo jazyka*, M. 1956, 505—506; — J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 247—250. — K. Nitsch, *Póki i nim*, *Studia z historii polskiego słownictwa*, Kraków 1948, 26—28; *Słownik staropolski II*, 2, Warszawa 1956, 108—109.

³ Děkujeme redakci Slovníku jazyka staroslověnského za laskavé svolení k užití tohoto materiálu.

V obou typech, na *doň-* i *doi-*, převládá podoba s *-deže* (v pozdějších památkách též *-děže*); na druhém místě je *-ždeže*, řídké je *-zde* (bez koncového *-že*) a ojedinelé pouhé *-de* nebo *-že*. U podoby *doiže* by bylo možno se Severjanovem myslet na vynechání *-de-* (v. str. 70 a 240 jeho edice Sin), ale vzhledem k *doňže* v Šiš to snad není nutné; v každém případě tu však jde o znění pro staroslověnštinu necharakteristické a výjimečné. U obou základních podob padne na první pohled do oka paralelnost se zájmeným adverbium *ide|že|* a *ižde|že|*; jeho vlivem lze vysvětlit (nejspíše jako rekompozici) i podobu bez *-ň-*, které se jinak po předložce u odvozenin od kmene **jo-* běžně rozšířilo.⁴

Mnohem řídkší jsou souznačné spojky tvořené od základů *-jelě-*, *-jeli-*: *doňelěže* zastoupené po jednom dokladu v Sav (L 17,8) a v Supr (216,28) z památek kanonických a vedle toho ve VencNik (27,12), a *doňelize* častěji doložené v Supr a kromě toho jednou v Const (6, Lavrov 10,1), a ojedinelé *doňelě* v Ilj 1a6. V pozdějších csl. památkách jsou však tyto spojky častější.

Porovnání s češtinou ukazuje, že žádná ze stsl. podob zde nemá přímý protějšek. Češ. zná jen podoby s *-ň-*, po němž následují samohlásky *-i-*, *-a-*, *-u-*, *-ě-* (event. *-e-*),⁵ *-o-*; zakončení je pak buď na *-d*, *-dž*, *-ž*, nebo na *-vadž*, *-važ*: *donid|ž|*, *doniž*, *doňad|ž|*, *doňazž*, *doňud|ž|*, *doňuž*, *donědž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovadž*, *donivaž*. Ojedinelé se však najdou doklady, v nichž je *doňvadž* se základem odpovídajícím stsl. *doň-*: *donwadž den tento byl se nezavietil* JeronU 1a, *donwadzz nepřišlo siemě* G 3,19 EvOl 162b. Zato je tu typicky česká přípona *-vadž*. Stsl. *doňelize*, *doňelěže* pak nemá žádný stč. protějšek, přestože samotné *jeliž* bylo jako časová spojka ve XIV. stol. dosti časté.

Stará polština zná naproti tomu jen *dojad*, *dojadže*, tedy útvar bez *-ň-* (např. *doyød vodi nye oschli* Gn 8,7 BZ);⁶ podoba základu *-je* se od stsl. zcela liší.

3. Po stránce významové se uvedené stsl. spojky od sebe vcelku neliší. Všechny mají význam časový a uvádějí věty vymezuující průběh hlavního děje (na otázku jak dlouho?). Přitom jde buď /1/ o určení konečné meze hlavního děje („dokud ne“ — vedlejší věta uvádí děj, který ukončí děj věty hlavní), nebo /2/ o určení doby trvání hlavního děje („dokud“ — vedlejší věta vyjadřuje děj, na jehož trvání je vázáno trvání děje hlavního). Častější je první význam; proto snadno pochopíme, že u ojedinelých podob *doňždeže*, *doiždeže*, *doižde*, *doňže*, *doiže* a *doňelě* je doložen pouze on. Stsl. spojky skoro pravidelně odpovídají řec. *ἕως* (*ἕως οὗ*, *ἕως ἄν*, *ἕως ᾧ*, *ἕως ὅτου*, *ἕως τοῦ* + inf.) a jen ojedinelé souznačným prostředkům jiným (*μέχρι*, *μέχρις οὗ*, *ἄχρις οὗ*, *πρό* s inf., *ἕν ᾧ* s inf. apod.); přitom i řecké věty s těmito spojkami mají oba uvedené významy.⁷

/1/ Pro věty vyjadřující konečnou mez hlavního děje („dokud ne“) je v stsl. typické, že je v nich pravidelně sloveso kladné (stejně jako v odpovídajících větách řeckých).

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 335.

⁵ Pro pův. *-ě-* svědčí např. grafika v OtcB 23b *Doniewadz* i dosti četné jiné staré doklady. Naproti tomu v ŽKlem se píše obvykle *donedz* (např. Ž 56,2) a jen mnohem řídkěji *donyedz* (Ž 104,19 a Lect 6, Job 14,13). Grafika zde ovšem není tak spolehlivá jako v OtcB, ale *-ě-* se po *n-* píše zpravidla *-ye-*. Také v CestMil 35b čteme *donewadz*, avšak hojnější je *doniewadz*, *donyewadz*.

⁶ Srov. práce citované v pozn. 2.

⁷ Srov. St. Sloňski, *Die Übertragung der griech. Nebensatzkonstruktionen in den altbulg. Sprachdenkmälern*, Kirchhain N. — L. 1908, 55 — 57.

Např. *ne izidešī otъ tođē . donъdeže vъzdasi poslědnii . konъdratъ ēwos ān āpodōw tōn ēxatōn kodrāntn Mt 5,26 Zogr Mar; ni imatъ jasti ni piti donъdeže imъro ođ φάγω, ođ πίνω, ēwos ođ āpodānw Supr 173,7; my že ne otъstōpimъ otъ tebe donъdeže ožiwiši nasъ hmeis dē ođ mē āpostōwmen āpō sou, ēwos ođ ζωώσεις hmas Supr 77,3; sēni krilu tvojeju nadējro se . dokoli . donъde minetъ bezakonije moje "Ewos pōte; "Ewos ođ parēlth h ānomia mou Supr 353,27; sēdi o desnuju mene, donъde položi vragy tvoje rodъnožije nogama tvoima ēwos ān θw toūs ēχthrouς sou ūpopōdion tōn podōw sou A 2,35 Šiš (donъdeže Hill, dondeže Mak); — i ne ođjutišē . do ideže pride voda . i vъzetъ vsē kai oūk ēgnwosan, ēwos hλθen o kataklusmōs Mt 24,39 Zogr (donъdeže Mar As Sav); posēdite sude . doideže azъ pomoljro se Euch 47a1; bēgaachō aky ognemъ raky gonimi . doideže doidoše mēsta mēchris ođ kathēvthana pros tō φραγ tēs κρήνης Supr 39,22; i ne vъzraštōr sje doideže iskonъčajrotъ se oūk āpostōraφhσoma, ēwos ān ēkllwosin Ps 17,38 Sin (doideže Pog, dondeže Bon, dondeže LobPar); vidimo bo p̄bēvnaše s̄ nimъ doideže s̄i se . i ispr̄nъ bystrъ staago d̄cha Supr 25,15; molišē jeho p̄bēyiti otrokovici u nego v̄ d̄ni . doñelize do konъca svoboditъ se otъ bēsa āchris ođ παντελwς ἀπαλλαγῆ τοῦ δαίμονος Supr 520, 14; tolma že bezbožnii ti metaše kamenije na pravdnika . doñelize parl̄nišē pešterō kamenija ēwos otъ āneyemasan tō sp̄hlaion l̄thōw Supr 216,28.*

V několika dokladech přechází časový význam „dokud ne“ v účinkový „až“: *toliko že straganъ bystrъ st̄yi b̄zii m̄rēnikъ . dondeže mēsa jemu padōšē vsa na zemī ēwos ođ ai sārkes autō p̄sai katēpeson eis tō ēdaphos Supr 149,21; i podъraliti jemu črēno i rebra . donъde plētъ jemu aky voshъ svēžežena byn̄šī rastečelъ se ēwos ođe ai sārkes autōu κρηoῦ δίκηη κατακαυθεῖσαι ἀπορρῶσσω Supr 153,1.*

Zcela ojedinělý je přechod k významu výjimečnému „leč“: *ne imatъ p̄ēiti na onō stranō . donъde p̄ēzde isprovēstъ imē ga mojego is čhsa ođ mē ēlth eis tō pēran, ei mē p̄ōtēron oμολογηῆ tō θνωμα τοῦ κυρloν mou Supr 151,30.*

Užívání kladného slovesa po *doñdeže*, *doideže* atp. bylo v stsl. zcela pravidelné. V bohatém materiále stsl. slovníku jsou jen dva doklady s negací:

po istinē ne blagoslovjro jeho . dondeže ne otъstōpiti m̄drstvovanija otъroživ̄šiči se . i vsēčstēi cr̄kvi isprovēstъ p̄riobšiti se oñτως oūk eλόγω autōn, ēwos ođ āposth̄ tōu φρονήματος tōw āποσχιστōw Supr 298,27; da posla vamъ bl̄znago filosofa Kostentina i s̄ brat̄mъ, dondeže my ne dospēchomъ Meth 8 (Lavrov 73,22).⁸

K nim se volně řadí doklad s *prēzde doñdeže ne*, v němž jde zřejmě o kontaminaci s *prēzde daže ne*:

*jako nēst obyčai rimljanomъ dajati jetera človēka v̄ pogibēlъ p̄zde, donъdeže rēčnici na lica ne stanutъ na n̄ glagoljušte p̄oin h̄ o kathēgorōmēnos katā p̄ōσωpon ēchoi toūs kathēgōrous tōpon te āπολογίας λάβοι A 25, 16 Šiš × *prēzde daže ne Christ (prēzde li Mak).⁹**

[2/ Věty vyjadřující trvání hlavního děje („dokud“) jsou mnohem řidší.

Srov.: *p̄p̄oēsavъ se služi mi . donъdeže ēmъ i p̄jro diaκōnei moi ēwos φάγω kai πίνω L 17,8 ZogrMarAsOstr (donelēže Sav); donъde jestъ porъ . i bogъ dastъ jemu porъstvo . ne otъmešti se ēwos ēstīn iereūs Supr 359,2; — pojro bū moemu doideže esmъ φαλw̄ t̄w θεw̄ μου, ēwos ūpārχω Ps 103,33 SinPog (do ideže Lob, donъdeže Bon, don'dēže Par); — da doñelize imatъ v̄rēte pokaimъ se ōs ēχομεν toln̄n kaiρόn, μετανοήσωμεν Supr 526,17; doneli že stoitъ v̄sē zemlē, chranimъ mirъ mežd̄u soboju Const 6 (Lavrov 10,1).*

⁸ Zde není význam „dokud ne“ zřetelný; J. Vašica (*Na úsvitu křesťanství*, P. 1942, 49) překládá takto: „I poslal vám (císař Michal) blaženého filosofa Konstantina i s bratrem, zatím co my jsme však nedospěli.“

⁹ Opačně najdeme zase výjimečné doklady s *prēzde daže* bez negace: *ne vidēti s̄m̄r̄ti . p̄zde daže viditъ cha gnē p̄oin h̄ ān id̄h tōn χριστōn Κυρloν L 2,26 ZogrMarAsOstr × *prēzde daže ne Sav; pod. A 2,20 Mak × Šiš.**

4. Čes. spojky *donidž, doňadž...* se po významové stránce se stsl. spojkami zcela shodují. Srov.: /1/ „dokud ne“: *donidž nepřidem k tomu cíli, dotud nám plného blaže<nie> nemož býti* ŠtítSvát 31a1; /2/ „dokud“: *donidž byl živ, svú škodú je vinil* DalL 89,60. V prvním případě je však ve vedlejší větě zcela pravidelně zápor. Odchyly jsou stejně sporadické jako opačné případy v stsl., a jde v nich zřejmě o napodobení lat. *donec* se slovesem kladným: *mne čakajú praví, donedž otplatíš mně* donec retribuas mihi Ps 141,8 ŽaltKlem × *doňudž neotplatíš* ŽaltWittb; *musili jsú očekávati na cestě, doněvadž... vody... pomínuly* CestMil 6a. — Úplně stejná je situace v polštině ve větách s *dojad, dojadže*, např.: /1/ *nyczs nye rzekl, doypcz syš nye wroczył* Gn 34,5 BZ; /2/ *Micolay neźódal praua na Stasca doypd jego czlouekem bil* Pyzdry 1402 (Piek. VI. 94).¹⁰

V užití záporu ve větách se zkoumanými spojkami ve významu „dokud ne“ je tedy mezi staroslověnštinou na jedné straně a staročeštinou i staropolštinou na druhé straně zásadní rozdíl. Vzniká otázka, který stav je z hlediska slovanského původnější.

Těsný příklon stsl. textu k řecké předloze, který můžeme sledovat v užití spojek *doňbdeže, doideže* a ostatních jako pravidelného ekvivalentu řec. *έως*, přímo vnučuje závěr, že stsl. stav vznikl vlivem řečtiny. V oblasti hypotaxe, která v mluveném základě staroslověnštiny jistě nebyla jasně rozvinuta, je to docela dobře možné — podobné přizpůsobení stsl. hypotaktických prostředků konstrukcím řeckým pozorujeme i v jiných případech.¹¹ Ojedinelé doklady s negací bychom pak vysvětlili jako první stopy uvolnění přísné syntaktické stylizace staroslověnštiny; nepronikly však šíře, protože i pozdější památky v hypotaxi zachovávaly ustálenou normu. (Kromě toho docházelo ke grecizaci náboženských textů, takže zaváděli negace bez opory v řeckém originálu by se bylo cítilo jako závažná odchylna od řecké předlohy.) Na podporu tohoto výkladu bychom mohli uvést věty s *prězde daže ne* apod., které jsou samostatným protějškem řecké konstrukce *πρίν* + akus. s inf.¹²; protože zde nebyl takový tlak předlohy, užilo se v nich pravidelně negace, jak to odpovídalo smyslu. Srov. *ěko prězde daže ne vřzglasitř kurrě . tri krata otrvřžeši se mene đti prív álěkτορα φωνήσαι* L 22,61 ZogrMarOstr.

Přesto je takový závěr dosti odvážný. Bylo již mnohokrát prokázáno, že původní stsl. překlady nebyly otrocké, že se dovedly ubránit napodobení konstrukcí slovanštině zcela cizích. Naproti tomu tam, kde se nabízel výběr ze dvou nebo více konstrukcí, z nichž jedna byla předloze bližší a druhá vzdálenější, zvolili překladatelé pravidelně tu bližší, důsledně jí pak užívali a mnohdy zcela zatlačili konstrukci vzdálenější, i když se tím potlačily jemné významové rozdíly.¹³ To bylo možné zvláště tehdy, když slovanský protějšek řecké konstrukce nebyl v mluveném základě staroslověnštiny pevně ustálen — a u našich vět tomu tak nepochybně bylo.

Musíme si tedy položit otázku, zdali negace — dnes a už v starých čes. a pol.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 248–249; K. Nitsch, *Póki i nim*. Studia z historii pol. słownictwa, 26–27.

¹¹ Srov. např. užití stsl. *ašte* jako protějšku řec. *ει, εάν, άν* — v. J. a M. Bauerovi, *Staroslověnské ašte*, Slavia 26 (1957) 157–179; viz zde 400–420.

¹² Viz St. Sioński, *Die Übertragung*, 57.

¹³ Srov. J. Bauer, *Vliv řečtiny a latiny na vývoj syntaktické stavby slovanských jazyků*, Čs. přednášky pro IV. mezinár. sjezd slavistů v Moskvě, P. 1958, 73n.; viz zde 47n.

památkách zcela nezbytná — musela v našich větvích nutně stát již od nejstarších dob, od jejich vzniku. Stč. stav je doložen až z doby více než 400 let vzdálené od vzniku staroslověnštiny, a polský o 500 let. Za takovou dobu mohl ovšem v obou jazycích proběhnout značný samostatný vývoj. Památky strus., sahající hlouběji do minulosti, nám bohužel neposkytují spolehlivý materiál, protože se v nich spojky typu *doňbdeže*, *doňelize* vyskytují jen v textech knižních, csl. nebo aspoň církevní slovanštině v syntaxi silně poplatných. Podobně je tomu v csl. textech jiných redakcí, dochovaných ostatně většinou z doby značně pozdější.

K pochopení vět bez negace, majících přitom význam „dokud ne“, mohou nám pomoci stč. věty s *jeliž* po větě záporné, např. *Judáš... pírve čestujě nepřesta, jeliže sě dobra města* LegJid 139; *nevyjdete odtud, jeliž přijde bratr váš* Comest 47a. Je v nich důsledně sloveso kladné, a přece je smysl zcela zřejmý; význam „dokud ne“ zde vznikl z omezovacího „teprve když“ (proniká i výjimkový „leda když“). Po řídicích větách kladných se podobně užívalo *až*: *pak dotavad s ním tu bydlil, až sě dobrě zákon u naučil* Hrad 4a; *a tu vždy čekáše, až jiej chleba dadieše* OtcB 109a.¹⁴

Dobrou ilustrací tu může být i pozdější vývoj v ruštině: po spojkách *pokamest/a*, *poka*, *pokuda*, *pokudova*, které se rozšířily místo starších spojek s *do-*, kladlo se ve větách vymezujících konec hlavního děje jak sloveso záporné, tak i kladné. V nové době se negace šíří, ale dosud nezobecněla. Srov. *ili kormitъ i poitъ, i rana ličitъ, pokamesta izživet, tomu, čbja sobaka* Sudebnik z r. 1589. V nové ruštině je kladná věta vázána na jisté sémantické předpoklady — v řídicí větě tu bývá sloveso *ždatъ* nebo jiné sloveso s podobným významem, např. *Dolgo sideli, dožidalisъ, poka narod projdet* L. N. Tolstoj.¹⁵

Stsl. věty s *doňbdeže*, *doideže* atp. „dokud ne“ stávají sice obvykle po řídicí větě záporné, ale mohou stát i po větě kladné, např. *sědi o desnojě mene . dondeže položę vragy tvoję . podъnožie nogama tvoima* *εως αν θω* Mt 22,44 MarAs SavOstr; *tu přebyvaite . doideže izidete otrъ todě* *εως αν εξέλθητε εκειθεν* Mc 6,10 Zogr (*dondeže* MarOstr).

Je tedy dobře možné, že v mluveném základě staroslověnštiny byly neustálené konstrukce (popřip. jen zárodky konstrukcí) obojího typu a že tvůrci spisovné staroslověnštiny zvolili a ustálili jako závazný protějšek řeckých vět s *εως* podobu bližší řečtině — se slovesem kladným. Homonymita těchto vět s větami určujícími průběh děje („dokud“) v kontextu většinou nevadila a nemohla vésti k nedorozumění — ostatně proč by měla vadit v stsl., když nevadila ve vyspělé a vzorové řečtině? Naproti tomu ve vývoji češtiny byla situace jiná: kladné věty měly jiné spojky, *jeliž* a *až*, takže věty s *donidž*, *doňadž* apod. „dokud ne“ byly asi od původu záporné, a pokud tu snad nějaké kolísání bylo, zaniklo při ustálení spisovného jazyka.

5. Pokusme se nyní odpovědět na otázku položenou na začátku naší úvahy: jde v slovanských jazycích o obměny zděděné konstrukce praslovanské, nebo o paralelní vývoj z jednotlivých jazycích?

¹⁴ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 246 a 223–234.

¹⁵ Viz J. Bauer, *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, SJ 5 (1955) 331–334; srov. též J. Bauer—R. Mrázek—S. Žaža, *Příruční mluvnice ruštiny pro Čechy II*, P. 1960, 382–383.

Rozbor materiálu nám umožňuje dát jen opatrnou odpověď. Slovanské jazyky se sice shodují v základní podobě spojkových výrazů (shodně se skládají z předložky *do* spojené s jistou podobou zájmenného kmene **jo-*), ale v jejich konkrétní podobě jsou značné rozdíly, zesílené ještě rozdílem v užití záporu. Sotva proto můžeme předpokládat pro praslovanštinu více než existenci zájmenných příslovečných spřežek s předložkou *do*, které byly vhodným východiskem pro vytváření časových spojek. Skutečné ustálení těchto spojek však musíme klást až do doby samostatného vývoje jednotlivých slovanských jazyků.

Pro staroslověňštinu je příznačné, že v nejstarších překladech evangelií se dávala jednoznačně přednost jedině podobě — *doňъдеже*; vedle ní však záhy pronikala i druhá podoba, *doideže*. Všechny ostatní podoby jsou charakteristické až pro rukopisy mladší. Zčásti zde může jít o uvolnění počáteční důsledné normalizace překladu, zčásti — a to je velmi pravděpodobné — i o varianty svázané s prostředím, v němž rukopisy památek vznikaly. Takřka bezvýjimečné užití kladného slovesa i ve větách s významem „dokud ne“ vysvětlíme zobecněním této podoby (která nebyla mluvenému základu staroslověňštiny asi cizí) podle řečtiny.

СТАРΟΣЛАВЯНСКИЕ СОЮЗЫ ТИПА *doňъдеже*, *doňелиже*

1. В числе славянских гипотаксических союзов важное место занимают союзы, возникшие из предлога и по-разному усиленных образований от относительной основы **jo-*. В древнейших памятниках славянских языков они встречаются довольно часто; впоследствии выходят из употребления за счет образований от основы **ko-* аналогичной структуры или же вообще исчезают. В ст.-сл. языке они занимают еще исключительно преобладающее положение, хорошо сохраняясь также и в ц.-сл. памятниках. Чаще всего в древних славянских языках встречаются союзы, содержащие предлог *do*: ст.-сл. *doňъдеже*, *doideже* и др., др.-рус. *донеле*, *донележе*, *дондеже* (очевидно, ц.-сл. происхождения), др.-чеш. *donidž*, *doňadž* и т. п., др.-поль. *dojad*, *dojadže*. Перед нами образования, часто весьма похожие друг на друга, но не идентичные; следовательно, необходимо решить вопрос о их возникновении и древности. Опорой может послужить ст.-сл. материал.

2. Очень интересную и довольно пеструю картину являют собой разновидности ст.-сл. союзов с инициальным *do-*. Наиболее частая, основная разновидность — это *doňъдеже*, однако имеются и варианты *doňъждеже*, *doňъжде*, *донде*, *донъже*. Вторая основная разновидность выступает без *-н-*: *doideже* с видоизменениями *doijдеже*, *doijде* и *doijже*. Гораздо реже засвидетельствованы синонимические союзы, образованные от основ *-елъ-*, *-ели-*: *doňелъже*, *doňелиже* и единичное *doňелъ*. В более поздних ц.-сл. памятниках, однако, встречаются эти союзы чаще. Чешский язык не имеет прямого соответствия ст.-сл. разновидностей, в нем представлены только варианты с *-ň-* с последующим гласным и с окончанием *-d*, *-dž*, *-ž* или *-vadž*, *-važ*: *donid|ž*, *doniž*, *doňad|ž*, *doňaž*, *doňud|ž*, *doňuž*, *doněd|ž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovaž* (вариант с основой, соответствующей ст.-сл. *doňъ-*, совсем единичен). Др.-поль. язык знает лишь образование без *-н-* (*dojad*, *dojadže*).

3. С семантической точки зрения приведенные ст.-сл. союзы почти не отличаются друг от друга. Всем им присуще временное значение, и они вводят придаточные части, определяющие протекание главного действия. Притом речь идет или об определении конечного предела главного действия („пока не“) — здесь типично для ст.-сл. языка, что глагол получает регулярно положительную форму, равно как и в соответственных греческих типах —, или об определении продолжительности главного действия („пока“).

4. Чешские союзы *donidž*, *doňadž* и др. полностью совпадают со ст.-сл. союзами с семантической точки зрения. Однако в первом случае („пока не“) в данной придаточной части совсем регулярно появляется отрицание. Совершенно одинаковая ситуация

наблюдается и в польском языке в придаточных частях с *dojąd, dojądże*. Таким образом, в постановке отрицания в придаточных частях с исследуемыми союзами имеется между ст.-сл. с одной стороны, и др.-чеш. и др.-поль. языками с другой стороны принципиальная разница. Спрашивается, какое состояние является со славянской точки зрения исконным. Значительное подражание ст.-сл. текста греческому оригиналу при употреблении союзов *doňdeže, doideže* и других, в качестве регулярного эквивалента греческого *ἕως*, наводит на мысль о том, что ст.-сл. состояние получилось под греческим влиянием. Далее встает вопрос о том, было ли отрицание (в др.-чеш. и др.-поль. памятниках, как и в настоящее время, совершенно обязательное) абсолютно необходимым в данных придаточных частях с самого начала. Пониманию частей без отрицания, со значением „пока не“, содействуют др.-чеш. части с *jeliž* после отрицательной главной части, и с *až* после положительной главной части, а также и позднейшее развитие в русском языке. Ст.-сл. придаточные части с *doňdeže, doideže* и т. п. („пока не“) стоят, правда, обычно в положении за главной отрицательной частью, но могут выступать и за положительной частью. Можно, следовательно, предполагать, что в устной речи, легшей в основу ст.-сл. литературного языка, имелись альтернативные конструкции того и другого типа и что создатели литературного ст.-сл. языка избрали и упрочили в качестве обязательного соответствия греческих частей с *ἕως* разновидность, более близкую греческому языку, т. е. с положительной формой глагола. Напротив, в развитии чешского языка была другая ситуация: в положительных придаточных частях содержались иные союзы, *jeliž* и *až*, так что части с *donidž* и *doňadž* и т. п. („пока не“) были, по-видимому, исконно отрицательными.

5. Для праславянского языка можно предполагать наличие местоименных наречных композитов с предлогом *do*, послуживших отправной точкой в направлении формирования отдельных временных союзов. Настоящее оформление этих конкретных союзов необходимо отнести к времени самостоятельного развития отдельных славянских языков. В ст.-сл. языке сначала преобладала разновидность *doňdeže*, позднее и *doideže*, остальные же разновидности характерны для младших рукописей.

РУССКИЕ СОЮЗЫ В СОПОСТАВЛЕНИИ С ЧЕШСКИМИ

(SBORNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1957, A 5, 8—24)

В чешской грамматической литературе отводят сравнительно мало места изложению морфологического состава союзов. Это объясняется тем, что раздел „Союз“ помещается обыкновенно не в морфологии, которая рассматривает только словоизменение, а в особом разделе синтаксиса, посвященном значению частей речи и их форм¹. Вследствие того, особое внимание обращается именно на синтаксические функции союзов. Советские грамматисты помещают описание союзов, как правило, в морфологию,² но у них синтаксическая точка зрения нередко преобладает. Отсюда вытекает, что в главе о союзах определенным образом повторяются сведения, изложенные в разделах об однородных членах предложения и о сложных предложениях.³ Настоящая статья обращает внимание гл. обр. на морфологическую сторону союзов и на те свойства союзов и их употребления, которые почти никогде не рассматриваются совместно. Разумеется, она не упускает из виду их синтаксические функции. В основе изложения лежит сравнение с чешскими союзами; поэтому шире объясняются те явления, в которых имеются расхождения между чешским и русским языками.

1. Союзы — это служебные (грамматические) слова, которые, не являясь сами членами предложения, соединяют члены предложения⁴ или предложения и служат выражением их смысловых отношений.

По характеру выражаемых смысловых связей союзы делятся на две группы:

1° Сочинительные союзы сцепляют однородные члены предложения, или части сложносочиненного предложения, или же присоединяют предложения после разделительной паузы.⁵ По выражаемым ими отношениям они подразделяются на соединительные (*и, да, и — и, ни — ни, то — то*),⁶

¹ Ср. напр. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV. Skladba*, P. 1929, 673 сл.; Gebauer—Trávníček, *Příruční mluvnice jazyka českého*, P. 1936⁵, 416—418 (в этой грамматике помещена и глава О формах неизменяемых слов, но в ней уделено внимание только происхождению союзов, стр. 225—226); Gebauer—Ertl, *Mluvnice česká II*, P. 1926⁹, 267—270; Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II, Skladba*, P. 1951³, 1469—1472. Только Навránek—Jedlička, *Česká mluvnice* (P. 1951, 162—163) и *Štítná mluvnice česká* (P. 1955², 126) включают эту главу в морфологию, но в краткой грамматике для средней школы авторам пришлось ограничиться лишь общедоступной информацией.

² Ср. гл. обр. В. В. Виноградов, *Русский язык*, Москва—Ленинград 1947, 705 сл.; *Современный русский язык — Морфология*, М. 1952, 432 сл.; академическая *Грамматика русского языка I*, М. 1953, 665 сл.

³ Это особенно наглядно выступает в акад. *Грамматике русского языка*.

⁴ В грамматиках обыкновенно говорится, что союзы соединяют отдельные слова в предложении. Такая формулировка неточна, так как нередко соединяются целые словосочетания, выполняющие функцию однородных членов предложения.

⁵ О подчинении после разделительной паузы см. ниже.

⁶ Повторный союз *то — то*, выражающий чередование явлений или действий, считается в русской грамматической традиции разделительным. С точки зрения нашего определения разделительности как связи взаимоисключающихся явлений следует его отнести к соединительным союзам (ср. чешское *hned — hned, tu — tu* и т. п.). С другой стороны, союзы *то ли — то ли, не то — не то* можно считать союзами разделительными.

противительные (*а, но, однако, зато, да, же*), градационные⁷ (*не только — но и, да и*), разделительные (*или, или — или, ли — или, либо, либо — либо, не то — не то, то ли — то ли*), результативные⁸ (*поэтому, и поэтому, потому*).⁹

2° Подчинительные союзы выражают функцию придаточного предложения по отношению к главному, или, в одном частном случае, функцию распространяющего члена предложения по отношению к распространенному (союзы сравнительные).¹⁰ Их разряды следующие: союзы изъяснительные (*что, чтобы, будто, будто бы; как, как будто*), временные (*когда, как только, только что, чуть, едва, лишь, прежде чем, пока и др.*), сравнительные (*как, будто, точно, словно, чем ми др.*), следствия (*так что, до того — что, так — чтобы*), причинные (*так как, потому что, ибо, оттого что и др.*), цели (*чтобы, дабы, лишь бы*), условные (*если, ежели, раз и др.*), уступительные (*хотя, пусть, несмотря на то что и др.*), ограничительные¹¹ (*что до, выражение что касается*) и подчинительно-противопоставительные (*между тем как, в то время как, тогда как*).

Рассмотрение сочинительности и подчинительности союзов, как и их отдельных функций, является задачей синтаксиса. Однако, синтаксическое употребление союзов находится в известной взаимосвязи с их морфологическим составом. Так, напр., повторение является свойством лишь сочинительных союзов; сложные союзы возникают почти исключительно на почве подчинения.¹²

2. По выполняемой синтаксической функции (в зависимости от того, что соединяется) союзы делятся на три группы:

1° Союзы, соединяющие члены предложения (*spojky členské, nevětlé*). Здесь следует различать три разряда:

а) Союзы, соединяющие однородные члены предложения, напр.: *Отец и мать пришли. — Природа не храм, а мастерская. Тургенев. — Все живое в степи забилось либо в нору, либо в густую траву. Бабаевский. — Одетая она была в опрятное, хотя и помятое платье. Тургенев.*¹³

б) Союзы, присоединяющие обособленный второстепенный член предложения к члену определяемому (добавочное присоединение, *dotatkové při-*

⁷ Эти союзы выражают, что второе явление или действие, преобладая над первым, представляет собою его усиление, градацию. В русской синтаксической традиции эта связь не выделяется в особый тип, и градационные союзы относятся обыкновенно к соединительным. Ср. J. Bauer, *Klasifikace souvětí v českých a ruských mluvnících*, SJ 5 (1955) 11 и 17; см. и его же *Vývoj stupňovacího souvětí v češtině*, Sborník prací fil. fak. Brno, 1956, A 4, 24—36 (русское резюме на стр. 35).

⁸ Так мы называем сочинительные союзы, выражающие следствие, в отличие от союзов следственных подчинительных (*důsledkové spojky × účinkové*). В русских грамматиках связь членов предложения или предложений этими союзами считается только разновидностью связи соединительной. Ср. указанную статью в журнале SJ 5 (1955) 10 и 17, 18.

⁹ В отличие от чешских грамматик и согласно русским мы здесь не приводим в числе сочинительных связей причинную (*důvodový vztah*), так как нет серьезного основания считать союз *ибо*, эквивалент чешского *neboť*, сочинительным, и союз *ведь* — *vždyť* ставится только для присоединения после разделительной паузы.

¹⁰ О *чтобы* с инфинитивом и о применении уступительных союзов в простом предложении ср. ниже § 2.

¹¹ *Spojky zřetelové*. В русских грамматиках они не выделяются в особый тип.

¹² Ввиду этого не совсем прав В. В. Виноградов, критикуя такое деление за очень малую связанность с морфологическими различиями союзов. (*Русский язык* 707—708.)

¹³ Об уступительных союзах в простом предложении говорится ниже.

rojení); напр. *Он уехал, и так неожиданно. — Он вернулся, но неохотно* // *хотя неохотно. — Ее губы улыбались редко — и то слегка.* Тургенев. — *Люди часто смеются над ним, и справедливо.* Панова. — *Что тут прикажешь делать скульптору, да еще плохому?* Тургенев. — *Дай мне воды, но холодной и побольше.*

в) Союзы, выражающие сравнение (*как, будто, словно, точно, как будто, чем*), напр.: *Я буду откровенна с вами, как мать.* Горький. — *Голос его звучит точно чужой.* А. Н. Толстой. — *Он бежал быстрее, чем лошадь.* Пушкин.

2° Союзы, соединяющие части сложного предложения (srojký větné), сочинительные или подчинительные, напр.: *Душно стало в сакле, и я вышел на воздух освежиться.* Лермонтов. — *Как только будет что-нибудь известно, сейчас же доложите!* Симонов.

3° Союзы, присоединяющие новое предложение после разделительной паузы, напр.: *Чему ты смеешься? Или ты не веришь, что я великий государь?* Пушкин. — *Математик думал поразить мать. Удивиться, однако, пришлось ему.* Из науч. лит.

Определенная часть союзов, а именно союзы сочинительные, может выполнять все указанные функции. Но и здесь существенные различия: Союз *как — так* и служит почти исключительно скрепой частей предложения. (То же самое можно сказать о его чешском эквиваленте *jak — tak* и устарелом *jakož i* „как и“; кроме того, в чешском сложном предложении очень редким является союз *i*.) Повторяемые союзы *и — и, ни — ни* применяются чаще всего для соединения членов предложения, и разумеется, не применимы, как и повторные союзы вообще (*то — то, или — или, либо — либо* . . .) после разделительной паузы.¹⁴ С другой стороны, союзы *однако, зато, между тем, а то, не то, также, поэтому, итак, следовательно* и др. встречаются, как правило, именно после разделительной паузы.¹⁵

Подчинительные союзы, за исключением сравнительных, связывают только части сложного предложения. Правда, в простом предложении встречаются и уступительные союзы. Однако в случае их применения к сцеплению членов предложения их надо считать только разновидностью противительных союзов, так как, в отличие от отношения уступительного придаточного предложения к главному, связь сочетаемых членов предложения имеет характер не подчинения, а сочинения. Ср.: *Неодолимая, хотя тихая сила увлекла меня.* Тургенев. Только в случае присоединения обособленного второстепенного члена предложения к определяемому члену посредством союза *хотя* выступает уступительное значение благодаря тому, что такой член близок по своему значению второстепенной предикации. Напр.: *Сравнение, употребленное Павликом, хотя верное и меткое, не вызвало улыбку ни на чьем лице.* Тургенев. В примере следующего типа можно уже

¹⁴ Русское *и — и* в сложном предложении все же чаще встречается, чем чешское *i — i*.

¹⁵ См. А. М. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва—Ленинград 1928³, 545—547 и 568—569. Ср. также С. Е. Крючков, *О присоединительных связях в русском языке*, Вопросы синтаксиса совр. русского языка, М. 1950, 397 сл. — Ср. соответствующие чешские союзы и наречия и функции союзов *však, naproti tomu, zato, také*. Необходимо отметить, что в русском языке переход первичных наречий и наречных выражений *тоже, также, между тем* и некоторых других в союзы продвинулся дальше, чем в чешском.

видеть неполное придаточное предложение: *Ему сегодня лучше, хотя не вполне хорошо*. В таких предложениях иногда встречаются даже причинные союзы: *Это не вкусно, потому что горько*. — *Молодой режиссер Евг. Петров пробует свои силы на труднейшем, потому что новом, мало испытанном в кино материале*. Из газеты.¹⁶ (Со стилистической точки зрения такие обороты звучат неестественно.)

С другой стороны, в языке художественной литературы можно найти подчинительные союзы после разделительной паузы. Ср.: *Морщится желтеющее пламя, точно от холода дрожит и прячется оно. Ибо тает воск, сменяемый огнем*. Л. Андреев. — *И по всей границе стена выстроена. Чтобы ни они к кому, ни к ним никто*. Салтыков-Щедрин. — *Но самое тяжелое было то, что ни разу не удалось покурить . . . И как на грех все три солдата были заядлые курильщики. Так что хотя боевое задание было выполнено как нельзя лучше . . ., разведчики чувствовали себя раздраженными, злыми*. Катаев. Но это только стилистический прием — искусственное расчленение одного сложного предложения разделительной паузой —, а не явление синтаксическое. Конечно, не все типы сложного предложения поддаются такому расчленению.

3. Союзы одиночные, повторяющиеся и двойные.

1. Союз ставится чаще всего между сцепляемыми членами предложения, между частями сложносочиненного предложения, или стоит в начале придаточного предложения. Такие союзы называются одиночные.

С точки зрения фонетического членения речи и сочинительные союзы примыкают к последующему члену или предложению, и нередко перед ними ставится запятая.¹⁷

Как в чешском языке, так и в русском есть союзы, которые не стоят в начале предложения, а вставляются во второе предложение. В русском языке это союзы *тоже* и *также*, которые помещаются внутрь присоединяемого с их помощью предложения, обычно перед его сказуемым,¹⁸ и некоторые союзы, присоединяющие новые предложения после разделительной паузы, поскольку они соприкасаются с вводными словами (напр. *однако, следовательно, стало быть, значит*). Союз-частица *же*, являясь безударным словом, занимает всегда постпозитивное положение после первого ударяемого слова в предложении. (Ср. чеш. *však*.) То же самое можно сказать и о разделительном *ли*, которое помещается после соединяемого члена предложения или после первого ударяемого слова в соединяемом предложении; оно, однако, является не союзом одиночным, а частью двойного *ли* — *или*, или реже, союзом повторным *ли* — *ли*.

2. Соединительный союз *и* и разделительные союзы *или*, *либо* могут повторяться или у всех сцепляемых членов (предложений), или же начиная со второго, третьего или даже более отдаленного из сцепляемых членов. В первом случае повторение союзов является средством усиления, подчеркивания и подкрепления выражаемого смыслового отношения, во втором — члены (предложения) как будто последовательно присоединяются к предшествующим. Ср.: *Мне хотелось и говорить, и читать, и стучать молотом где-нибудь в большом заводе, и стоять на вахте, и па-*

¹⁶ Для чешского языка ср. Фр. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 822—823, для русского А. М. Пешковский, *Русский синтаксис*, 535—536.

¹⁷ Перед противительными союзами запятая ставится почти всегда. В отличие от чешского правописания запятая ставится нередко и перед союзами соединительными в сложном предложении, и чаще тоже перед союзами разделительными. Ср. А. Б. Шапиро, *Основы русской пунктуации*, М. 1955, 172 сл. и 233 сл.

¹⁸ Ср. акад. *Грамматика рус. языка II/2*, М. 1954, 201.

хоть. Чехов. (Русское повторяемое *и* — *и* соответствует точно чешскому *i* — *i*.) — *Я или зарыдаю, или закричу, или в обморок упаду.* Чехов. — *Либо я все устрою попржнему, либо я его на дуэль вызову.* . . . Тургенев. (Чешский язык располагал повторяемым разделительным союзом *aneb* — *aneb*, но он вышел из употребления и был заменен двойным союзом *buď* — *nebo*.)

Колесо чугунное вертится, и гудит, и ветром обдает. Н. Некрасов. (Здесь надо перевести чешским союзом *a*, потому что отсутствует оттенок усиления.) — *Слезы сами лились из глаз ее, она утирала их уголком платка, или смахивала рукой, или обтирала ладонью.* Фадеев.

3. Другие соединительные и разделительные союзы выступают только как повторные: *ни* — *ни*, *то* — *то*, *то ли* — *то ли*, *не то* — *не то*, разговор. и устар. *будь* — *будь*; ср.: *Ветхие кресты толпились в кучку. Ни калина не растет меж ними, ни трава не зеленеет.* Гоголь. (*Ни* — *ни* соответствует чеш. *ani* — *ani*, *ni* — *ni*, и имеет то же усилительное значение. Но в отличие от чешского *ani* оно не употребляется в роли союза одиночного.)¹⁹ — *То садился он на диван, то подходил к окну, то принимался за книгу, то хотел мыслить — безуспешное хотение.* Гоголь. (*То* — *то* соответствует чеш. *hned* — *hned*, *tu* — *tu*.) — *Наверху за потолком кто-то не то стонет, не то смеется.* Чехов. (В чешском языке нет прямого соответствия этого союза, выражающего: „ни А, ни Б, а что-то между ними“. Перевод вызывает затруднения; чаще всего можно употребить конструкцию с *jako by* — *nebo spíše*: *Navrchu za stropem jako by se někdo smál nebo spíše plakal.*)²⁰ — *От Ремизова связной не вернулся: то ли он был убит по пути, то ли Ремизов не мог ничем помочь.* Симонов. (*То ли* — *то ли* можно перевести *snad* — *nebo [snad]*: *Spojka od Remizova se nevrátila: snad byla cestou zabita, nebo [snad] nemohl Remizov ničím pomoci.*) — *Будь стар, будь молод, все равно порядок держать должен.* (*Аť* — *nebo*.)

4. Кроме повторных союзов русский язык располагает двойными союзами. Так называются союзы, состоящие из двух разных компонентов; один стоит у первого, другой у второго из сочетаемых членов или предложений. Они находят прямое соответствие в чешском языке: Соединительный союз *как* — *так* *и* = *jak* — *tak*; напр.: *Этот Вьюн необыкновенно почтителен и ласков, одинаково умильно смотрит как на своих, так и на чужих, но кредитом не пользуется.* Чехов.

Градационный союз *не только* — *но* *и* (иногда *а* *и*) = *nejen* — *nýbrž i* (*ale i*); напр.: *Законы Кеплера относятся не только к движениям планеты вокруг Солнца, но и к движениям спутников вокруг центральных планет.* Из науч. лит. — *Они уже не только по обличью, а и по звуку различали свои и немецкие самолеты.* Фадеев.

Сюда можно отнести и разделительный союз *ли* — *или* (= чеш. *ať/si* — *nebo*), первая часть которого может несколько раз повторяться.²¹ Ср.:

¹⁹ Одиночное *ни* выполняет только функцию отрицательной частицы, как чешское *ní* (*|| ani*). Напр.: *На небе не было ни облачка.*

²⁰ Ср. В. Пек, *O některých vzl. rysech rus. záporu ve srovnání s českým*, Sborník VŠP v Olomouci 1954, 37—38.

²¹ Иногда, но сравнительно редко, употребляют *ли* при всех членах разделительного ряда как повторный союз. Ср.: *Думы ли реют тревожно-несаянные, плачет ли сердце в груди, — скоро повысыплют звезды алмазные, жди!* Фет. Однако, в большинстве случаев замыкается ряд союзом *или*. Ср. чеш. *ať/si* — *ať/si* — *nebo*, *ať* — *ať* — *ať*.

Убьют ли его завтра утром или посмеют над ним, то есть оставят ему эту жизнь, он все равно погиб. Чехов. (At — nebo.) — Бушует ли 21 марта снежная метель, стоит ли крепкий мороз, или, наоборот, установилась мягкая оттепель, день этот во всех случаях считается концом зимы и началом весны. Из науч. лит. (At — at — nebo.) — Гуж ли, седелка ли, замок ли, шкворень ли или подороже что — все у Поликья Ильича место себе находило. Л. Толстой.

Двойными союзами неправильно считаются сочетания *если — то*, *когда — то*, *едва — как*, иногда даже *хотя — но*, а и др.²² См. ниже.

4. Подчинительные союзы и соотносительные с ними указательно-местоименные слова, частицы или союзы в главном предложении.

1. Из подчинительных союзов близки двойным те, которым в начале главного предложения соответствуют или местоименно-указательные частицы *то*, *так*, или противительные союзы *а*, *но*, *да*, *все же*, *однако*, или же „союз“ *как*. Они ставятся лишь тогда, когда главное предложение следует за придаточным, причем это не обязательно. Этим они резко отличаются от частей двойных союзов, которые связаны так крепко, что образуют одно целое. В русском языке указанные слова употребляются гораздо чаще, чем в чешском. Поэтому их перевод является нередко излишним, или прямо невозможным.²³ Важнейшие примеры их употребления следующие:

а) Частицы *то*, *так*:

В сложноподчиненном предложении с предшествующим придаточным временным: *Когда — то, так = když — (tu, tak):²⁴ Когда я ближе пристроился к этим людям, то сразу понял, что воевать буду только с ними вместе.* Вершин. — *Когда я пью, так трезвых не люблю.* Пушкин. *Как — так²⁵ = jak — (tu)* (с архаич. или простореч. оттенком): *Как начнет рассказывать, так животики надорвешь от смеха.* Лермонтов. — *Бывало, как он на меня глянет, так у меня по спине будто кошка хвостом поведет.* Короленко.

После придаточного причинного: *Так как — то* (часто) = *protože — Ø (tak): Так как следующие 6 или 7 месяцев остаюсь я вероятно в бездействии, то желал бы я провести сие время в Париже.* Пушкин.

После придаточного условного (очень часто, даже в научном стиле в значении чешск. *tedy*): *Если, ежели* (простореч.) — *то, так = jestliže — (tedy), (tak, pak): Если же никого не было дома, то я оставался и ждал.* Чехов. — *А если в его дела носа не совать, так и он такому человеку пакости не*

²² Ср. гл. обр. А. М. Пешковский, *Русский синтаксис* 533 сл.

²³ Есть и стилистическая разница в их употреблении. Тогда как в чешском языке только *tak* встречается в разговорном языке и в народной речи (*tedy, tudíž, přese* свойственны преимущественно книжному языку), в русском все приведенные слова очень часто применяются именно в народно-разговорной речи. (Об их употреблении в народных говорах см. А. Б. Шапиро, *Очерки по синтаксису русских народных говоров*, М. 1953, 86 сл.)

²⁴ О *когда — тогда* ср. ниже.

²⁵ Не надо смешивать с сравнительной корреляцией *так — как*.

сделает. Короленко. — *Ежели кому неловко это молчание, так разговаривайте!* Л. Толстой.

Коли — *то, так* (частое в прошлом веке, теперь с явным оттенком архаизации) = *jestliže, když* — *так*: *Коли ты Швабрина хочешь повесить, то уж на той же виселице повесь и этого человека.* Пушкин. — *Коли уж дело пошло на сочинения, так пускай каждый расскажет что-нибудь, непременно выдуманное.* Тургенев.

Раз (уж) — *то, так* = *když (už)* — *так*: *Уж раз мы начали говорить, то лучше договорить все до конца.* Куприн. — *Такие, раз уж возьмутся за дело, так доведут его до конца.* Чуковский.

После придаточного ограничительного (*věta zřetelová*): *Что касается — то, что до — то* (разговорное) = *roکید jde o — Ø (tu)* (в этом сочетании частица *то* почти обязательна): *Что касается Катю, то она вначале была обескуражена замкнутостью и юношеской застенчивостью Травкина.* Казакевич. — *Что до меня, то я ни за что не соглашусь.*

После условных и причинных предложений, в частицах *то, так* ощущается оттенок следственного значения. Об этом свидетельствует, между прочим, применение рядом с ними вводных слов *значит, стало быть*; напр.: *Если нет большого ветра, днем солнце, тепло, — значит, скоро весна закружит хороводами.* Фурманов.²⁶ Очень ясно эта функция частицы *так* выступает в бессоюзных сложных предложениях типа: *Богаты, так здравствуйте, а убоги, так прощайте.* Пословица. То же самое значение развилось у чешского *tak, tedy* (< *tehdy*). Частица *то* дошла до нас гл. обр. в моравском народно-разговорном *tož < to + že*; ср. древнечешское: *jest-li (člověk) nemocen, tož bolest hubí.* Hus.

Между тем, после придаточного временного те же частицы по значению близки наречию *тогда*. В чешском языке употребляется в том же самом значении *tu* и *tak*; в древнечешском встречается нередко и *to*. Ср. *a když obyčejiev lidských tážáchom, to smy od nich zvěděli přěšlechtnú vášni, že ničehož neprodáváču ani kupováču.* Životy sv. Otců.

Оба значения частиц *то* и *так* развились, по всей вероятности, из их первоначального дейктического значения, близкого нынешнему „*вот*“. Как показал И. Зубаты, „*deiktické užívání zájmena ukazovacího středního rodu lze sledovati všemi jazyky slovanskými i jinými jazyky indoevropskými.*“²⁷ Их применение перешло из самых древних типов сложного предложения в более позднее (напр. из условных предложений с *аче, аже, оже* и др. в предложении с *если* и т. п.).

После придаточного временного с *когда* главное предложение довольно часто начинается местоименно-указательным наречием *тогда*; ср. чешск. *když — tehdy*. Чешское *tehdy* встречается в древнем языке, как показал Ф. Травничек,²⁸ также в значении дейктического междометия; таково, несомненно, его происхождение после придаточного условного. Русское *тогда*, может быть, испытало подобное развитие. Но в то время как чешское *tehdy* частью развилось в частицу *tedy*, частью в временное наречие *tehdy*, русское *тогда* выполняет только вторую функцию. Вследствие того оно употребляется свободнее, чем частицы *то, так*: оно может вступать в соотношение с *когда* и при постановки придаточного предложения. Ср. ниже.

б) Противительные союзы *а, но, да, все же, однако*.

Они встречаются лишь после придаточного уступительного: *Хотя, хоть — а, но, да все же, однако* = *ačkoliv — přese*: *Хотя животные, а все-таки цари.* Грибоедов. (*Třebaže — přese [jen]*). — *Хотя ложь еще живет, но совершенствуется только правда.* Горький. — *Хоть их байдара*

²⁶ Ср. акад. *Грамматика рус. яз.* II/2, 327—328.

²⁷ J. Zubatý, *Studie a články II*, P. 1954, 75 сл.; гл. обр. стр. 86—106. Что касается чешского языка, ср. подробные исследования Fr. Trávníčka, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 135 сл., и *Historická mluvnice česká 3, Skladba*, P. 1956, 16 сл. О *tak|o* не упоминается, но его развитие было, вероятно, то же самое.

²⁸ Fr. Trávníček, *Neslovesné věty I*, 212—214; *Hist. mluvnice 3*, 16, 92.

была пустая, все же они не могли угнаться за байдарой Лека. Семушкин. Пусть, пускай — а, но, однако (с эмоциональным оттенком) — *atsi, budši, i kduby* — рѣсе: Пусть для других умен да тонок, Пусть для других ты генерал, А с Прошкой в бабки ты играл, Для Прошки ты всю жизнь ребенок... Симонов. — Пускай ты умер, но в песнях смелых и сильных духом Всегда ты будешь примером добрым... Горький. — Те же союзы встречаются и после предложений с *кто* — *ни, что* — *ни* и т. п.

Применение противительных союзов после придаточного уступительного восходит к отдаленному прошлому русского языка, когда гипотактическое значение уступительных союзов не было вполне развитым. (В древнерусском языке они встречались также после других уступительных союзов.) Это находится в полном соответствии с положением в древнечешском языке. Ср. *Ač šije pod meč neskytete, ale mečem duchovním tělesně žádosti mrtvíme. Stitný.* — *Kakž jich koli mnoho bylo, však k sěči jich málo zbylo. Alexandreis.* — *Když to však strpí bohu sě neprotivě, ač ne mezi největšími, avšak mezi svatými v Jezukristu odplatu vezme. Stitný.*²⁹

Однако, тогда как в русском языке они полностью сохранились до настоящего времени (что сильно повлияло на близость уступительного и противительного сложного предложения), в чешском языке они постепенно исчезали. До новочешского литературного языка дошло только *však* (это связано с поздним развитием его союзного значения), но и оно в течение 19-го века исчезло. Ср.: *I ačkoli si všichni umínili, že všemožně se budou brániti, aby neusnuli: však neprospělo nic, usnuli zas. Erben.* Его место заняло наречие рѣсе „все-таки“, развившееся из предложного сочетания *před sě*.

в) Слово как.

Оно встречается после придаточного временного: *Едва, едва только, едва лишь* — как (часто) = *sotva* — \emptyset (*tu, již*): *Едва грузовик проехал по лесу километров пять, как Ваня вдруг схватился руками за высокий борт и выпрыгнул из машины. Катаев.* — *Едва только Никита выехал в ворота и завернул лошадь к крыльцу, как и Василий Андреич вышел из сеней. Л. Толстой.* — *Едва лишь Макар стал подходить к коню, как тот норовисто мазнул головой. Шолохов.*

Только что — как (редко): *Только что успели они оба вернуться в штабной подвал, как немцы начали перед атакой артиллерийскую и минометную подготовку. Симонов.*³⁰

А. М. Пешковский³¹ и вслед за ним другие русские ученые видят в таких конструкциях „взаимное подчинение“. С чисто синхронической точки зрения с этим можно было бы согласиться. Надо, однако, помнить, что *как* здесь не имеет функцию настоящего союза, а скорее частицы, выражающей внезапное наступление второго действия. Его нельзя отрывать от *как* в сложных предложениях следующих типов: *Однако не успели мы пройти сто шагов, как оба солдата догнали нас. Л. Толстой. (Ale neušli jsme ani sto kroků, a již... || Než — již) — Инженеры не прощли и километра, как разразился неустойчивый снежный буран. Ажаев. (Inženýři neušli ani kilometr, když se zvedla obrovská bouře || Než — zvedla se) — Не прошло пяти минут, как со всех сторон затрепцали и задымались костры. Л. Толстой. (Než uplynulo pět minut, zapraskaly na všech stranách hranice... || Neuplynulo — a již) — Еще Герасин не договорил, как мрачно начал желтый и длинный Федор Мельничный. Л. Толстой. (Ještě nedomluvil, a už spustil...) — Стоило ей выйти в коридор, как Ланговой следовал за ней, как тень. Фадеев. (Jen vyšla do chodby, již jí byl Lanговой v patách...).*

²⁹ Объяснение такого употребления сочинительных союзов дает Фг. Trávníček, *Hist. mluvnice* 3, 44—47.

³⁰ Очень редко встречается *как только* — *как*: *Как только стало светать, как к кустам близко подвезал сотенный командир милиции и закричал... Л. Толстой.*

³¹ См. его *Русский синтаксис* 534—335.

Подобные сложные предложения существовали и в древнечешском языке; русскому как в них соответствовало *až*, которое по своему происхождению междометная частица (*a + že*);³² ср.: *Liška to řeci netaže, až ji čbáp k sobě přitaže*. Hradecký krp. — *Daleko neje-diechu, až přijede lidu mnoho*. Rkp. Baworowského.

Кроме того, до середины XIX в. параллельно с *как* было в употреблении *и*;³³ напр.: *Литъ только Анджело вступил во управление, И все тотчас другим порядком потекло*. Пушкин. — *Лишь только я тебя увидел — И тайно вдруг возненавидел Бессмертие и власть мою*. Лермонтов.

2. Очень часто встречаются в главном предложении указательные местоимения, наречия или целые выражения, отсылающие на придаточное предложение. Они образуют с подчинительными союзами, подобно как указательные местоимения с относительными, соотносительные пары. Их применение не ограничивается положением придаточного предложения, но чаще всего они ставятся при его постпозиции в конце главного предложения. Напр.: *Она не скрывала того, что Василий ей нравится*. Боровиков.³⁴ — *Только тогда подняла трепещущий, почти умоляющий взгляд на пришедшего человека, когда тот остановился рядом с ней*. Тургенев. — *Насилие, как видите, еще потому гнусно, что оно раз-вращает даже посторонних и равнодушных зрителей его*. Горький. — *Было так темно, что Варя с трудом различала дорогу*. Фадеев. — *Млечный путь вырисовывается так ясно, как будто его перед праздником помыли и потерли снегом*. Чехов. — *Все это припоминаем здесь с той целью, чтоб читатель понял нашу мысль вполне*. Салтыков-Щедрин.

Таким образом, они четко отличаются от вышеуказанных частиц *то, так*. Их историческое развитие тоже другое. В употреблении таких указательных слов и выражений между чешским и русским языками нет существенной разницы; однако, в русском языке они встречаются чаще (гл. обр. выражения с вторичными предлогами).

5. Сложные и простые союзы.

1. Указательные местоименные слова или выражения, отсылающие на последующее придаточное предложение и стоящие непосредственно перед ним, попадают часто в придаточное предложение вследствие перемещения или утраты паузы, и сливаются с союзом (или с первичным относительным словом) в одно целое — в сложный союз. Но рядом с этим, они могут и не сливаться с простым союзом, входя в строй определяемого предложения (гл. обр. тогда, когда на них логическое ударение). Тем не менее, их можно считать частями сложных союзов. Значит, сложные союзы указанного типа существуют в двух видах — слитном и раздвоенном. (Следует отметить, что их части пишутся всегда раздельно.)

В русском языке таких союзов гораздо больше, чем в чешском, и возникают все новые. Это стоит в связи с развитием вторичных предлогов, число которых возрастает. Утратив свое вещественное значение, они принимают

³² Ср. J. Gebauer, *Historická mluvnice jazyka českého IV*, 1929. 672—673; *Slovník staročeský II*, P. 1916, 524—525; Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice* 3, 95 сл. В настоящий союз развилось чешское *až*, как и русское *как*, в других типах сложных предложений.

³³ Ср. Л. Булаховский, *Курс русского литературного языка I*, Киев 1952^г, 371.

³⁴ В сложном предложении с придаточным изъяснительным применяется *то* (подобно как в чешском языке), как правило, в том случае, когда придаточное предложение выполняет функцию косвенного дополнения.

в сочетании с указательными местоимениями функцию соотносительно-указательных выражений и легко сливаются с простыми союзами, удовлетворяя стремление к более точному и однозначному выражению смыслового отношения частей сложного предложения.

Сложные союзы возникают на основе простых союзов или союзов слов *как, что, чтобы, пока, чем и нежели*. В качестве указательной составной части выступают: указательное местоимение *тот* в разных падежах с предлогами (часто с вторичными предлогами, как *ввиду, в силу, вследствие, по мере, благодаря, несмотря на, невзирая на, в связи с, вместо*; старые сочетания с первичными предлогами слились в наречные образования — *оттого, потому, затем*) или в сочетании с существительными широкого значения (*время, пора, цель, случай*), указательное наречие *так* и, наконец, сравнительная степень наречия (*раньше, прежде*; ср. и *тем более*).

Союзы *прежде чем, раньше чем, прежде нежели, раньше нежели* представляют группу наиболее древнюю и непродуктивную; они находят — по значению и образованию — прямое соответствие в чешском *dříve než (nežli)* и арх. *prvé než (nežli)*.

На основе союза *что (že)* развились сложные союзы причинные *потому что, оттого что, затем что, ввиду того что, вследствие того что, в силу того что, благодаря тому что, тем более что* (ср. чеш. *protože*), следственный *так что* (= чеш. *takže*),³⁵ уступительные *несмотря на то что, невзирая на то что* (ср. чеш. *přestože, třebaže*) и устарелое *даром что*. Как видно, наиболее продуктивны союзы причинные, выражающие разные оттенки причинной связи, тогда как чешский язык ограничивается единственным союзом этого рода.³⁶ Следственный союз *так что* принадлежит к древнейшим из этой группы, находя прямое соответствие в чеш. *takže*; новые союзы не успели еще окончательно сложиться (см. примечание 35). Группа уступительных союзов непродуктивна; в отличие от соответствующих чешских союзов, русские основаны на вторичных предлогах.

На основе союза *чтобы (aby)* развились в настоящие союзы только сочетания *для того чтобы, затем чтобы, с тем чтобы* (ср. чешское свободное сочетание *proto, aby*) и *вместо того чтобы* (= *místo aby*); союзом нельзя еще считать сочетание с (*той*) *целью, чтобы*. Другого происхождения и значения *чтобы* в союзном сочетании *не потому, чтобы (ne proto, že by)*.

Многочисленна группа сложных союзов, образованных на основе союза (первоначально относительного наречия) *как*. Она состоит из союзов временных *после того как, перед тем как, до того как, между тем как, тогда*

³⁵ Другие сочетания (*до того, что; настолько, что; до такой степени, что*) выступают всегда раздельно, с указательной частью перед паузой. Ввиду этого их пока нельзя считать сложными союзами.

³⁶ Вследствие этого перевод сложных союзов причинных доставляет иногда затруднения. Надо иметь в виду, что в большинстве случаев нужно употребить *protože* (// *ro- p- névadž* и книжное *jelikož, ježto*), так как значение составных частей сложных союзов стирается. Так, напр., союзом *благодаря тому что* можно пользоваться и для выражения неблагоприятной причины; ср. *Благодаря тому, что лето очень жаркое и сухое, понадобилось полить каждое дерево*. Чехов. В научном и публицистическом стиле появляются, конечно, нередко выражения как *v důsledku toho, že; vzhledem k tomu, že; tím spíše, že* и т. п.

как, в то время как,³⁷ (ср. чеш. *záím so, mezítím so*) и единственного союза причинного *так как* (здесь слияние частей настолько крепко, что союз нельзя разделить паузой-запятой). Другое значение имеет *как* в развивающихся сравнительных союзах *подобно тому как, так же как*, и в сопоставительно-ограничительном *по мере того как*.

Союз и относительное наречие *пока* образует с указательными выражениями лишь относительно свободные сочетания *до тех пор, пока; до поры, пока*.

Стремление к образованию сложных союзов отразилось и у союзов *когда* (в то время, когда) и *если* (в случае, если; в том случае, если), но пока не завершилось.³⁸

Из приведенного обзора сложных союзов вытекают два интересных наблюдения: 1° Сложные союзы возникают гл. обр. на основе союзов, которые сами по себе не выражают достаточно ясно определенное отношение или являются устарелыми (причинное *что*, временное *как*). 2° Древнейшие типы непродуктивны (за исключением причинных) — вероятно, вследствие того, что старые сложные союзы были в достаточной мере выразительны; именно эти союзы имеют близкие соответствия в чешском языке (и в других славянских языках), хотя их развитие происходило в течение самостоятельного развития отдельных языков.

2. Кроме того, в русском языке развился еще другой тип сложных союзов, которые возникли в результате слияния союза и наречия, принадлежавшего первоначально к придаточному предложению. Такое образование сложных союзов непродуктивно, и их меньше, чем сложных союзов с указательной составной частью. Сюда принадлежат: Изъяснительный и сравнительный союз *как будто* (наречие *будто* само по себе выполняет тоже функцию союза, так что с чисто синхронической точки зрения здесь налицо сочетание двух союзов), напр.: *Полярное лето промелькнуло, как будто его совсем не было*. Семушкин. (*Jako kdyby*; в чешском языке нет прямого соответствия.)

Временные союзы *как только, как скоро* (арх.) (ср. чеш. *jakmile*, древнее *jak brzo*, разг. *hněd jak* и т. п.); разные комбинации союзов наречного происхождения *едва, чуть, лишь, только: чуть только, лишь только, едва только, едва лишь, чуть лишь*; к ним принадлежит и *только что*.³⁹ По аналогии с *как только* можно судить, что первое наречие выполняет роль союза, а другое уточняет и усиливает его значение. Сложному союзу близко и сочетание *как вдруг (když tu)*.

Условные союзы *как скоро, коль скоро* устарели.

3. В состав сложных союзов вошла также частица *бы*, в отличие от чешского *by* неизменяемая. Таким образом возникли производные союзы *чтобы (aby, že by)*, устар. и народ. *дабы (aby)*, устар. *кабы (kdyby)*. В других случаях частица *бы* пишется раздельно: *как бы, будто бы, как будто бы (jako by, jako kdyby || že prý)*; *если бы, ежели бы (kdyby, редко jestliže by)*;

³⁷ Последние выступают, как правило, в противительном значении.

³⁸ Об отдельных сложных союзах, их значении и прочности их состава см. статью: S. Žaža, *Složení spojky a jejích interpunkce*, SJ 5 (1955) 340—359.

³⁹ Этот союз не представляет живое соединение союза *что* с наречием *только* (ср. чеш. *jen co*), так как сочетание *только что* как целое выполняет и роль наречия.

когда бы (*kdyby*); хотя бы (*i kdyby, byt'*), устар. добро бы (*kdyby /spad!*); лишь бы, только бы (*jen aby*).

Здесь слияние частей не всюду одинаково: В отдельных случаях оно настолько тесно, что частица *бы* утратила свое бывшее значение; вследствие этого, в придаточном предложении может появиться изъявительное наклонение (после союзов *как бы, как будто бы, будто бы*), напр.: *Ей снится, будто бы она идет по снеговой поляне. Пушкин. (Zdá se jí, že jde || jako by šla...)* *Олень держит голову набок, часто трясет ею, как бы старается отделаться от оставшегося рога. Из науч. литературы. (... jako by se snažil.)* В других случаях *бы* сохраняет свою роль и образует в сочетании с причастием на -л условное наклонение, но оно или вообще не отрывается (при *когда бы*), или очень редко отрывается от союза.⁴⁰ В условных предложениях *бы* ставится даже тогда, когда в них нет определенной формы глагола — в отрицательных предложениях именных и в предложениях инфинитивных. Ср.: *Если бы Беридзе прислать туда до войны, он и тогда перестроил бы проект на более скорые сроки. Ажаев. (Kdyby byli B. poslali...)* *Если бы не женщины и не карты, то я с ума бы, кажется, сошел. Чехов. (Nebýt || Kdyby nebylo...)* Все это является ясным свидетельством сплочения *бы* с союзом в сложный союз.

4. Среди сочинительных союзов развились образования, напоминающие сложные союзы. Ср. гл. обр. сочетания *а то, не то, а не то* „иначе“; противительные сочетания на основе союзов *а (а между тем, а ведь, а все-таки, а все же, а уже, а еще)* и *но (но все же, но все-таки, но зато)*; *однако же, да зато*; градационное *или*, присоединительное *да и, да еще*; разделительное *то ли* (всегда как двойной союз); результативные сочетания вроде *и поэтому, и потому, а потому*; ср. и пояснительное *то-есть*.

5. У многих союзов ощущение их сложности утратилось, а именно тогда, если дело идет об образованиях единичных, непродуктивных, части которых, как правило, не выступают больше в функции союзов или совсем исчезли. Так, напр., устар. и област. союз *покамест* < *по ка места*; ср.: *А до тех мест, покаместа они с московскими стрельцы не виделись, от них, казаков, непослушанья никакого не было.* Материалы для истории возмущения Ст. Разина, Москва 1857.⁴¹ *Если < есть ли* (3-е лицо ед. ч. глагола + вопросительная частица *ли*; ср. чешское *jestli, jestliže*), напр.: *Есть ли оне обрастут телом, опять ино („то“) им вина отдается.* Сказание о Магмете-салтане Ивана Пересветова, серед. 16-го в.⁴² *Ежели объясняется как возникшее из е (= есть) + частица же + ли;*⁴³ однако, более вероятным является его происхождение из *еже + ли* (ср. *оже ли, аче ли, аще ли*). Причинное *ибо* возникло из *и + бо*.

Сочинительные союзы *или, либо* также по происхождению сложные

⁴⁰ См. акад. *Грамматика русского языка II/2*, 329.

⁴¹ Ср. Л. Булаховский, *Курс русского литературного языка II*, Исторический комментарий, Киев 1953⁴, 351.

⁴² Там же, стр. 341—342. Подробное исследование о развитии союза *если* см. в статье В. А. Плотниковой, *К вопросу об образовании союза если в русском языке*, Труды Института языкознания V, М. 1954, 224—264. О чешском *jestliže* см. Fr. Trávníček, *Hist. mluvnice* 3, 76 сл.

⁴³ Л. Булаховский, указанное слч. 343—344. Так и Бернекер. Из *еже + ли* объясняет этот союз еще Козловский (*AslPh* 12 [1890] 113).

(и + ли, ли + бо). Ср. и союзы *тоже, также*, в которых вторым компонентом является частица *же*.

6. В отличие от сложных союзов другие союзы (в том числе и такие, сложность которых больше не ощущается) называются простыми.

6. Союзы первообразные и производные.

Мы видели, что многие союзы возникли путем слияния простых союзов с местоименными указательными наречиями и выражениями, или с другими наречиями. С другой стороны, гл. обр. среди союзов сочинительных, возникли сочетания двух союзных слов или союза со словом усилительным, частицей и т. под. У многих союзов утратилось ощущение их сложности и они производят впечатление простых. Но с точки зрения их происхождения они все же союзы производные.

Однако даже среди союзов исконно простых, которые никак нельзя считать сложными, имеется большинство таких, которые возникли в течение исторического развития из слов, выполнявших первоначально роль других частей речи — следовательно, они тоже производные. Так напр.:

К относительным словам (местоимениям и наречиям) восходят наиболее употребительные подчинительные союзы *что* (из первоначально вопросительного, затем и относительного местоимения *što*), *чем* (творительный падеж того же местоимения), *как* (местоименное наречие вопросительного происхождения *како*; в течение исторического развития оно сменило указательно-относительное *јако*), *когда* (из временного вопросительного наречия *когда*, сменившего и более древнее указательно-относительное *јегда*); предложное *пока* (*по + ка*, ср. местоимение *кой*; подобные наречные образования встречаются в чешском *pokud, dokud*), област. *коли* (из старого местоименного наречия с функцией первоначально вопросительной), предложное *доколе*.⁴⁴

В развитии чешского сложного предложения слова местоименного происхождения сыграли также очень значительную роль, но все-таки менее важную, чем в русском языке. Так напр. рус. *что* соответствует *že*, которое можно только отчасти вывести из частицы указательно-относительного происхождения **ježe*.⁴⁵ Роль временных союзов *když, dokud, jak* по сравнению с их рус. соответствиями *когда, пока* значительно ограничена применением союзов *až, než* (они совсем другого происхождения). Русскому *чем* соответствует *než* в значении временном (*прежде чем — dříve než*) и сравнительном. Союз *co* (*zatím co, mezitím co*) соответствует рус. сложным союзам с *как, kdykoliv* — *когда* или *как*.⁴⁶ Только употребление союзов *jak, jako* (*by*) в сравнительном значении чаще, чем русского *как* (наряду с ним употребляется *словно, будто*), и *jakkoli* не находит среди русских уступительных союзов прямого соответствия. Роль чеш. *kdyby* тоже важнее, чем русского област. *кабы*. Существенная разница между обоими языками также в том, что в чешском сохранились в известной мере союзы с древней основой **jo-* (*jelikož, ježto, poněvadž*; ср. и относительное *jenž*), к которым можно отнести и *jak, jako*, между тем как в русском они были совершенно вытеснены образованиями от местоименных основ вопросительных.

⁴⁴ Надо добавить, что процесс возникновения славянского сложного предложения далеко не исследован. Как показывают новейшие исследования, многие союзы местоименного происхождения не возникли прямо из относительных слов, как обыкновенно предполагалось, а из междометных частиц дейктического значения, развившихся из форм имен. п. ед. ч. сред. рода. Опираясь на открытия И. Зубатого, для объяснения возникновения чешского предложения эту теорию широко использовал Фр. Травничек. Ср. его *Hist. mluvnice* 3, гл. обр. § 43, 44, 60, 66, 82—83, 96.

⁴⁵ Ср. Fr. Trávníček, *ук. соч.* 56—57.

⁴⁶ Ср. J. Bauer, *Časové souvětí v ruštině a v češtině*, SJ 5 (1955) 321—339.

Ограничительные наречия *едва, лишь, чуть, только* превратились в временные союзы. Тому же развитию подверглись в чешском языке *sořva, jen* и устар. *jedřva, ledřva*. Наречия (сами по себе производные) *словно, точно* выполняют роль сравнительных и изъяснительных союзов. В чешском языке они не находят себе соответствия.

Благодаря своей адвербиальной функции, в подчинительные союзы превратились бывшие формы существительных *раз, даром*.

Отрицательная частица *не* лежит в основе союза *нежели*; его чешский эквивалент *neř (neřli)* занимает в системе чешского языка гораздо более важное место.

Вопросительная частица *ли* в несложном виде выступает только в роли разделительного союза (повторного *ли* — *ли*, или чаще как часть двойного *ли* — *или*), но она вошла в состав условного союза *если* (= чеш. *jestliže*; в чешском языке, однако, эту роль выполняет также простое *-li*).⁴⁷

На основе союза-частицы *да* возникло устар. *дабы* (ср. *aby*).

Застывшие формы глаголов превратились в союзы *если (есть ли), пусть, пускай* (повелительная форма), *будь, будто* (повелит. форма *будь + то*). Ср. чешское *jestli, jestliže* (< *jest+li*), *buď* того же происхождения. *Nechť*, соответствующее по своему происхождению русскому *пусть*, не развилось в настоящей союз.

В общем можно сказать, что в образовании русских подчинительных союзов союзы, возникшие из частиц не местоименного происхождения, сыграли в сравнении с чешскими менее важную роль (ср. кроме *že* гл. обр. *ař, neř, ас*).

Сочинительные союзы (постольку, поскольку они производные) возникли на основе частиц: *то* и *же* из дейктических частиц, *ни* из отрицания, *ли* из вопросительной частицы.⁴⁸ В союзе *однако* хорошо заметна основа **jedьn-*.

Таким образом, в числе первообразных, непроизводных союзов остались только следующие: *а, и, но, да, бо* (последние только как составная часть производных союзов). Однако *да* выполняет до сих пор очень часто функцию частицы — и оно, несомненно, является частицей также по своему происхождению. Союзам *и, а* тоже не чуждо подобное употребление и их союзное значение (как и при *но*) не исконное. Все же союзная функция у них преобладает на протяжении всего исторического развития не только в русском, но и во всех славянских языках; ввиду этого их можно называть, хотя и условно, союзами первообразными. Это относится и к *но, бо*.

7. Превратившись в союзы, значительная часть относительных слов, частиц и наречий не утратила свое первоначальное значение, или у них возникли еще другие значения. Таким образом получилось значительное

⁴⁷ Русское *ли* может также выступать в значении условного союза, но очень редко. Ср.: *Придут ли коровы с поля, старик первый позаботится, чтобы их напоил; увидит ли из окна, что дворняжка преследует курицу, тотчас примет строгие меры.* Гончаров.

⁴⁸ Вопросительное и разделительное значение частицы *ли* не исконное. И. Зубаты показал (*Studie a řlánky I.* 2, Р. 1949, 52 сл.), что славянское *ли* являлось первоначально частицей без ясно определенного значения, выражающей настроение говорящего (*náladová řástice*).

количество омонимов, выступающих в роли двух или даже трех частей речи. Вот несколько примеров:

То выполняет функцию частицы: *Где то он сейчас? Kderak právě je? — Кто-то постучал в дверь. Kdosi zaklepal na dveře.* Кроме того, то является и формой им. вин. падежа ед. ч. сред. рода указательного местоимения *tot*.

Ли служит вопросительной частицей: *Придет ли он вовремя? Zdalipak přijde včas?*

Точно употребляется в значении наречия меры и образа действия: *Это точно такой чемодан. To je právě takový kufr. — Я передаю все точно. Vyřizují všechno přesně.*

Едва, лишь, чуть, только — наречия меры: *Он едва дошел. Stěží došel. — Он едва не утонул. Taktak že se neutopil. — Одного лишь нет. Jen jeden schází. — Это только начало. To je teprve začátek. — Это стоит только рубль. Stojí to jen rubl. — Мы нашли его чуть живым. Našli jsme ho sotva živého.*

Хоть, пусть применяются также в роли частиц: *Приходи хоть один раал! Přijď aspoň jednoul — Пусть идем! Aلسi jde!*

Пока имеет значение наречия времени и относительного наречия: *Пока ничего неизвестно. Dosud není nic znáto. — За пятнадцать дней, пока его здесь не было, увлечение выросло в настоящее чувство, какого она еще не ведала. Ажаев. Za patnáct dní, co tu nebyl, vyrostlo náklonnost ve skutečný cit. . .*

Что, когда, как выступают в роли вопросительных и относительных местоимений (наречий): *Что случилось? Co se stalo? — Что посеешь, то и пожнешь. Пословица. (Co zaseješ, to sklidiš.) — Что Ноадрев леун отъявленный, это известно всем. Гоголь. Že je Nozdrev zjevný lhář, to je všem znáto.* Союз *что* отличается от местоимения тем, что он безударный, вследствие чего о-произносится с редукцией.⁴⁹ — *Чем это объясняется? Čím se to vysvětluje? || Jak... — Когда ты придешь? Kdy přijdeš? — Он вернулся как раз в тот момент, когда его никто не ожидал. Vrátil se právě v okamžiku, kdy ho nikdo nečekal. — Как вы это можете утверждать? Jak to můžete tvrdit?*

А, и, да в роли частиц: *Пойдем гулять, а? Půjdem na procházku, ano? — Так оно и случилось. Tak se to také stalo. — И, бабушка, затеяла нустое. Пушкин. Ale, babičko, co to máš za nápad? — Согласны вы? Da. Souhlasíte? Ano. — Да адраствует дружба народов! Ať žije družba národů!*

Союзное употребление указанных слов можно определить по их синтаксической функции: союз соединяет слова или предложения и выражает их отношение (в отличие от частиц), причем он не является членом предложения (в отличие от вопросительных и относительных местоимений и наречий).

В чешском языке встречаются подобные случаи омонимии, но есть и важные различия. Так, омонимия относительного или вопросительного *co* с союзом *co* имеет сравнительное ограниченное значение в системе языка, потому что *co* выступает только в функции союза временного, да и здесь сочетается, как правило, с выражениями *záčím, mezilím*. (Русскому союзу *что* соответствует *že*.) В отличие от вопросительного и относительного *kdy* к союзу приступило *-ž: když, pokud*, *pokud* не имеют функции временного наречия, как это наблюдается у русского *пока*. Союзы *sotva, jedva* нередко принимают, в отличие от наречий, *-že (sotvaže, jedvaže)*. С другой стороны, в чешском языке есть другие случаи омонимии, напр. у союзов *ale, až, ať, že*, не находящихся в русском языке прямого соответствия. Кроме того, *až* и *že* многозначны и в качестве союзов. Поэтому при обратном переводе на русский язык нужно тщательно подбирать эквиваленты. Из множества возможных случаев разнообразного перевода ср., в виде иллюстрации, следующие:

Přišel, ale brzy odešel. Он пришел, но скоро ушел. (Союз противительный.) — *Ten ale zestár!* *Ну и постарел же он! — To je ale lyžař!* *Вот так лыжник!* (Частица, выражающая изумление или иронию.) — *Teta o tom věděla také. — Ale? Neřada. Тетя тоже знала об этом. — Неужели?* (Вопросительная частица, выражающая сурприз или недоумение.) *Přijdu až zítra. Я приду только завтра.* (Наречие.) — *Až večer přijdu domů, budu číst. Когда я вечером приду домой, то буду читать. — Matka čekala, až dítě usne. Мать ждала,*

⁴⁹ Чтобы избежать недоразумения, относительное *что* пишется иногда с ударением: *чтб.*

пока ребенок (не) заснул. (Два основных значения *až* как союза временного.) — *Lekl se, až zesínal.* Он испугался до того, что даже посинел. (Союз следствия.)
Přijď včas, ať tě nečekejí! Приходи вовремя, чтобы тебя не ждали. (Союз цели.) — *Ať děláš cokoli, tle nepřesvědčíš.* Что бы ты ни делал, меня не убедишь. (В сочетании с местоимением на *-koli* выражает уступку.) — *Ať přijde zítra!* Пусть он придет завтра! (Повелительная частица.) — *Ať žije První máj!* Да здравствует Первое мая! (Частица, выражающая желание.) — *Ať se proradní!* Провалиться мне на этом месте!
Řekl, že nepřijde. Он сказал, что он не придет. (Союз изъяснительный.) — *Přijdete, že? Вы придете, правда?* (Частица, придающая вопросу эмоциональный оттенок.) — *Že upadneš!* Смотри, упадешь! || *Смотри, не упади!* — *Že už jdeš!* Наконец-то пришел! (Частица.)

(SBO RNÍK PRACÍ FIL. FAK. BRNO 1969, A 17, 45—50)

0. Staročeské *než* mělo nejčastěji funkci spojky srovnávací, řidčeji omezovací (resp. výjimečné) a odporovací; už v stč. období se stalo i spojkou časovou. Ve všech těchto funkcích se zachovalo dodnes. Zdálo by se tedy, že jeho historický vývoj není zajímavý — ale přesto je tu právě v období stč. několik pozoruhodných jevů.

Běžná podoba této spojky byla *než*; předpokládaná plná forma *neže* není již v stč. obvyklá. Rozšířená podoba *nežli* je mnohem řidší, je však dobře doložena zejména ve funkci spojky srovnávací a časové, kde není od prostého *než* nijak významově odlišena. Jen výjimečně najdeme *nežli* ve funkci spojky odporovací a omezovací nebo výjimečné; bylo by proto možno o jistém náznaku významového rozlišení mezi *než* (jako podobou zcela neutrální a bezpříznakovou) a *nežli* mluvit.

Spojka *neže, neželi* patří k starým spojovacím prostředkům; o tom svědčí její doložení v památkách stsl., strus. a stč. V. Vondrák ji proto pokládá za prostředek už praslovanský (*Vergl. slav. Gram. II*², Göttingen 1928, 330). Na druhé straně jsou tu však závažné důvody, které nám brání považovat ji za obecně rozšířený a ustálený prostředek psl.: (1) v některých slovanských jazycích existují útvary sice paralelní, ale složené z jiných komponentů: stsl. *negъli, nekъli* // *neže, neželi*, sch. *nego, nego li*, pol. *niż, niżli*; také v strušt. bylo vedle *neželi* i *niže, niželi*;¹ (2) v starých památkách českých, ruských i jiných najdeme ještě jasné stopy toho, že konstrukce se spojkou *neže/li* nebyly zcela ustáleny, že si v nich *neže* zachovávalo ještě zbytky svého prvotního významu nespojkového. Zdá se tedy, že vývoj, jehož počátky jsou jisté už praslovanské, byl dovršen až v jednotlivých slovanských jazycích; přitom se projevila pravděpodobná nářeční diferenciacie praslovanštiny a zčásti šlo o vývoj jen paralelní. Za nejstarší můžeme považovat *neže* srovnávací, ale i jeho vznik lze dobře vyložit na materiále z jednotlivých slovanských jazyků, zejm. ze staré češtiny.

1. Srovnávací *než* vzniklo, jak přesvědčivě vyložil již J. Gebauer (*Hist. mluvnice česká IV*, P. 1929, 207—208), z negace *ne* a z enklitické partikuly *-že*. Věty typu *lepší mohutý sedlák než vládyka chudý* (ŠtítKlem 97a) měly původně tento smysl „lepší je zámožný sedlák, ne (nikoli) chudý vladyka“. Podporou tohoto výkladu jsou doklady s pouhým *ne* ve významu „než“: *bóh najlépe to vie, že, ne bych v také příslovie jáz hi mój lud byl upadna, kak jest smirt velmi nesnadna, však raději v ňu upadnu* AlxBM 128; *raději uzřu smrt všeho rodu svého, nepotupi ani zab'u jazyka svého* DaC 112a × *než potupu a hanbu jazyka příbuzného* DaL 63.60.²

¹ Srov. A. N. Stecenko, *Složnopodčinnenoje predloženie v ruskom jazyke XIV—XVI vv.*, Tomsk 1960, 207.

² Podobné doklady s *a ne, a ni* jsou i v staré ruštině: *lučše chleb s vodoju, a ňe pirog s bedoju; lučše semju* („sedmkrát“) *goreti, a ni odnova b vdoveti* (L. A. Bulachovskij, *Istoričeskij kommentarij k ruskomu literaturnomu jazyku*, M. 1958⁵, 378).

Jak upozornil J. Gebauer, svědčí o přežívání záporné platnosti než užití spojky *ani, ni* místo *i* ve srovnávacím obratu: (*modlitba*) *má väčšie dôstojenstvo než póst ani almužna* AlbRájA 57b; *nesmierně ty máš více věřiti tomu slovu Pána Ježíše nežli andělm, ani mrtvým, by z mrtvých vstali, ani lidem, ani ďáblm z pekla horúcieho* RokPost 33b—34a. Cítíme ji i v jiných dokladech, např. *a k tomu jest velmi užitečno každému služě božiemu samému přebývati od hluku lidského podál, a než s častými přichozimi hostinnú práci mieti a své práce i modlitby opustiti* OtcB 5b (*a než* = „a nikoli“); *ale ktož netbá na přáteley jako i na nepřáteley, jiný to chval, než já!* ŠtítMus 96b.

Pro původní souřadnou povahu spojení svědčí však ještě jedna okolnost: užití indikativu budoucího času při srovnání s nereálným dějem, např. *kak jest smirt velmi nesadna, však raději v ňu upadnu, nežli se tak svých ukradnu* AlxBM 132; *<l>epi sám jest umra za ny, než ta ztráta padne na ny* AlxH 400 (pod. AlxV 2365); *protož než se jich otvinu, lepší sem, ž' ot nich pohynu* AlxBM 135;³ *lépe nám jest se nyní obrániti, než ny budú potom nášě děti haněti* DalL 57.42. Dnes bychom tu užili všude kondicionálu: *než bych tajně utekl, než aby padla, než aby nás haněly* atp. Budoucí indikativ je zde však plně na místě, položíme-li místo *než* pouhou negaci: *raději zemru, neuteku svým; lépe jest se nyní brániti, nebudou nás potom naše děti haněti*, atp. Kondicionál byl v stč. řídký; kladl se zejména ve větách, které by samy o sobě byly citově zabarveny: *než bych to chtěl učiniti, raději chci zabít býti* DalL 92.66 (jako samostatná věta by mohla srovnávací věta znít: *to bych nechťel učinit!*). Řídké jsou i věty s *než když* apod., např. *neb všeliká sprostná slova, tať mají býti králova jistější, než když <přisahá> kupec* NRada 531.

Připojení částice *li* ke spojce nevnašelo do konstrukce nový významový prvek; je to obdobný případ jako při *nebo* // *neboli* apod.

Kdyby bylo užití *li* po komparativu ve význa mu „než“, doložené sporadicky v staroslověnětině, odrazem domácího slovanského úzu,⁴ bylo by jeho rozšíření v srovnávacích obrazech a větách jako zesílení vznikající spojky *neže* velmi dobie pochopitelné — k podobné kumulaci partikul docházelo při vzniku spojek častěji. Je však možné (a podle mého soudu pravděpodobné), že se v stsl. dostalo *li* do této funkce jako ekvivalent řec. *ή*, s nímž korespondovalo běžně ve významu vylučovacím. S takovým „funkčním obohacením“ domácího prostředku, který se stal běžným překladovým ekvivalentem prostředku řeckého, setkáváme se v stsl. častěji.

2. Časové *než*, *nežli* není v nejstarších památkách dosvědčeno — je v nich pouze *než* po komparativu *dřeve* nebo po souznačném adverbium *prvé*: *pojme ovšem mnoho strasti dřieve, než doby tě vlasti* AlxM 65; *prvé než je mohl přemoci...*, *množstvo lidí život skona* AlxM 72; *ó svatý Prokope, pomoz mi, at tě uzři dřiev, nežli budeš v zemi* Hrad 22b. Stejná je situace v souvětí s *než* — *až*. Nejstarší doklady nejsou průkazné: *než se vytirhne* ŽaltGlos 128.6 (119a11)⁵ nepřekládá asi lat. *priusquam* celé (ŽaltKlem zde má *dřeve než vynde, až zahyne*, ŽaltWittb

³ R. Trautmann (*Die altschechische Alexandreis*, Heidelberg 1916, 94) scudí, že v těchto dokladech „ist auch die Auffassung als Konj. ‚ehe‘ möglich“. To je však vyloučeno: jednak tomu odporuje celý smysl souvětí, jednak — jak ukážeme dále — nemělo v době vzniku Alexandreidy samotné *než* ještě časový význam.

⁴ Srov. V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 329—330; *Slavnik jazyka staroslověnského*, seš. 16, P. 1967, 119.

⁵ Viz A. Patera, *Stč. glossy v latinském žalláři musejním XIII. stč.*, ČČM 53 (1879) 524 — O souvětí s *než* — až viz J. Bauer, *Vývoj*... 228.

dřív než se vytírhne, zsechlo jest; samotné časové než není v těchto žaltářích doloženo); v dokladu než to bude, dajmy se zbíti DaC 139a (pod. DalL 83.34) jde asi o elipsu komparativu radějiše (srov. DalP 35b: dřeve než tomu dáme býti, radějiše se dámy zbíti); proti než v DalL 79.27 (pak tehdy, než na nepřátele vyjediechu, až svú zemi drahně zhubiechu) je v starším rukopise DaC 134a dřeve než. Nejstarší bezpečné doklady s pouhým než jsou až z 2. pol. XIV. stol., např. za žádného nepójdú muže, nežť jej ohledaji LegKat 347 (ale i zde proniká odstín výjimečný — „leda když“). To je jasným svědectvím, že časový význam spojky než/li/ je sekundární: původně šlo o srovnávací než/li/ ve spojení s komparativem dřeve nebo adv. prvě, které vyjadřovaly časový vztah svým lexikálním významem, a teprve časem se začalo samo než/li/ chápat jako výrazový prostředek časového vztahu. Podobný vývoj probíhal i v jiných slovanských jazycích.⁶

Proto nemůžeme přijmout výklad Fr. Trávníčka, který myslí na vznik časového než z negace *ne* a z obsahové spojky *že*: souvětí typu *než ho dojela, až ji na cestě poselství oznáměno* (Veleslavin) vykládá z původního znění: *ne, že ho dojela, až . . . s významem „není tomu tak, že ho dojela, a hle, bylo jí na cestě oznámeno poselství“*. (Viz *Hist. mluvnice česká III — Skladba*, P. 1957, 97.) Z tohoto východiska vyzvozuje Trávníček další vývoj českého než: „Další vývoj byl ten, že *ne* ztratilo větnou platnost, že platnost obsahové spojky, obě slova splynula v *neže, než*, které nabylo úkonu časové spojky. V tomto novém úkonu se přidávalo příslovce *dříve* nebo *prvě*, vyjadřující srovnávací povahu spojky *než*, to, že uvozuje větu, jejíž děj nastane dříve než děj vyslovený ve větě druhé . . . V některých takových případech stalo se *než* členskou spojkou srovnávací, např. *jsm starší než ty*.“ (Tamt. 97—98.)

Výklad sám o sobě by byl pravděpodobný, ale odporuje mu doložený stav v stč. památkách, který jasně svědčí o sekundárnosti časového než a primárnosti než srovnávacího. Je příznačné, že jako příklad pro objasnění geneze spojky tak staré zvolil Trávníček doklad až z 2. pol. XVI. stol.⁷

Pozdní je užití spojky *než* v časových větách odpovídajících na otázku *jak dlouho?* (*než* = „dokud ne“), např. *zůstanu zde, než to dokončíš*. V stč. najdeme sice tu a tam doklady, v nichž bychom mohli *než* v tomto smyslu interpretovat, ale bližší analýza ukáže, že jde o význam „dříve než“ nebo jiný významový odstín. (Srov. J. Bauer, *Vývoj čes. souvětí*, P. 1960, 231.)

3. Odporovací *než* nemáme také z nejstarších památek doloženo; objevuje se teprve v 2. pol. XIV. stol. a dosti se pak šíří. Nejčastěji připojuje větu

⁶ Tak vykládá vznik časového významu čes. *než*, pol. *niż* a luž. *nježli* již T. Maretić, *Veznici u slovenskijem jezicima*, Rad JAZU 89 (1888) 80—81. Pro polštinu zjišťuje K. Nitsch (*Póki i nim*, *Studia* z historii polskiego slownictwa, Kraków 1948, 42n.), že východiskem časové funkce spojky *niže, niżli* je její užití srovnávací a že starší jsou konstrukce s komparativem *drzewiej niže, pierwiej niżli* apod. Ruština znala jen *prežde neželi*, tedy *neže li* po komparativu (srov. E. I. Korota jeva, *Vremennoje složnopodčinennoje predloženie*, Vestnik Leningrad. gos. univ. 1953, 6, 81).

Pozdní doložení samotného *než* a jeho vznik z *dřeve než* zjišťuje pro stč. též L. I. Rojzenzon, *Iz istoričeskogo sintaksisa češskogo jazyka*, Trudy Uzbekskogo gos. univ. 92, Samarkand 1958, 150—155.

⁷ V *Neslovesných větách v češtině* (II, Brno 1931, 57) přijímal naproti tomu Trávníček výklad Gebauerův o vzniku *než* ve srovnávacích obrazech z negace *ne* (s větnou platností) a z enklitického *-že, -ž* (tedy z částice, nikoli z obsahové spojky). Tento výklad je nepochybně správnější. Samostatně vykládá Trávníček vznik odporovacího *než* „nýbrž“, a to také z negace s větnou platností a z partikule *ž/e/*, která snad mohla mít v době vzniku spojky *než* ještě deiktický význam „hle“ (ibid. 59). Na spojku *že* zde nemyslí. — Také sch. *nego* dosvědčuje, že tu jde o částici a nikoli spojku: byla to stará částice ve dvou podobách různě rozšířených na slovanském teritoriu — *že < *ge // go*.

nebo výraz vyjadřující, co platí místo něčeho popřehného (= ně. „nýbrž“), např. *nepláče pro blud ni lest, než pro milost a pro bolest* Hrad 44b; *ti světi starci... nic za úsilé nemějiechu, než vši svú mocí až do skončenie po dobrých skutciech stáchu* OtcB 2a. Ještě později se šíří do jiných odstínů odporovacího vztahu, zejm. omezovacího (uvádí větu nebo výraz omezující platnost něčeho, ve smyslu ně. „jenže“), např. *přišel Ježíš od Galilee do Jordána k Janovi, aby křščen byl od něho, než Jan bráníše sě* EvOl 214b Mt 3.14 × *ale* EvZimn (lat. *autem*); *z Egypta až do Jeruzalema mýta sú malá, než častá* CestKabK 36a. V nejstarších památkách jsou nanejvýš případy přechodné mezi vztahem výjmkovým a odporovacím, např. *našeho myšlenie diábel věděti nemož, než skrzě zjěvenie znamenie muož sě vtípiti* Mat 255a.

Lze tedy soudit, že i odporovací *než* vzniklo z negace *ne* (asi paralelním vývojem s *než* srovnávacím, ovšem v jiném kontextu), dodatečně znovu popírající obsah předchozí věty: „nepláče pro blud ani lest — *ne*, pro milost a bolest [pláče]“. (Srov. výklad Trávníčkův, *Neslovesné věty v češtině II*, 59.)

Je otázka, zdali nedostatek dokladů v nejstarších památkách svědčí o pozdějším původu odporovacího *než*, anebo jen o jeho pozdějším rozšíření ve spisovném jazyce. Jeho genezi, jak jsme ji naznačili, je totiž nutno klást do jazyka mluveného, kde byly asi podobné konstrukce s dodatečným popřením předcházející věty dosti časté, aby se mohly ustálit a gramatikalizovat. Do spisovného jazyka se nová spojka šířila jen pozvolna, protože to nebyl prostředek nutný k vyplnění nějaké výrazové potřeby — odporovací vztah běžně vyjadřovala plně ustálená a významově ani stylisticky již nezabarvená spojka *ale*.

Přijmeme-li tento předpoklad, mohli bychom soublasit s výkladem, že několikrát doložené odporovací *než* v csl. památkách české proveniencce je bohemismus.⁸

Paralelní vývoj k odporovacímu užití po negaci proběhl u sch. *nego*; ve významu „nýbrž“ se stalo běžnou spojkou.⁹

4. Ani omezovací a výjmkové užití *než* nemáme hojněji dosvědčeno z nejstarších textů. Mohu uvést jen jeden doklad z AlxB 270: *tiem zrádným smilstvem, jehož více nenie poně nikdie než u Babyloně*, ale i zde je v předcházející části věty komparativ *viece*, takže lze *než* vykládat i jako srovnávací. Z pozdějších dokladů srov. např. *ani jiná příhoda jich padenie činila, než že sú nebyli naučeni od starších* OtcB 124a. Později se *než* v tomto významu rychle šíří. Užívá se ho vždy po záporu a nejčastěji po záporných zájmenech a příslovích *nikdo*, *nic*, *nikde*, *žádný* apod. nebo po *jiný*, *jinak*. Srov. *a já také smutný od mého mistra, svatého Pavla, neodlúčil sem sě, než v tu dobu, ješto mě zlí lidie od něho odstrčichu* PasMa 308a.¹⁰ Zde všude má význam výjmkový (vyjadřuje výlučně platný případ, vyňatý z platnosti všeobecného popření), který přechází v omezovací: *nic jiného, nikdo* — *než* = „pouze“, „jenom“.

⁸ Jako bohemismus vykládá odporovací *neže* v 1. stsl. legendě o sv. Václavu V. Vondrák, *Vergl. slav. Grammatik II*², 470—471; nově viz R. Večerka, *Bohemismy v první stsl. legendě Václavské*, *Slavia* 30 (1961) 417—418. Odporovací *neže* je doloženo též v česko-cirkevněslovanské památce *Besědy na jevangelijske papy Grigorija Velikago*.

⁹ Viz T. Maretić, *Gramatika i stilistika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*, Zagreb 1963³, 537.

¹⁰ Jen ojediněle a v pozdních památkách se *než* objevuje po větě kladné, ale to je zřejmě sekundární. Viz *Vývoj...* 344.

Vidíme, že i zde je *než* vázáno na předcházející negaci (jako ve spojeních odporovacích) — a vzniklo asi podobným vývojem, ovšem zase v jiném kontextu. Přitom věty s *jiný, jinak* apod. tvoří jistý styčný bod s *než* srovnávacím.

5. Zdá se tedy, že u *než* máme příklad trojího směru vývoje původně téhož slova — negace *ne*, který se uskutečnil v různých kontextech. K nim pak přibyl další, čtvrtý význam (časový) přehodnocením *než* srovnávacího.

Vývoj, který začal již v době předhistorické a spadá jistě aspoň zčásti do období praslovanského, neprobíhal stejně rychle: nejdříve došlo zřejmě k ustálení *než* srovnávacího (třebaže se do stč. dochovaly stopy jeho původně předspojkové povahy), které se rychle rozšířilo i v jazyce spisovném; řidčeji a pravděpodobně později se utvářelo *než* odporovací a omezovací nebo výjimkové. Do literárních památek se dostává až později, snad proto, že si déle podržovalo hovorový ráz. Výjimkové *než* vyplnilo mezeru ve spojovacích prostředcích, proto se pak rychle a obecně rozšířilo;¹¹ naproti tomu odporovací *než* jen rozhojnilo zásobu odporovacích spojek, proto se šířilo pomaleji a nestalo se prostředkem obecně užívaným; zdá se, že od počátku mělo do jisté míry povahu stylisticky zabarveného protějšku k neutrálnímu *ale* (pozorujeme např. zvláštní zálibu v *než* v některých rukopisech téže památky, zatímco jiné užívají *ale*). V nové češtině se stalo odporovací *než* archaismem.

Čeština využila spojky *než* ze slovanských jazyků nejširě; proto je prozkoumání nejstaršího stavu a dalšího vývoje velmi důležité i ze srovnávacího hlediska. A ovšem i naopak: vývoj v jiných slovanských jazycích pomáhá pochopit vývoj český.

ДРЕВНЕЧЕШСКИЙ СОЮЗ *než, nežli*

Союз *než* (реже *nežli*) выполняет в древнечешском языке функцию союза сравнительного, противительного, ограничительного и позднее также временного. Он восходит, по всей вероятности, к праславянской эпохе, но некоторые явления указывают на то, что его окончательное оформление и закрепление в роли грамматического слова произошло позже, отчасти только в отдельных славянских языках.

1. Сравнительный союз *než* возник путем слияния отрицательной частицы *ne* и энклитической частицы *ž/e/*; в древнечешском языке сохранились примеры с одним *ne* на месте *než* и следы отрицательного значения *než*, выполнявшего уже функцию союза. Первоначальный паратактический характер предложений с союзом *než* отражается также в употреблении наклонения глагола-сказуемого.

2. Временное значение союза *než* возникло только в течение исторического развития чешского языка из значения сравнительного в конструкциях, в которых он стоял после сравнительной степени *dřěve* или наречия *prě*, выражавших временное значение благодаря их дейктическому значению. Первые примеры, в которых один союз *než* можно считать выражением временного отношения, восходят к концу XIV в. Объяснение возникновения временного *než* из отрицательной частицы *ne* и изъяснительного союза *že* нельзя считать правильным.

3. Противительный союз *než* встречается в литературных памятниках с 2-ой половины XIV в. (сначала лишь после отрицаемого члена или предложения), однако не исключена возможность, что он жил еще раньше в устной речи; он тоже восходит к отрицательной

¹¹ О vývoji výjimkových a omezovacích vět v stč. viz *Vývoj* . . . 339n. V nejstarších památkách zjišťujeme náběhy k přeměně příslovce *jeđno* a *kromě* ve spoju; teprve později sem proniká *lěč* a *než*.

частице *ne* и энклитической частице *že*, но его образование произошло самостоятельно, без прямой связи со сравнительным *než*.

4. Союз *než*, выражающий ограничение или исключение, встречается в памятниках тоже начиная с 2-ой половины XIV в.; единичные более древние примеры стоят в прямой связи со сравнительным *než*. В дальнейшем развитии чешского языка ограничительное *než* быстро и широко распространилось.

5. Данные древнечешского языка — с учетом развития в других славянских языках — приводят к заключению, что нужно считаться не с моногенезисом, а с полигенезисом союза *než*; он восходит к отрицательной частице *ne* и энклитической частице *že*, но его переход в союз произошел отдельно и в разное время в отдельных его функциях.

PROBLEMATIKA SPOJKOVÝCH HESEL V STAROČESKÉM SLOVNÍKU

(LISTY FILOLOGICKÉ 91 [1968] 415—428)

0. Lexikografické zpracování gramatických slov — a mezi nimi na prvním místě spojek — přináší zcela jinou problematiku než zpracování slov s plným věcným významem.* Teoreticky nejsou dosud tyto otázky uspokojivě propracovány; proto je také zpracování příslušných hesel v různých slovnících nejednotné a má nestejnou úroveň. I v dobrých slovnících zde bývá mnoho závažných chyb a podané informace bývají neúplné nebo nepřesné. Úkol lexikografů je tu neobyčejně obtížný; nemají většinou k dispozici syntaktické zpracování problematiky, které by přihlíželo k systémovým souvislostem; jejich vlastní materiál je při abecedním zpracování hesel izolovaný, a tedy i kusý; při výběrové excerpci bývá neúplný, protože excerpční nedovedou výstižně zachytit všechny způsoby užití daného slova; při úplné excerpci jsou zase zpracovatelé zavaleni u častých mluvnických slov spoustou materiálu, přičemž se v množství stereotypních dokladů snadno ztratí řídké případy speciální, které bývají zvlášť důležité.

Všechny tyto obtíže se ještě mnohonásobně zvětšují při práci na slovníku historickém, kde je nutno zachytit i vývojové změny. Vedle změn výrazných tu někdy jde o nenápadné posuny ve využití jednotlivých prostředků, které však mění jejich poměr k prostředkům funkčně blízkým, a tím i jejich místo v systému. Často se mění i vnější podoba slova: apokopuje se koncová samohláska, připojují se různé zesilovací partikule apod.; rozdíly takto vzniklé se pak mohou využít k funkčnímu rozlišení a z jednoho gramatického slova tak vznikají dvě.

Ideální by bylo, kdyby podkladem ke zpracování každého gramatického hesla mohla být malá syntaktická monografie. Slovníkové heslo ji nemůže nahradit: může závažné jevy zachytit a ilustrovat, ale nemůže je vysvětlovat a popisovat. Proto by často potřebovalo komentář, aby méně zasvěcenému uživateli slovníku vysvětlilo volbu, zařazení a seřazení dokladů i rozdělení hesla.

Lexikografové jsou si většinou vědomi, že nemohou problematiku gramatických slov vždy úplně zvládnout a ve zpracování hesel výstižně vyjádřit. To však neopravňuje hlasy, že gramatika do slovníku nepatří, že slovník není povinen zachytit syntaktickou problematiku. Slovník by měl u gramatických slov přinést informaci, která by byla srovnatelná s informací o slovech lexikálních. Mnoho obtíží se překoná, když se na zpracování jednotlivých druhů mluvnických slov někdo z kolektivu specializuje. Tím se dosáhne jednotnosti v jejich zpracování, neuniknou vzájemné souvislosti a systémové vazby mezi prostředky; autor hesel může do problematiky hlouběji proniknout.

Chtěl bych zde formulovat několik poznámek k problematice spojkových hesel v stč. slovníku, jak přede mnou vyvstaly, když jsem před skoro deseti léty připravoval návrh na jejich zpracování. Obecné úvahy dokládám rozбором problematiky spjaté se spojkou *nebo* a *neda*. Opírám se přitom i o výsledky svého studia vývoje českého souvětí a o zkušenosti získané při spolupráci se *Slovníkem jazyka staroslověnského* a s polskými historickými slovníky (*Słownik polszczyzny XVI wieku* a *Słownik języka J. Ch. Paska*); přihlídím i ke zpracování mluvnických slov v jiných historických slovnících (zejm. v *Slovníku staropolském*), třebaže na tyto práce přímo neodkazuji.

1. Při zpracování spojkových hesel se nemůžeme vyhnout syntaktické problematice. Často se sice říká, že syntax do slovníku nepatří, ale při bližším zamyšlení a při přímé práci na heslech brzy zjistíme, že tato formulace není správná. Slovník jistě nemůže obsahovat syntaktické monografie ani je

* Srov. stručné poznámky L. V. Kopecského v referátu *O poměru lexika a mluvnice v plánu teoretickém a praktickém*, Lexikografický sborník, Bratislava 1953, 33—34.

nemůže nahradit — ale přitom slovníkové zpracování mluvnických slov musí z důkladné a podrobné syntaktické analýzy vyrůstat. U spojek — a podobně u částic a předložek — musí slovník zachytit jejich syntaktické funkce: ty odpovídají významům ostatních slov.¹

Přitom se ovšem nemusí ve slovníku přímo vykládat to, co s „významem“ spojovacího prostředku přímo nesouvisí. Tak u některých spojek není rozdíl mezi užitím členským (tj. při spojování větných členů v jednoduché větě) a větným (tj. při spojování vět v souvětí), a není proto nutno obojí užití oddělovat (např. u sluč. *a*, odpor. *ale*, vyluč. *nebo*, srovnávacího *jako*, *než* atd.). Jiné spojky jsou však specializovány buď na jednu, nebo na druhou funkci: podřadící spojky jsou většinou jen větné; ze spojek souřadících se dvojité slučovací spojky *jak — tak* užívá jen ke spojení větných členů, a podobně též spojky *i* (je však možná při spojení dvou nebo více vět vedlejších, které jsou mezi sebou ve vztahu slučovacím: *chodil k nám, když přišlo i když bylo hezky*, apod.). U většiny souřadících spojek je možné i užití po koncové pauze (tečce) k navázání na předchozí větu nebo na celý kontext; vyjadřovaný vztah přitom bývá někdy stejný jako v souvětí (jen někdy méně zřetelný), takže jej není nutno uvádět, ale jindy se spojka blíží částici. U důvodové spojky *nebo* je to důležité z jiné příčiny: je to jedním ze svědectví o její parataktické povaze.

U spojek podřadících není vždy nutno oddělovat případy s antepozicí a s postpozicí vedlejší věty; někdy je to však přece jen důležité (např. u důvodového *nebo*, u příčinného *že* apod.) a v jistých případech může být volný větosled závažným svědectvím o hypotaktické povaze souvětí (srov. např. novočes. *aniž*).² Také poloha spojky ve větě nemusí být v slovníku výslovně připomenuta, třebaže ze syntaktického hlediska není bez významu (srov. např. počátkové a příklonné postavení spojky *však* a jeho změny v historickém vývoji).³ Zpracovatel hesla si má být všech těchto rozdílů dobře vědom a má je vhodné volenými příklady doložit, i když o nich přímo nemluví. Tak dá slovníkové zpracování spojovacího prostředku uživateli, který se o tyto otázky zvlášť zajímá, správnou informaci, aniž přitom zatěžuje ostatní uživatele čistě syntaktickými výklady.

2. Vymezení funkcí mluvnických slov je snad ještě obtížnější než stanovení lexikálních významů ostatních slov. Mnohé spojovací prostředky v průběhu historického vývoje teprve vznikaly oslabením a ztrátou lexikálního významu, takže často nelze bezpečně rozhodnout, máme-li před sebou ještě příslovce nebo už spojkou, částici nebo spojkou, odkazovací zájmeno nebo relativum atp. Zde je nutná obezřetná analýza, opírající se o poznání celého systému spojovacích prostředků a způsobů spojování větných členů a vět v daném období jazykového vývoje. Formulování funkcí má být opatrné a raději naznačit, že jde o nedovršený proces. Jistě je např. správnější říci o *nali*, že přechází ve spojkou odporovací (s významem „a zatím, ale, avšak“) a že po slovesech vnímání nabývá funkce spojky obsahové („že, jak“), než

¹ Otázka významů a funkcí mluvnických slov je velice složitá; srov. k tomu mé poznámky ve stati *K otázce významů a funkcí spojek*, Sborník prací fil. fak. Brno 1967, A 15, 27—36. Viz zde 341—350.

² Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spisovně češtiny II*, P. 1951, 720.

³ Viz J. Bauer, *Vývoj českého souvětí*, P. 1960, 67—70.

označit je přímo za spojku: jistě se ke spojkové funkci vyvíjelo, ale vývoj nebyl dovršen — *nali záhy zaniklo*.⁴ Nebo nebudeme označovat jako odporovací spojku slovo *obak, obáč*, přestože někdy k vyjádření odporovacího vztahu sloužilo — všude si zachovává povahu příslovce s významem blízkým nč. ‚přece‘ a ve skutečnou spojku nepřešlo.⁵ Naproti tomu v případech, v nichž ke vzniku spojovací funkce skutečně došlo už v době staročeské, je ve slovníku vhodné zařadit do spojovaného hesla i případy přechodné, které ukazují průběh tohoto procesu, popříj. i jeho východisko. Tak např. u spojky *buď* nelze vést hranici mezi případy, kdy je to ještě imperativ spony a kdy už součást dvojitě spojky *buď* — *nebo*;⁶ podobně nedovedeme bezpečně stanovit, kdy má *nechaj, nechaj* ještě funkci imperativu slovesa *nechat* i a kdy už částice nebo spojky, kdy ztratilo *jest-li* že větňou platnost a změnilo se ve spojku *jestliže* apod. Heslo má být stavěno tak, aby celý proces na vhodných příkladech a stručnými výkladovými poznámkami ozřejmilo; budou v něm tedy nutně i příklady, v nichž o skutečnou spojku ještě nejde.

Podobné přechody jako mezi nespojkovým a spojkovým užitím jsou často mezi jednotlivými funkcemi spojkovými. Slovník musí provést rozdělení do poměrně jasně vyhraněných „významů“, ale neměl by zastírat, kde jde pouze o stanovení sémantických jader v reálně existujícím kontinuu. Někdy je to třeba přímo říci ve vymezení funkce nebo v poznámkách k dokladům; jindy stačí vhodný výběr dokladů. Rozhodně nesmíme vybrat jen doklady jasné, výrazné, a zanedbat přechodné. To by mohlo úplně skreslit obraz skutečného stavu, jaký v jazyce byl.

Ve slovníku starého jazyka nestačí pouhé vymezení základní funkce spojovacího prostředku (např. že je to spojka odporovací, obsahová, podmínková apod.). Velkou pozornost je nutno věnovat všem významovým odstínům, které byly s užitím prostředku spjaty a omezovaly jej případně na jistá spojení vět nebo větňých členů. Jen tak zachytíme drobnější sémantické posuny, které jsou často velmi závažné: význam prostředku stč. se nekryl s nč., třebaže oba slouží k vyjádření téhož základního vztahu. Tak např. dvojitá vylučovací spojka *buď* — *nebo* měla v stč. od svého vzniku až skoro do doby nové význam dnešního *ať* — *nebo* (vylučovací význam s odstínem libovlnostním), a našemu *buď* — *nebo* odpovídalo *nebo* — *nebo*, *anebo* — *anebo*.⁷ Tyto rozdíly je někde nutno přímo vytknout (v přesnějším vymezení vztahu); jinde postačí vhodný výběr nč. ekvivalentu a výrazových příkladů. Nezbytná je přímá poznámka všude tam, kde ke změně významu došlo už v průběhu zachyceného stč. období (tj. zhruba do r. 1500). Takových případů není málo, neboť XV. stol. bylo obdobím velkých změn v systému českých spojovacích prostředků.

Už z uvedeného vyplývá, že při spojkových heslech je nutná poměrně bohatá dokumentace dokladovým materiálem. Měřítka tu musí být trochu jiná než u slov s plným věčným významem: nejde jen o doložení „významů“ a „odstínů“, ale také o ilustraci všech závažných syntaktických jevů, spjatých s užitím spojovacích prostředků, i těch, které se přímo nevykládají. K tomu přistupují ještě další závažné momenty.

⁴ Viz Fr. Trávníček, *Neslovesné věty v češtině I*, Brno 1930, 49–53.

⁵ Viz J. Bauer, *Vývoj...* 54–55.

⁶ Viz tamt. 92–93, 98, 99–101.

⁷ Viz tamt. 98–101.

3. Při užití spojovacích prostředků se setkááme s jevy, které do jisté míry připomínají frazeologismy a ustálená slovní spojení v oblasti významových slov; je to ovšem analogie jen vnějšíková.⁸

V oblasti souřadících spojek jde o opakování spojek, o dvojité spojky a o zesilování, resp. významové zpřesňování spojek připojením částic nebo výrazů příslovečné povahy.

Opakování spojek je dvojího druhu: 1° Ve vícenásobném spojení slučovacími nebo vylučovacími (popříp. též stupňovacími) klade se spojka obvykle až mezi poslední dva členy nebo věty (tím vzniká dojem jisté uzavřenosti, ukončenosti řady), ale je jí možno užit polysyndeticky mezi všemi členy; taková spojení mají povahu postupného při členování vět nebo členů. Srov.: *a proto s té veliké milosti na pána boha vzpomí najte a bojte se jeho a nežádejte nic více než rovné potřebice* OtcB 3a × *děkuje my tobě...*, *ež si ráčil ny stvořiti, velmi drazě vykúpiti, nebesa dens otvořiti a svým tělem obdařiti* Kunh 21—24; *svů rukú musíš se sám oběsiti, neb svým m ečem sám se proklati, nebo na této skále státi, dolův samému skočiti a hlavu sobě slomiti* DalL 21.53—54 × *vše, což země plodí, což léce, plavá neb chodí* LegKa t 1879.

2° Spojka slučovací nebo vylučovací se opakuje u všech členů, i u prvního; vztah mezi členy se tím vyjadřuje výrazněji, vytýká se jejich společná platnost nebo jejich rozdílnost, neslučitelnost: *ani na nebi jsi věčší, ani v oplatce jsi menší, ani na nebi světlejší, ani v oplatce te mnějši* Kunh 37—40; *nebo té dievky dobudu, neb svého života zbudu* DalC 80b.

Polysyndetické užití je možné u všech slučovacích a vylučovacích spojek — není pro žádnou z nich charakteristické (z dnešního hlediska jde o jev povahy stylistické, v starém jazyce zčásti ještě o doznívání starého navazovacího řazení vět vedle sebe). Stačí proto doložit je příkladem. Naproti tomu opakování u všech členů je možné jen u některých spojek (*i — i, ani — ani, ni — ni, nebo — nebo, anebo — anebo, leč — leč, libo — libo*) a má důsledek pro jejich význam: u spojek slučovacích proniká zároveň platnost vytýkácí,⁹ leč mělo platnost vylučovací spojky jen při takovém opakování (*leč — leč*) nebo ve spojení s *nebo* (*leč — nebo*), *libo* existovalo v stč. jen jako spojka opakovaná.¹⁰ U spojky *nebo* zase opakované užití zanišlo (*nebo — nebo* bylo v době nč. nahrazeno dvojitou spojkou *buď — nebo*). Proto musíme opakované užití spojek v hesle vždy výslovně vytknout.

Dvojitou spojkou rozumíme spojovací výraz skládající se ze dvou různých částí: první z nich stojí při prvním ze spojených členů nebo v první větě, druhá připojuje druhý člen nebo druhou větu (ve vícenásobných spojeních se pak tato druhá část opakuje). V stč. vznikla dvojitá vylučovací spojka *buď — nebo* a stupňovací spojka *netoliko — ale* (později též *nejen — ale* a *nakonec i nejen — nýbrž; netoliko a nejen* ne ztratilo však zcela svou příslovečnou povahu), v době nč. vylučovací *ať — nebo* a odporovací *sice — ale* (proti ostatním spojkám je však užití *sice* fakultativní). Srov. *neb tak tiem snáze zdržie v<š>elikú práci i tesknost i což je koli potká, buďto chudobu nebo kterúkoli potupu tohoto světa* ŠtítSáz 35b1; *a pak, když uzříme a poznáme plnost a pravdu všie*

⁸ Docházelo ovšem i k frazeologizaci celých výrazů nebo vět se spojkami, např. *chtěj nebo nechtěj, jak živ* aj.

⁹ V ruštině má *ni* spojkovou platnost jen při užití opakovaném.

¹⁰ Viz J. Bauer, *Vývoj*... 97—99. Jen zcela výjimečně se užilo *leč* pouze u prvního ze spojených členů: *leč dítě, muž, žena, všem zajedno smrt složena* AlxV 2070.

pravdy, tehdy netolik nám míla bude, ale ta milost až v nevípravnu obrátí se rozkoš ŠtítSvát 77b1. V stč. slovníku nebudou dvojité spojky tvořit zvláštní hesla, protože v stč. období teprve vznikaly a sepětí komponentů nebylo ještě tak pevné; budou uvedeny pod svými základními komponenty (tj. pod *ale* a *nebo*), ale výslovně se na ně upozorní.

Spojování spojek s částicemi, příslovci a podobnými výrazy mělo různou povahu: někdy bylo jen příležitostné, ojedinělé, jindy bylo časté, ustálilo se a mohlo dokonce dojít ke splnutí ve sprežku. Slovník ovšem zachycuje jen případy druhého typu, např. stupňovací *a nadto, ale i, ale více*, důsledkové *a proto*, odporovací *a obak, a přesto, pozd. a přece* aj. Kde došlo ke splnutí v jediné slovo, jde ovšem o zvláštní heslo: *avšak* (méně pevné bylo v stč. *ale však*), *něbrž, alebrž, anobrž* (problematické je spojení *a brž*) aj. Ve všech těchto případech jde o spojení se slovem, které svým významem obměnilo význam základní spojky; složená spojka se tedy liší i významem, takže o nutnosti pojednat o ní ve zvláštním hesle nemůže býti pochyb. Budou sem zahrnuty i příklady, v nichž spojení není ještě pevné — osvětlí se tak vznik nové spojky. U jednotlivých komponentů stačí odkazy.

Složitější je otázka, když jde o spojení s partikulí, která již jako samostatné slovo neexistovala a nepřinesla s sebou žádný zřejmý významový odstín. U souřadících spojek jde zejm. o částici *-li: čili // či, nebo // neboli, než // nežli*. Zde nelze postupovat mechanicky. U *či // čili* jde o výrazný funkční rozdíl: samotné *či* je v stč. většinou tázací partikulí, kdežto *čili* vylučovací spojkou (ve spojeních tázacích) — je tedy nutno obě podoby považovat za zvláštní slova a samostatná hesla. U *nebo // neboli* takový rozdíl nepozorujeme: ve vylučovacím a ztotožňovacím významu se obě podoby volně střídají. Ale přece se něčím liší: *neboli* nemá nikdy význam důvodový. To nás opravňuje, abychom obě podoby oddělili. U *než // nežli* pak nelze zjistit žádné zřejmé rozlišení: obě podoby jsou možné ve všech funkcích, takže jejich rozdělení do dvou hesel není nutné. Nabízí se však jako výhodné z praktických důvodů — aby se odlehčilo heslu *než*, které je značně složitě a vyžaduje už samo bohaté dokumentace materiálem. Heslo *nežli* by pak mělo zcela paralelní stavbu.

Podobně je třeba vážit otázku, mohou-li tvořit jedno heslo spojky s počátečním *a-* a bez něho: *anebo // nebo, ani // ni, avšak // však* aj. Zde mluví pro samostatná hesla několik důvodů: *anebo* je řídké a zřejmě sekundární v užití důvodovém, kdežto *nebo* je běžné jak ve funkci spojky vylučovací, tak důvodové; kromě toho nemůžeme doložit volné spojení *a nebo* (*a* je zde příliš vzdáleno od svých základních významů, slučovacího a odporovacího). Samotné *ni* mělo převážně funkci vytýkací záporné částice a ve spojkové funkci po menším přechodném rozšíření téměř ustoupilo; naproti tomu *ani* bylo vždy jako spojka časté. Také mezi *avšak* a *vsak* byl výrazný rozdíl: *avšak* bylo od nejstarších dob skutečnou odporovací spojkou (a nespojkové užití bylo u něho řídké), kdežto *vsak* nabývalo spojkové platnosti jen sekundárně a plnilo základní funkce jiné (= nč. ‚vždyt‘ a ‚přece‘).¹¹

¹¹ Jiná je situace u částice *za, zda // zali, zdali; aza, azda // za, zda*. Zde se nám rozdělení nezdá potřebné. Už to ukazuje, že by pro slovník nebyl vhodný mechanický postup — buď rozdělení všech podob, nebo naopak jejich spojování v jednom hesle. Důsledné oddělování všech podob v samostatná hesla provádí *Słownik staropolski* (i při zesílení partikulí *-ć, -z* apod.); naproti tomu J. Gebauer v *Slovníku staročeském* všechny podoby spojoval v jediné heslo.

4. V oblasti spojek podřadících je obdobná problematika. Protějškem dvojitých spojek souřadících jsou jednak časté korelace spojky a odkazovacího výrazu ve větě řídicí (typu *tehdy — když, tak — jako, tak — že, dokud — dotud*), na jejichž základě vznikly mnohé složené spojky (např. *protože, takže*, stč. *tak jakž*), jednak v stč. dosti časté kladení spojek a partikulí na začátku hlavní věty po anteponované větě vedlejší (nejčastější bylo však v souvětí přípustkovém: *ač — však, kakž |koli| — však* apod.). Případy obou druhů musí být ve slovníku zachyceny. Složené spojky budou už tvořit samostatná hesla, i když sepětí komponentů nemuselo vždy být stejně pevné. Podobná situace je u spojovacích výrazů, které vznikly spojením spojky a příslovce patřícího od původu do věty vedlejší, např. *jakž náhle, jakž rychle* (nč. *jakmile*), *kakž koli* apod. (*koli* ztratilo svou významovou samostatnost nejdříve, i když mohlo být od spojky ještě dlouho odděleno příklonkou: *kakž jich koli mnoho bylo, však k seči jich málo zbylo* AlxV 1735). Zvláštní problém pak představují časové spojky *dříve než* a *prve než*, které vznikly významovým splynutím příslovce a srovnávací spojky *než*.

5. Zesílení spojek partikulemi *-t* a *-ž|e|* nemělo v stč. zpravidla významový podklad: rozlišení vylučovacího *nebo* a důvodového *neboť*, spojkového *když* a vztažného *kdy* se ustálilo až v nové spisovné češtině. V starém jazyce zde byly jen jisté tendence: *-t* se připojovalo obvykle jen k *nebo* důvodovému a v platnosti spojky se užívalo převážně *když*; pod. se v přípustkovém významu užívalo obvykle *kakž* atd. Nelze však říci, že by podoba bez partikule a podoba s partikulí představovaly dvě různá slova (a pro slovník dvě hesla) — šlo zde spíše o různé podoby, o formální varianty (Ize-li se tak vyjádřit) téhož slova. Stejně tomu bylo při užití apokopovaných a neapokopovaných podob spojek, popříp. podob s různou koncovou samohláskou: *nebo* || *neb* (|| *neboť* || *nebt*); *jako* || *jak* || *jake* (|| *jakož* || *jakž* || *jakžt*); *kako* || *kak* (|| *kakž* || *kakož* || *ka-koť*...); *obak* || *obako* || *obake* || *obaky* || *obáč* apod.¹²

Tuto pestrost v hláskové podobě spojek, pro stč. zejm. ve XIV. stol. velice charakteristickou, stačí zachytit v záhlaví hesla (přítom nejčastější podoba tvoří vlastní heslo) a doložit v příkladech. Vytváření samostatných hesel by bylo umělé a nevhodné. Podobně můžeme spojit v jediné heslo spojky relativního původu, lišící se poněkud podobou své základní složky nebo přípony, ale mající zcela stejnou funkci: *donid|ž|*, *doniž*, *doňad|ž|*, *doňadž*, *doňud|ž|*, *doňuž*, *donědž*, *doněvadž*, *doňavadž*, *doňovadž*, *donivaž*, *doňvadž*; *dokud|ž|*, *dokad|ž|*, *dokavad|ž|*, *dokovadž|ž|* apod. Spornější je to už u spojky *že* (též apokop. *ž'* a zdvojené *žež*), vedle níž nacházíme ještě *ež* a *jež* a souznačné *ješto*, *jenž*. Poslední dvě se oddělují zcela jasně, neboť jde o spojky homonymní s absolutivním relativem; to se týká také *jež*. Ale i *ež* je lépe probrat v samostatném hesle, třebaže je se *že* zcela souznačné: jde asi o slovo jiného původu a také jiných osudů — záhy zaniklo; při samostatném probírání můžeme dobře ukázat jeho rozšíření v památkách.

6. Předcházející úvahy můžeme shrnout v tyto hlavní zásady pro spojování různých podob spojovacích prostředků v jedno heslo nebo naopak k jejich rozdělení do samostatných hesel:

¹² O původu některých těchto hláskových variant viz B. Havránek, *Přísuvné vokály (Flickvokale) v slovanských jazycích*, Mnéma (Sborník Zubatého), P. 1926, 373–379.

1° Samostatné heslo je třeba udělat tam, kde je mezi různými podobami významový rozdíl, nebo kde se aspoň významově zcela nekryjí, ať už jde o rozdíl od původu nebo v době staročeské teprve vzniklý (k pozdějšímu rozlišení nelze ovšem přihlížet); dále tam, kde původně samostatná slova splynula v jediný ustálený spojovací výraz s celistvým významem (a to i v případech, kdy v době staročeské k takovému splývání teprve docházelo). Samostatně je třeba probrat i spojky zcela souznačné, jestliže měly v historickém vývoji různý osud, popříp. jsou-li i různého původu. Někdy je konečně výhodné oddělit od samostatného hesla jistou podobu spojky i k odlehčení základnímu heslu.

2° V rámci jediného hesla můžeme probrat zcela souznačné podoby spojek, lišící se jen hláskoslovně nebo zesílením partikulemi *-t* a *-ž/e/*, popříp. též slovo-tvorně. Vystihneme tak dobře formální neustálenost spojovacích prostředků, pro starou češtinu charakteristickou.

Při tom nelze postupovat zcela mechanicky — každé rozhodnutí se musí opírat o důkladnou syntaktickou a sémantickou analýzu, přihlížející ke stavu celé soustavy spojovacích prostředků v staročeském období.

Uvedené zásady zpracování spojkových hesel budeme nyní ilustrovat rozbořem problematiky *nebo* a *neda*.

Spojka *nebo*, *neb*

1. Spojka *nebo* bývá často v apokopované podobě *neb*; někdy se zesiluje partikulí *-t* v *nebot*, *nebt*. Toto *-t* se připojovalo především k *nebo* důvodovému; ve vylučovacím spojení se s ním setkáváme zřídka, a to obvykle jen u *anebo* (*anebot*, *anebt*), užitého jako opakovaná spojka: *ani ve dne ani v noci neměl odpočinutí: anebtě čel, anebtě psal* OtcB 107a (*aneb — nebo* OtcAE, *anebt — anebo* OtcC, *anebot — aneb* OtcD);¹³ *anebt buoh všeho stvoření trpí násilí, aneb všeho světa stavenie se zboří* TrojD 83a. U pouhého *nebo* jsem *-t* ve vlastním vylučovacím užití nezachytil; bývalo však *nebot*, *nebt* s významem „jinak“ (viz dále). Přesto nelze říci, že by *-t* mělo už v stč. rozlišovací platnost jako v nč. (důvodové *nebot* × vyluč. *nebo*); i v důvodovém užití šlo o čistě fakultativní zesílení partikulí v stč. velmi častou a spojující se s různými spojkami i významovými slovy; srov. *veď jest-liť páně dědina, ale svobodniť jsú lidé, člověkt jest božie* StítSáz 85a1. Zdá se, že partikule *-t* vyzvedala slovo, ke kterému se připojovala. Pokud toto slovo bylo důležité pro motivaci obsahu předcházející věty, pronikal zde důvodový vztah, a tak se *-t* časem mohlo začít chápat za výrazový prostředek důvodového vztahu:¹⁴ *pane, spas ny, hynemť!* EvOl 216b Mt 8.25; *jdi od nás, nechcemť učení tvých cest* StítVrť 176. To bylo jistě oporou i pro ustálení *nebot* v důvodovém významu v době novočeské. Pro starou češtinu nelze ještě *nebot*, *nebt* považovat za samostatná slova a nebylo by účelné probrat je jako zvláštní hesla.

Jiná je situace při zesílení spojky *nebo* partikulí *-li*: *neboli*, *nebli*, popříp. s dalším zesílením partikulemi *-to*, *-ž*, *-tě*: *neboli*, *nebli*, popříp. *nebolito*, *nebolizto*, *nebolitě* (zejm. v právních památkách).¹⁵ Toto zesílení bylo možné jen při *nebo* vylučovacím a ztotožňovacím, nikoli důvodovém. Kromě toho bylo zesilování spojek partikulí *-li* v stč. poměrně řídké (srov. *nežli, ačli*, vylučovací čili a partikulí *zali, zdali*), takže si zaslouží zvláštní pozornosti i jeho rozšíření v památkách. Další zesílení (*-lito*, *-lizto* apod.) bylo zřejmě stylisticky omezeno na památky neliterární, zejm. právní, které si v různém zesilování spojovacích prostředků partikulemi i jinak libovaly.

U *anebo* (*aneb*, *anebot*, *anebt*) a *aneboli* (*anebolito*, *anebolizto*) jde o zvláštní spojku, nikoli o pouhou obměnu spojky *nebo*, *neboli*.¹⁶

¹³ Koncové *-tě* vzniklo z pův. *t* + *je* (3. os. sg. slovesa *býti*): *anebt je čel...*

¹⁴ Pro stav nč. srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 684.

¹⁵ Ojedinele je doloženo i *nebožto* ArchČ XXIX, 1, 1, 15 — 1388). Je to však spíše individuální novotvar než jazykově ustálená podoba.

¹⁶ O vzniku spojek *nebo*, *anebo* viz J. Bauer, *Slovanské spojky s -bo*, Studie ze slovanské jazykovědy, P. 1958, 84—86; viz zde 392—394.

2. Spojka *nebo* má v stč. dva základní významy: vylučovací a důvodový.

Ve významu vylučovacím byla běžná ve spojeních větných členů i vět kromě vylučovacích otázek, v nichž se užívalo takřka důsledně spojky *čili*. *Nebo* sem pronikalo zejm. v několikanásobných spojeních vedle *čili*, či: *jehož sem nikdy v dospěla ani znala ni viděla, kak jest vzrostlý na životě, hrbovat-li či v lepotě..., chromý-li jest nebo pravý, nemocný-li či pak zdravý* LegKat 295.

Zvláštní situace je v ZaltKlem, kde je ve vylučovacím souvětí tázacím pravidelně *čili* — *nebo*, — *li*, — *nebo*, *čili* — *anebo*, např. *čili zpoviedati se bude (tobě) prach, nebo zvěstovati bude pravdu tou?* Ps 29.10 (× *či* — *či* ZaltWittb *numquid confitebitur tibi pulvis, aut adnuntiabit veritatem tuam?*; *čili jesti budu masa býková? nebo krev kozlův piti budu?* Ps 49.13 (*acti* — *čili* ZaltWittb) *nunquid* — *aut*; *aby viděl, jest-li rozumný nebo hledající boha* Ps 52.3, pod. ZaltWittb (zde je o závislou otázku) *ut videat, si est intelligens aut requires deum*. Je možné, že se tu uplatnil vliv lat. předlohy (latina užívá *aut* ve spojeních netázacích i tázacích, a vliv lat. předlohy byl po syntaktické stránce v starých překladech žaltáře mimořádně silný); tak bychom vysvětlili i menší počet podobných konstrukcí v jiných žaltářích, které jsou už na lat. předloze méně závislé než ZaltKlem. Nápadné je to, že v celém vylučovacím spojení stojí *čili* ve funkci tázací partikule u první otázky (to není jinak obvyklé). Jde tedy o individuální zvláštnost jedné památky, nikoli ojev charakteristický pro stč. vůbec. Větší rozšíření *nebo* do vylučovacích otázek spadá až do doby mnohem pozdější a spisovný jazyk rozlišení *nebo* × *či*, *čili* zachovával až do doby nové.¹⁷

Vylučovacího *nebo* se velmi často užívalo i jako spojky opakované u všech spojených členů nebo vět, i u první (s významem nč. ‚buď — nebo‘); přitom se mohlo střídat s *anebo*: *ale nebo žalmy čisti, nebo rukama něčso užitečného dělati, nebo něčso dobrého o božě i o svém spaseňu slyšeti* Túl 24a *aut* — *aut* — *aut*; *neb se mužsky braňte, aneb se moci poddajte* Alex PovA 240b1. Vylučovací vztah členů nebo vět se tak podtrhuje; proto se takto spojují zpravidla eventualitě skutečně neslučitelné. Jinak je však pro formu slučovacího spojení lhostejné, jde-li o skutečnosti neslučitelné nebo jen o různé možnosti, které by mohly existovat i zároveň: *pro hus, kozu nebo krávu křestana dás na popravu* NRada 1281.

Spojky *nebo* se užívalo v stč. i v druhém odstínu vylučovacího vztahu — ve spojeních, v nichž se vyjadřovalo, že nezáleží na tom, která z uvedených možností platí, že může libovolně platit kterákoli, at jedna, nebo druhá, nebo další. Speciálním výrazovým prostředkem pro tento vztah byly opakované spojky: *leč* — *leč* (někdy též *leč* — *nebo*) a ojedinelé *lib* — *lib*, *libo* — *libo*: *vždy mni, byt se nedostalo, leč měj mnoho, leč měj málo* Vít 64b; *leč piete, leč jiete, leč což koli jiného činíte, všecko činite ve jmě božie* Stít Svát 20a1; *po chuti nechut bývá, lib sladec, lib hořec* TkadlS 34a.

Spojka *nebo* sama tento odstín nevyjadřovala — byla i zde výrazovým prostředkem prostého vylučovacího vztahu. Připouštěná platnost všech eventualit vyplývala z imperativní podoby přísudků spojených vět (a celé vylučovací spojení bylo v podmínkové přípustkovém vztahu k další větě, s níž tvořilo souvětí smyslem podřadné). Jde tu nejčastěji o více méně ustálené spojení *chtěj nebo nechtěj*, ale i o spojení jiná: *chtěj kto neb nechtěj, vždyt v těle ostane nepriatel* StítOpat 26; (rytíř) *polapiv ten kuož, chtějme nebo nechtějme naň vsedl* KřižA 315; *jsmy-liť nepokorni, neposlúchaj, ale chtějmy nebo nechtějmy, vždy nás trestkáním myslí* (= imperativ) *spasiti* ZrcSpas 7b; — *stój to dlúho nebo krátko, někdy zlost vyjde na jevo* Stít Vrt 155; *a když by najprv minule dvě neděli od napomenutie k tomu ležení, ležme my neb neležme, a když bychme my všech věcí napředpsaných nesplnili skutečně, tehda ihned častopasněmu panu Oldřichovi z Rosenberka dáváme plnú moc a právo tiemto listem* Listář Rožmb 1, 86.29 (1424). V nové češtině je zde opis imperativu s částicí *at*, ale vlivem příkladů, o nichž pojednáme dále, chápe se zde *at* za součást dvojité spojky *at* — *nebo*: *at chceš nebo nechceš, at přijdeš nebo ne atp*.

Ve větách sponově jmenných bylo v imperativu sponové sloveso *býti*: *věruj mnú hřešným, buď práv neb křiv* OtcB 139b; *a ti zlí, kteréž já miením — buďte mniší anebo jeptišky — ať se i rozhněvají, tohot netbám* StítSáz 68b2; *buď starý neb buď robě, ktož pozná prietele sobě...* NRada 199. Casem *buď* (nebo *buďto*) ustrnovalo a měnilo se v součást dvojité spojky *buď* — *nebo* (= nč. ‚at — nebo‘), popříp. v opakovanou spojku *buď* — *buď* (= nč. ‚at — at‘, ‚buďsi — buďsi‘). Tento přechod nastával nejdříve ve spojeních, která ztratila větnou platnost, např. *nafubrnar vyfekl jest, aby Elška... ostatek, buď mnoho nebo málo, by sobě ostavila* ArchC 4, 363.23 (1415); *neniet nadarmo druhá způsobu ustavena božím volením, buďto kněžím*

¹⁷ Srov. Fr. Trávníček, *Mluvnice spis. češtiny II*, 674; Fr. Daneš, *Nebo — či?*, Jazykový koutek Čs. rozhlasu I, P. 1949, 257 — 258.

nebo lajkóm JakKostn 168b. Avšak před koncem XV. stol. těžko hledáme jednoznačné doklady, v nichž už *buď/to* nemůže dobře znamenat, ať je (to)'; srov. např. *nebo tak tiem snáze zdržie v (>š)eliku práci i tesknost i což je koli potká, buďto chudobo nebo kterúkoli potupu tohoto světa od přátel anebo od kohožkoli, když obmyslé svú odplatu ŠtítSáz 35b1* (kdyby *buď* mělo platnost spony, musely by zde být nominativy: *buď to* (= ,ať je to') *chudoba nebo potupa*). V starším rukopise (ŠtítErb 76.10–11) zde čteme: *leč chudobu, leč kterúz koli potupu*. Ze ustrnutí *buď/to*/ nebylo dlouho úplné, vidíme i z toho, že ani v XVI. stol. se nekladlo bezprostředně před slovesný přísudek — užívalo se tu celého výrazu *buď to že, buď že, v němž spojka že* jasně svědčí o původní větné platnosti (pod. jako u *jestliže*): *několik Řekuov... když jsme k tēm ostrovom přistali, v nich ostali, buď že tu obydlí svē měli, buď že tu něco činiti měli* CestPref 44; *abychom buďto že bdíme, buďto že spíme, spolu s ním živi byli* BlahNZ 1. Th 5.10 sive *vigilemus* sive *dormiamus*.

Časem ztrácela spojení s *buď/to* — nebo odstín libovolnosti; když se tu pak v nové češtině obecně rozšířila *at — nebo* (přechodně též *necht — nebo*), mohl se tento výrok dovršit a dvojitá spojka *buď — nebo* nahradila časem opakované *nebo — nebo, anebo — anebo* při vyjádření prostého vylučovacího vztahu, zejm. při neslučitelnosti spojených členů nebo vět.

Stč. slovník může pouze naznačit začátek tohoto dlouhého složitého vývoje.

K vylučovacímu významu spojky *nebo* má blízko i její funkce ztožňovací (= nč. ,neboli', čili'), např. *přístup ku podobenství světednicē neb lucerny* Jeron 1b2, a ve významu ,jinak', v opačném případě: *náhle oprávej svú přěslicu, nebt dām pěstú po tvēm lícu* MastMus 385; *nemluviž mnoho, nebot mě bude hněv z toho* Hrad 126a; *malý se s nimi nevaď, neb nalezneš odpovědi rovně* ChelčŠtít 9b. Zde se *nebo* zesilovalo na rozdíil od vlastního vylučovacího vztahu částicí *-t*; to je sblízuje se *nebo* důvodovým, ke kterému má v některých dokladech blízko i po stránce významové: vedle ,jinak' bychom je mohli interpretovat někdy i ,nebot', ,protože'. Tak by bylo možno vysvětlovat i spojení *nebo jinak* (pokud ovšem nejde o pouhé zesílení): *těž kaj se, neb jinak přijdu k tobě brzo a bojovati budu s nimi mečem úst mých* HusSvatokup 123b (srov. BiblKral Apoc 2.16: *činiti pokání! Pakli nebudeš, přijdu na tebe brzy — si quo minus, veniam tibi cito*).

3. S užitím spojky *nebo* v důvodovém významu jsou v stč. spjaty zajímavé otázky, na něž zčásti upozornil již J. Gebauer (*Historická mluvnice IV*, 70), ale které lze plně osvětlit jen v souvislosti s celkovým vývojem příčinných a důvodových vět v stč. Na první pohled je při čtení textů zřejmé, že *nebo* bylo nejčastěji příčinnou a důvodovou spojkou. Užití jiných spojek bylo velmi omezeno: *že* bylo možné jen v jistých speciálních případech; *proto — že, pozd. protože* je v nejstarších textech doloženo jen sporadicky a teprve později se začalo rychle šířit; spojky *ješto* (*ješto*), *poněvadž, jelikož* byly v důvodovém užití řídké a nevyjadřovaly obvykle konkrétní příčinu; jiné spojky (*jako, když*) vyjadřovaly příčinný vztah jen okrajově a sekundárně.¹⁸

Není tedy divu, že se spojky *nebo* užívalo jak v souvětích povahy vysloveně paratactické, v nichž věta s touto spojkou přinášela pouze vysvětlení nebo motivaci obsahu předcházející věty (např. *Ota, kněz moravský, chvíli krátě, na horu vznide, nebo za horú stojieše a o tom skutěc nic nevědieše* DalL 62.21; *čili ne bohu poddána bude dušě má? nebo ot něho zdravie mé* ŽaltKlem 61.2 ab ipso enim *salutare meum — nebo = ,vždyť', ,zajistě'*) a stávala i po koncové pauze (srov. *slýšte ještě více, coť vám poviem. Neb sem viděl ješe jiné diabelské pokušenje, ale ne takéž dokonanie* OtcB 6b // *Jině sem viděl* OtcAC), tak i v souvětích jasně podřadných, v nichž měla věta s *nebo* povahou věty vedlejší. O tom svědčí nejen časté užívání *nebo* za lat. *quia, quoniam* v překladových památkách, což by samo o sobě nebylo plně průkazné (např. *a protož mēj u božě naději, nebot jemu jest pčě nad námi, když mu úfamy* OtcB 68a *quoniam ipsi cura est de nobis*), ale zejména užití odkazovacího *proto* ve větě řídicí (např. *ale proto nás netbají, neb jehož by se bály, nemají* DalL 50b; *kako jeden stiháše tušúc, a dva puzala desět tušúc? čili ne proto, nebo bōh svój prodal jě, a Hospodin zaklenul jě?* ŽaltKlem 141b Cant Dt 32.30 // *avšak proto, že bōh jeho prodal je* ŽaltPod 130b *nonne ideo, quia deus suus vendidit eos*), a zejm. možnost antepozice věty s *nebo* (např. *ti všickni neostavili jměna dobrého; nebo biechu jich hlúpi nravi, proto o nich písmo nic nepraví* DalL 16.17–18; *i vecě jemu star'c'e*) a *řka*: *Nebot sem viděl tvú mysl chtiece jě (penize) mieti, protoť sem řekl: schovaj* OtcB 68a *quia quia vidi...*, *dixi tibi; ojed. též bez odkazovacího proto: všěcky krmě, neb jsú stvořenie božie, samy od sebe čisty jsú* Mat 253b; *a řka: Neb nezdrav sem, uzdrav mě, pane* JakKal 60.28); věta s *nebo* mohla i odpovídat na otázku s *proč* (srov. *proč velí pozdvihnúti hlav? nebo v hlavě jest rozum a paměť* RokPost 30b).

¹⁸ Viz J. Bauer, *Vývoj... 287–297*.

Ve většině dokladů nemůžeme ovšem rozhodnout, má-li souvětí povahu souřadnou nebo podřadnou. Uvedené jevy však jasně dosvědčují, že se v stč. začal vývoj spojky *nebo* (geneticky jasně parataktické) k hypotaxi.¹⁹ Tento vývoj nebyl dovršen — jistě proto, že se dále drželo časté užití vyslovené parataktické (zejm. navazovací) na koncové pauze — tečce) a že vznikla a rozšířila se výrazná hypotaktická spojka *protože*, později též *poněvadž* aj. Ale *proto* — *nebo* se drželo dlouho; srov. např. *ti sú nosili za znamení sviní hlavu proto, neb sú byli z rodu Bivojova Háj* 69a.

4. Do další funkce se dostalo *nebo* v starých překladech biblických chybným tlumočením lat. *quia, quoniam* v obsahových větách, kde mělo význam ‚že‘, např. *a vzwedie, nebo bôh panovati bude Jákob i kraju země ŽaltKlem 58.14 × že bôh bude vlásti ŽaltPod.*²⁰ Zcela ojedinělé je užití ve významu ‚aspoň‘ za lat. *vel* (EvOl 222a).²¹

Spojka a částice *neda*

V památkách XIV. stol., zejm. štitenských, zachovala se v nevelkém počtu dokladů spojka a částice *neda* (ojed. též v podobě *nedas, nehda*). Je skoro synonymní s obdobnou spojkou a částicí *leda*, ale ta je častější a zachovala se až dosud (změnilo se ovšem její užití).

Význam spojky *neda* lze ve většině dokladů vystihnout nč. ‚jen aby‘, ‚jen když‘; rozlišení obou významů je však velmi obtížné a těžko je také jednoznačně zaradit věty s *neda* do některého typu vedlejších vět. Vedle společného odstínu omezovacího („jen“) zde proniká vztah podmínkový (např. *a pust to k boží milosti, ačť jest i těžká věc čistcový oheň, at podle milosti s tebe senne tvé poškovny, neda též zभावil věčného hoře ŠtítKlem 153a*), účelový (*hlédaj, nenie-liš zlost, téměř vše snaženstvie své obrátiti na to, neda mladí blázni řekli: „Tot jsou praví tovariše“ Štít Klem 36b // aby leda řekli Štít Sáz 29a1*), popříp. by bylo možno vidět ve větě s *neda* obsahovou větu přací (např. *synové... z plemene Setova pojímali dcery z plemene Kainova... pro smilstvo jen, netbali, by dobré byly, neda byly krásné ŠtítSvát 102b*). V ojedinělém dokladu proniká vztah podmínkový přípustkový („i kdyby“, „aťsi“), ale ten vyplývá spíše z užití zevšeobecnujícího zájmeného příslovce *kdež kolivěk*²² a z výjimečného užití kondicionálu ve větě s *neda*: *a pakli jest na cestě jdúc pochybeno, nebo jeden jde cestú drže se vice strany pravé, druhý levé a třetí prostředkem cesty a některý se ja přidráž té každé strany, protož, neda bych byl na cestě kdež kolivěk, prošit, to mi odpustíte milostivě ŠtítKlem 158b*.

Výstižněji bychom význam vět s *neda*²³ mohli vymezit tak, že vyjadřují, nač se výlučně soustřeďuje úsilí nebo přání, anebo na jaké okolnosti jediné záleží; srov. (*dábel*) *jen vždy toho láká, neda as a někdy dokonál ŠtítVyš 48b1; netbaj, nebudeš-li z největších svatých, neda tam (v nebi) za dveřmi byl ŠtítKlem 113b; aniž se (mládec) rozmýšlel na smrt, neda den za dnem minul Kruml 338b*; srov. i výše citované doklady. Podmínkový, účelový nebo obsahový smysl těchto vět vyplývá zřejmě z obsahu celého souvětí, nikoli z vlastního významu spojky (proto by nebylo správné takové dělení významů *neda* při slovníkovém zpracování). Samy o sobě to byly zřejmé věty přací, a *neda* (pod. jako *leda*) mělo funkci přací částice s významem ‚jen aby‘, ‚kež by jen‘. Tento význam si zachovalo, i když se původně samostatné věty staly částí souvětí.

Přací význam vět s *neda* je dosvědčen ze staroslověnštiny, kde se s *neda* ojediněle setkáváme: *ne da ispravili sje popte moi PsaltSin 118.5*, pod. *PsaltBon* (× *ašte biše ispravili se PsaltPog*; srov. z čes. žaltářů: *lubo by se vzwedly cesty mé ŽaltWittb, ač by se spravily Žalt-Klem*); s opakováním *da* a s kondicionálem: *neda da byste prijali maloje bezumaje moje ApChrist 2. C 11.1*, pod. *ApŠiš*; nabývaly pak i funkce vět účelových.²⁴

Staroslověnská paralela dovoluje nám s určitostí tvrdit, že v *neda* a v *leda* máme u nás dochovanou přací částici *da*;²⁵ to nám umožní vysvětlit i důsledné užívání indikativu v našich

¹⁹ Za podřadící spojkou se považuje v mluvnicích běžně např. pol. *bo* a rus. *ibo*, třebaže má i užití souřadící; stsl. a csll. *ibo* bylo ještě vyslovené souřadící spojkou (v. M. Bauerová, *Staroslověnské spojky bo, *nebo, nebonb, ibo*, Studie ze slovanské jazykovědy, 98–99).

²⁰ Viz J. Gebauer, *Slovník staročeský II*, 528.

²¹ Viz tamt. 529.

²² O využití zevšeobecnujícího zájmena k vyjadřování podmínkově přípustkového vztahu v. J. Bauer, *Vývoj*... 325–326.

²³ Doklady viz v Gebauerově *Slovníku staročeském II*, 535–536. Mimo ně jsou v archivu stč. slovníku jen dva doklady ze ŠtítVyš 48 b1 a 70b1.

²⁴ Viz V. Vondrák, *Altkirchen-slav. Grammatik*², Berlin 1912, 616.

²⁵ Viz V. Machek, *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*, P. 1957, 261.

větech (s jedinou výše citovanou výjimkou). Trochu by mohlo překvapit, že je zde pravidelně indikativ minulý (vždy bez opisného slovesa, takže jde vlastně jen o přičestí minulé na -l).²⁶ Je pravděpodobné, že se tu uplatnil rezultativní význam préterita: žádoucí děj se vyslovuje jako dovršený, hotový (srov. práci věty typu *zdrávi došli*). Spolupůsobit mohla i analogie s kladením l-ového přičestí po zčásti souznačném *aby, bj, at by*, kde bylo ovšem součástí kondicionálu.

První část spojky *leda* je omezovací částice *le, jen'*, dosvědčená i ze stč. Máme dosvědčeno i její užití v práci větě po *by*: *by le obřezáni byli, jenž vás smucují* EvOl 181b Gal 5.12 utinam et abscondantur. V polštině se stalo *byle* práci partikulí a spojkou a tvoří po stránce významového vývoje krásnou paralelu ke stč. *leda* a *neda*.²⁷ Oblíbenější je výklad *ne- v neda*. V. Machek (*Etymolog. slovník* 261) myslí na střídání *n/l* jako v *nežlež, nebolebo*; V. Vondrák (*Vergl. slav. Grammatik II²*, Göttingen 1928, 449) v něm viděl koruptelu pův. *jeda*. Oba výklady mají závady: Machkův se dobře nehodí pro stsl., Vondrákův pro stč. Soudím, že je možný i přímý vznik z negace *ne*, která i v jiných případech ztrácela záporný smysl (srov. *než, nebo*) a mohla nabýt v kontextu významu omezovacího.²⁸

Vedle vývoje ke spojení se partikule *neda* vyvíjela v stč. ještě druhým směrem (a stejně i *leda*, pod. jako také pol. *byle*): spojovalo se se zájmeny a zájmennými příslovci a dodávalo jim nejprve zevšeobecnovacího významu (pod. jako *koli*); *leda* tu později nabylo dnešního významu poněkud pejorativního (*ledakdo* apod.). Přejech ilustruje J. Gebauer (*Slovník stč. II*, 536) pěkně na dokladu z HradProk 27a: *Němci... běžiechu, nedas kde bylo, jen když bylo kam' > ledakam'*. Větnou platnost výrazu *nedas kde bylo* dosvědčuje spona *bylo*. Vývoj zůstal u *neda* nedovršen, protože brzo zaniklo; u *leda* se naproti tomu dovršil.

ПРОБЛЕМАТИКА СОЮЗОВ В ДРЕВНЕСЛАВЯНСКОМ СЛОВАРЕ

Лексикографическая обработка словарных статей, посвященных грамматическим словам, в том числе союзам, требует специального внимания. В статье рассматриваются некоторые проблемы, которые автору приходилось решать при подготовке проекта союзных статей для словаря древнеславянского языка.

1. Работа должна опираться на синтаксический анализ употребления союза. В словарной статье отмечаются только те явления, которые являются для данного союза релевантными, но отбор примеров нужно делать так, чтобы в них отражались полностью все синтаксические и стилистические характерные черты союза. — 2. Установление функций союзов представляет собой очень трудную задачу: чаще всего встречаются случаи промежуточного употребления между основными функциями. Нередко продолжало существовать древнее диффузное значение, связанное с происхождением союза, и дифференциация функций наступала только в течение дальнейшего развития. Словарь должен указывать, а не затемнять все такие явления. — 3.—4. Необходимо уделять внимание таким явлениям, как повторное употребление союзов (в отличие от полисинтетического), возникновение двойных союзов, сочетание союзов с частицами, наречиями и т. п., применение соотносительных слов, употребление союзов и частиц в начале главного предложения после придаточного с определенными союзами. — 5.—6. Усиление союзов частицами *-l* и *-ž/e/* являлось чаще всего факультативным и не стояло в связи с функцией союза; иногда же оно становилось различительным признаком. Различия в фонетическом облике союза необходимо отмечать, но их можно объединять в рамках одной словарной статьи, если они не связаны с функционально-семантической дифференциацией. — Вышеприведенные проблемы освещаются путем анализа функций и развития древнеславянских союзов *nebo* и *neda*.

²⁶ Jen v jednom dokladu je ind. prez., ale zřejmě analogicky podle předcházejícího slovesa: *nebraň jim zlého, nechť což chtie činie, neda tobě neškodie* StitKlem 108b.

²⁷ Srov. *Slovník języka polskiego I*, red. W. Doroszewski, Warszawa 1958, 761—762.

²⁸ Dokladů máme příliš málo, abychom mohli na jejich základě podat přesvědčivý výklad. Nápadné je, že *neda* je dosti často po větě záporné: *netbav na buoh v svém zdrávi, neda den za dnem minul* StitEbr 271a; *nenie žádost lakomstva, neda mohli potřebu mieti* StitBrig 48. Kdybychom v tom viděli odraz původního stavu a vycházeli při výkladu z podobných spojení, bylo by vysvětlení snadné: *netbav (nenie)...*, *ne (= nikoli)*; *da (= kéž by)...* > *da (= jen aby)*. V citových větách pracích by však bylo možno vykládat přehodnocení záporu i přímo.